

CADERNOS DE LINGUA

20

2.º SEMESTRE. 1999

R E A L
ACADEMIA
GALEGA

CADERNOS DE LINGUA

2º SEMESTRE. 1999

20

**R E A L
ACADEMIA
G A L E G A**

Director: Constantino García
Vicedirector: Manuel González González
Coordinador: Xosé Luís Regueira
Secretaria: María do Carme Pazos Balado

Consello de redacción:

Carlos Díaz Abraira, Xermán García Cancela, Antón López Dobao,
Miguel Pérez Pereira, Modesto A. Rodríguez Neira

Comité científico:

R. Álvarez Blanco (Un. Santiago), J.A. Argente Giralte (Un. Aut. Barcelona), Takekazu Asaka (Un. Azabu), Michel Contini (Un. Stendhal de Grenoble), F. Fernández Rei (Un. Santiago), P. García Mouton (CSIC Madrid), Taina Hämäläinen (Un. Helsinki), Johannes Kabatek (Un. Paderborn), R. Lorenzo Vázquez (Un. Santiago), C. de Azevedo Maia (Un. Coímbra), David Mackenzie (Un. Corcaigh), Lorenzo Massobrio (Un. Torino), Michael Metzeltin (Un. Viena), Boris Narumov (Un. San Petersburgo), A. Santamarina Fernández (Un. Santiago), M. Santos Rego (Un. Santiago)

Colaboracións e correspondencia:

Xosé Luís Regueira Fernández
r/. Hórreo, 31-2º
15702 Santiago de Compostela

Subscripción e intercambio: Dirixirse a

Editorial Galaxia, S. A.
r/. Reconquista, 1 - 36201 Vigo

, Real Academia Galega
A Coruña, 1990

Edita: Real Academia Galega
r/. Tabernas, 11 - 15001 A Coruña

I.S.S.N.: 1130-5924

Título clave: Cadernos de Lingua
Título abreviado: Cad. Ling.

Depósito Legal: C-1.642-1992

Deseño: M. Janeiro

Imprime: Obradoiro Gráfico, S. L.
Avda. Rebullón, 49 - Mos

Esta publicación é posible gracias á colaboración económica da Consellería de
Cultura da Xunta de Galicia.

ÍNDICE

ARTIGOS

M. D. SÁNCHEZ PALOMINO, <i>Ideas que sustentan a elaboración do dicionario de Valladares</i>	5
B. REAL PÉREZ, “ <i>Conversacións</i> ”. <i>Diálogos inéditos en lingua galega recompilados por Louis Lucien Bonaparte</i>	29
X. A. PÉREZ BOUZA, <i>Comida e fame no refraneiro galego. Reflexións lingüísticas</i>	65
C. CORDEIRO MOLEDO, S. VARELA POMBO, <i>Aproximación á onomástica persoal de Cangas do Morrazo no século XVIII</i>	85
M. A. SOBRINO PÉREZ, <i>A entoación do galego do Baixo Miño. Aproximación descritiva</i>	97
A. S. ALONSO NÚÑEZ, <i>Os sufixos nominais diminutivos -iñ-o / -iñ-a, -it-o / -it-a e -ic-o / -ic-a na fala do concello de Castrelo do Val</i> ...	127

RECENSIÓNS

<i>Atlas lingüístico galego</i> , Vol. 3: <i>Fonética</i> , Instituto da Lingua Galega (X. L. Regueira)	145
<i>Historia da lingua galega</i> , R. MARINHO PAZ (X. Varela)	149
<i>Os sons da lingua</i> , X. L. REGUEIRA, F. DUBERT, R. NOVO, E. PARGA e X. SOUSA (E. Fernández Rei)	157
<i>Diccionario de uso para a comunicación</i> , P. NOVO FOLGUEIRA (M. X. Bugarín)	161
<i>Diccionario del español actual</i> , M. SECO (M C. Pazos)	165

IDEAS QUE SUSTENTAN A ELABORACIÓN DO DICCIONARIO DE VALLADARES

M. DOLORES SÁNCHEZ PALOMINO
Universidade da Coruña

No 1884 publícase o terceiro repertorio lexicográfico galego que leva o título de diccionario: referímonos ó *Diccionario gallego-castellano*, da autoría de Marcial Valladares. Nas liñas que seguen achegarémonos nun primeiro momento ó estudio das motivacións que levaron a Valladares a elaborar este diccionario e ós obxectivos que aparentemente o guiaban, o que implica a súa propia concepción do diccionario e conduce necesariamente ó patrón de lingua que preconizaba. Nun segundo momento, aproximáremosnos ó deseño da obra e ás estratexias concretas que presidiron esta elaboración. Trátase, en resumo, tal e como reza o título, de intentar dilucidar as ideas que sustentan a confección dunha obra que, independentemente do xuízo que mereza o resultado final¹, ten o interese indiscutible de ser unha das pioneiras na tradición lexicográfica galega². Procuraremos, por outra banda, ver en qué medida encaixan esas ideas na tradición. A nosa fonte principal non pode ser outra có prólogo do diccionario, que incidentalmente completaremos con outros textos, como o prefacio da gramática do mesmo autor, redactada no 1892, pero publicada no 1970³.

1. Algúns datos previos

Comeza Valladares o seu prólogo afirmando que, a pesar da

¹ Para Carballo Calero (1970: s.p.), por exemplo, o de Valladares era o diccionario clásico do galego, base do que consideraba o mellor diccionario da lexicografía galega moderna (ata o 1970, claro está), o de Eladio Rodríguez.

² Para máis información sobre as ideas que subxacen nos dicionarios de Rodríguez e Cuveiro, *vid.* Sánchez Palomino (1999a e 1999b).

³ Este traballo enmárcase no proxecto *Historia e crítica da lexicografía galega. Estudio contrastivo*, financiado pola Xunta de Galicia (XUGA 10403B98), que se leva a cabo baixo a nosa dirección na Universidade da Coruña.

conveniencia dun dicionario galego, demostrada xa hai tempo, pouco se fixo ó respecto, pois ata entón só se publicaran tres inventarios lexicográficos: o dicionario de F. J. Rodríguez (1863), ó que dedica palabras eloxiosas, o glosario dos *Cantares gallegos* de Rosalía (1863) e o vocabulario de F. Mirás, aparecido no seu *Compendio de gramática gallega-castellana* (1864), que, en cambio, critica polo seu popularismo (1884: V). Deixemos de lado, de momento, o feito de que neste repaso inicial non menciona o dicionario de Cuveiro, publicado no 1876, tema sobre o que volveremos máis adiante, posto que si o menciona despois. O certo é que esta descrición da penuria lexicográfica galega lle serve para ponderar indirectamente a súa obra, que contribuíría a encher ese baleiro case total.

Por outra parte, Valladares declara que leva dedicándose á tarefa do dicionario desde 1850. Máis cá data de remate do mesmo -a definitiva sería o ano 1884, en que dá o traballo á imprenta, pero unha primeira redacción estaría terminada no 1869-, interésanos agora a data de comezo sinalada polo autor, segundo a cal o traballo levoulle case vinte anos para a primeira redacción e case trinta e cinco para a definitiva. Sexa certo ou non ese dato (e tampouco temos por qué cuestionalo), coidamos que, ademais de enxalzar en certo modo o esforzo que implicou a elaboración do dicionario, pode haber nesa afirmación un desexo de entrar en competencia con F. J. Rodríguez, considerado precursor na materia. Segundo as referencias que o propio Rodríguez achega, Pensado (1976: 7) sinalou como posible data de redacción do que sería o primeiro dicionario galego a comprendida entre o verán de 1850 e 1851 e, en calquera caso, como é lóxico, non despois de 1854, ano da morte do autor. Lembrémo-lo orgulloso que se mostraba Rodríguez por se-lo primeiro que daba á luz un dicionario galego: “por ser el primero que dio a luz en Galicia un trabajo de esta especie, pues si de algún escritor se dice haber compuesto el dicionario gallego, de nada me sirvió, ni servirá tal vez a nadie su obra, por haberse enterrado o quizá desaparecido para siempre” (1863: X). Neste contexto, é posible que Valladares quixese apuntar que traballaba no dicionario desde 1850 para poñerse dalgunha maneira en pé de igualdade con Rodríguez⁴.

⁴ Non hai que esquecer que Valladares ocupaba un posto destacado en diferentes ámbitos de estudio e cultivo do galego, ademais do lexicográfico. Publicou a primeira novela en galego, *Maxina, ou a filla espúrea* (1880), participou no debate sobre a cuestión ortográfica e quixo tamén sostener unha certa polémica con Saco no relativo á gramática, como se deduce do prólogo dos *Elementos* e queda patente ó longo da obra (1970: 9 e 115, por exemplo).

2. Concepción da obra: motivacións e obxectivos. Modelo de lingua

2.1. Conveniencia e utilidade

Opina Valladares que está demostrada desde hai tempo a “conveniencia” dun dicionario galego, pero non explica o porqué desa conveniencia nin en qué consiste. Estas palabras lembran as que escribira A. de la Iglesia no prólogo ó dicionario de Rodríguez, se ben este aludía á “palmaria necesidade” do estudio do galego (1863: V). En efecto, o estudio científico do galego foi un dos obxectivos, ou máis ben das estratexias, da renacemento cultural e lingüística que se produce en Galicia sobre todo a partir do 1840 (*vid.* Hermida 1992: 22). Por outra banda, cómpre salienta-la proximidade deste termo co de “utilidade” que aparece desde o inicio da tradición, particularmente en Cuveiro como predecesor de Valladares, e que, de xeito explícito, utiliza o noso autor un pouco máis adiante en clara referencia á motivación do dicionario:

Nosotros, que desde mil ochocientos cincuenta venimos ocupándonos en tareas parecidas á las del señor Rodríguez; que ante las numerosas vías de comunicación abiertas hoy en Galicia, ante las invenciones del ferro-carril y del telégrafo eléctrico, ante el movimiento material é intelectual de nuestra época, comprendemos la utilidad ahora como nunca de un completo DICCIONARIO GALLEGO-CASTELLANO [*sic*], ... (1884: VI)

De novo, pois, a utilidade, na que Valladares insiste refrendándoa coa súa longa experiencia como lexicógrafo. Na lexicografía galega, polo menos nos seus inicios, máis que ó interese da obra en si mesma alúdese á súa “utilidade”, o cal ata certo punto é lóxico tendo en conta o carácter práctico do dicionario como libro de consulta. Por outro lado, é normal que cando se inicia o estudio científico dunha lingua, se queira pondera-los proveitos que se poden obter da publicación desas obras. Pero, no dominio da lexicografía, non sempre se explica por qué e para quen ha de ser útil o dicionario. É claro que este valor depende do seu deseño, e en primeiro lugar de se é bilingüe ou monolingüe; neste sentido, se ben ó principio do prólogo Valladares falaba dun “dicionario galego”, agora incide xa no verdadeiro carácter da obra, un dicionario galego-castelán, isto é, un dicionario bilingüe. Así pois, Valladares está a falar da utilidade dun dicionario bilingüe, e é sabido que tamén nisto se insire plenamente na tradición lexicográfica galega, anterior e posterior a el durante moito tempo. Non se formula a utilidade ou a “necesidade” dun dicionario monolingüe

galego, polo que a relación de dependencia respecto do castelán é clara. De tódalas maneiras, segue sen explicarse abertamente para qué e para quen ha de servir ese dicionario bilingüe. Probablemente o grupo principal de destinatarios sexa o de castelanfalantes que precisen descodifica-la lingua galega, pois esta é a tónica habitual nos inicios da tradición. Sen embargo, Valladares concibe tamén o dicionario como “un libro gallego, verdaderamente popular é instructivo”, e desexa “que ande hasta en manos del labriego” (1884: VII). É obvio que o dicionario é unha obra instructiva. Canto ó carácter popular, descoñecemos-lo que quixo dicir con exactitude Valladares; certamente así é se por popular se entende que reflicte o acervo lingüístico dun pobo e, polo tanto, tal e como se cría daquela, o seu espírito⁵. En calquera caso, Valladares pretende que poida ser útil tamén para o labrego (quizais en relación co exposto no punto 2.2. *infra*).

A idea da utilidade é posta en relación co incremento das vías de comunicación, os novos medios de comunicación e transporte, tales como o telégrafo eléctrico e o ferrocarril, e o “movemento material e intelectual” da época. Aínda que esta última referencia poida sobrepasar amplamente o ámbito galego, pois está claro que a segunda metade do século XIX é rica en movementos culturais en toda Europa,

⁵ Sen ir máis lonxe, esta identificación entre lingua e espírito dun pobo (o que equivale a dici-lo pobo mesmo) aparece no informe redactado polo coñecido polígrafo Antonio López Ferreiro, previo ó prólogo do dicionario, polo que recomenda a concesión da licencia para a súa publicación. A identificación, relacionada coas teses de W. Humboldt e do Romanticismo en xeral (*vid.* Sarmiento 1986: 166) aparece, entre outros, en Murguía (“Estudio sobre el origen de la lengua gallega. Inédito del P. Fr. Martín Sarmiento. Dos palabras del editor”, *La ilustración gallega y asturiana*, 9, 28.3.1880: 116), e será un leit-motif na defensa da lingua que farán moitas voces do Rexurdimento (outro debate sería se o Rexurdimento é produto directo do Romanticismo ou non). Implica que, se se quere asegura-la supervivencia dun pobo, hai que face-lo propio coa súa lingua. Non aparecía aínda, polo menos abertamente formulada, no dicionario de Rodríguez, se ben este defendía a necesidade do coñecemento da lingua materna, viva, para a súa supervivencia (*vid.* Sánchez Palomino 1999a). En concreto, di López Ferreiro: “Suele decirse, Emmo. Señor, que el estilo es el hombre; y con mayor razon debe sentarse que el lenguaje es el pueblo. En efecto, en el lenguaje vemos reflejadas las costumbres, la índole, las afecciones, los gustos y las aptitudes de cada pueblo” (1884: III). Deste xeito, o estudio da linguaxe cobra unha importancia particular, e dentro del, a confección do dicionario aparece como unha obra fundamental, que encerra a base do pensamento, e da historia, dun pobo: “un Dicionario es el inventario de los signos de locucion de que dispone un pueblo para expresar sus pensamientos y todas las naciones cultas le guardan y custodian con esmero. En sus fonéticas piezas [...] suele descubrirse la impronta de su procedencia. y por consiguiente, si de una parte son un indicio de las influencias á que el lenguaje estuvo sujeto, de otra acusan tambien la accion y predominio que el mismo ejerció á su vez en los afines” (1884: III). Lembremos que esta idea se repetirá como un eco ata a constitución da Academia, que terá precisamente como obxectivos principais a elaboración dunha gramática e dun dicionario.

tamén pode remitir ó clima de efervescencia cultural do Rexurdimento, que deu importantes froitos tanto no terreo da literatura coma no da historia ou da etnografía. Valladares sitúase claramente neste mesmo clima ó comezo do prólogo, cando di: “DEMOSTRADA [*sic*] hace ya tiempo la conveniencia de un diccionario gallego, poco, sin embargo, acerca del particular, se ha trabajado en medio de las muchas bellísimas composiciones que de gallegos poetas han salido y estan saliendo á luz en nuestros dias” (1884: V), e ó final, ó menciona-las obras literarias publicadas entre a data inicial de redacción do diccionario, 1869, e a versión definitiva, de 1884 (*Follas novas, Aires d’a miña terra*, etc.).

Canto ás alusións ós avances técnicos, Valladares retoma as palabras de A. de la Iglesia no diccionario de F.J. Rodríguez, onde se aludía de forma máis explícita ó incremento nas posibilidades de “relación” entre persoas de diferentes lugares:

Por lo que al principio hemos declarado y por no ser demasiado prolijos, no descendemos á encomiar el referido estudio en bien del agricultor, comerciante, propietario, y del industrial, alcanzando á todos mutuamente su influencia en los diversos y multiplicados actos de la vida y muy particularmente cuando va ensanchándose cada vez más la esfera de relaciones, con el vapor y la electricidad que tienden á reunir en un solo punto y momento al tiempo y el espacio. (1863: VI)

2.2. Perfeccionamento da lingua galega e maior coñecemento do castelán

Pero o diccionario que nos presenta Valladares non só se nos mostra útil para facilita-las relacións humanas. Noutro momento, revéláenos outra posible derivación do mesmo cunhas palabras que non poden deixar de sorprenden:

Duélenos reflexionar, no que hablemos gallego los gallegos, si que, salvo honrosas excepciones, lo verifiquemos sin conciencia de nuestra lengua que tradicionalmente pasa de boca en boca, sin mejora alguna, ni para ella misma, ni para su traducción al castellano, cuando un buen diccionario gallego-castellano, léjos de perjudicar al idioma de Castilla, haría se difundiese éste más y más entre las clases todas de Galicia. Está en la naturaleza de las cosas; es ley de la humana condición, siempre perfectible, siempre inclinada á adoptar lo que más impresiona sus sentidos é indudable que, si cualquier patan del campo viese en un diccionario gallego, al lado de las voces, ó palabras de su dialecto, único que conoce, equivalencias castellanas que la gente instruida usa, procuraria naturalmente irse familiarizando con estas y

corridos años, el habla gallega se habría perfeccionado mucho (1884: VI-VII)⁶.

Atopámonos aquí co argumento de que o estudio do galego, neste caso a través dun diccionario bilingüe, non só non iría en contra do castelán, senón que sería favorable para el, pois facilitaría a súa expansión entre tódalas clases sociais, en especial entre a xente do campo, que só coñece o galego. Non sabemos ata qué punto se trata dun argumento retórico e preventivo, posto ó servicio da xustificación da obra. Argumentos análogos empregáronse desde os albores do estudio das linguas vulgares. Sen ir máis lonxe, é semellante ó que manexou Nebrija en defensa da súa gramática castelá (1992: 16); só que entón, entre outras cousas, a lingua que rivalizaba co vulgar era o latín, e agora é o castelán a que rivaliza co galego, o que complica máis a situación por tratarse dunha lingua viva e con forte presenza na sociedade galega. O argumento foi tamén recorrente durante a etapa do Rexurdimento, na que, como ben indica González Seoane (1992: 658) os máis ambiciosos só aspiraban a colocar galego e castelán en posición de igualdade. Foi, pois, un lugar común na época, ó que non se puido subtraer nin o mesmo Saco (1868: VII): “No es mi ánimo con esto excitar al abandono ó descuido del majestuoso idioma castellano, el cual lejos de perder, ganaria mucho con el estudio y comparacion de los dialectos afines” (*vid.* Sánchez Palomino 1999a).

2.3. *O patrón de lingua*

Sexa argumento conxuntural, obxectivo conscientemente procurado ou ámbalas dúas cousas, o certo é que a consecuencia que del se derivaría, a saber o perfeccionamento da lingua galega, encaixa coa visión que o propio Valladares tiña do galego e co seu patrón de lingua correcta. Á vista do parágrafo citado, o punto de partida sería que a lingua galega necesita dunha mellora, e a vía que Valladares propón para facela é o castelán. Diríase, pois, que, a pesar do que sostén Santamarina (1974a: 90), tamén no léxico Valladares propugna dalgunha maneira un modelo de corrección castelán para o galego⁷. Sen embargo, esta idea entraría en contradicción coa mención que aparece noutro momento do prólogo, cando Valladares se refire ó galego como “próximo, acaso, á desaparecer entre el humo de las lo-

⁶ O subliñado é noso (así será no sucesivo).

⁷ Finalmente, a actuación de Valladares no tocante ó léxico, só quedará patente tras un estudio pormenorizado dos lemas do seu diccionario, e do tratamento que reciben.

comotoras, ó á ser lastimosamente adulterado, efecto de la emigracion y otras circunstancias no aquí del caso” (1884: IX), palabras que recolle e amplía na gramática, ó critica-la introducción abusiva de castelanismos, así como a galeguización de voces castelás:

Y la introduccion de voces castellanas, que á veces castellanamente pronunciamos, nada prueba, ni debe admirarnos, al ver, según estamos viendo, efecto de la civilización, del roce con nuevas gentes de todos los que temporalmente emigran, ó de lo que quiera, sustituidas diferentes voces gallegas por equivalentes castellanas [...].

Pero esa introducción de voces, sí es abusiva; como abusivo es galleguizar innecesariamente muchas castellanas, ó adulterar las gallegas, acabará luego con nuestra meliflua habla, ... (1970: 21).

Moito máis claro é o pensamento de Valladares no relativo á sintaxe e á fonética. Se ben é certo que a tradición gramatical galega é no seu conxunto dependente do castelán en canto que sempre contempla esta lingua como punto de referencia, Valladares vai aínda máis lonxe nos *Elementos*, chegando a rexeitar xiros xenuinamente galegos a prol de solucións coincidentes coas castelás (*ir en, chamar por, andar a*, infinitivo conxugado....). Tampouco cabe dúbida sobre o que opina Valladares de certos fenómenos populares da fala, como a gheada e, en menor medida, o seseo:

Y componen, por último, unas cuatrocientas y tantas el *Vocabulario* del señor Mirás, siquiera, al tomarlas de boca de rústicos labradores, fuese tan excesivamente exacto que, intentando patentizar las *geadas*, en que incurren estos, efecto de ignorancia, ó abandono, desvirtuase hasta cierto punto el valor de algunos vocablos: así es que escribió *esjanado*, en vez de esganado; *esjumiado*, en vez de esgumiado [...], sin advertir acaso, que, pronunciándose, ó debiendo pronunciarse en gallego culto la *j* y el *ge, gi* como en francés se pronuncia, solo un castellano leerá las citadas voces de la manera que las escribió el señor Mirás. Las *geadas* son un defecto de la gente idiota; consisten en hacer fuerte la *g* suave, como en *gaita, guerra, guinda, gozo, gusto*; y, siendo un defecto, un abuso de simple pronunciacion, lo mismo que el decir berse, Visente, senteo, siudá etc., por berce, Vicente, centeo, ciudá; y *nabisa, sapato, sarrapicar, soco*, etc., por nabiza, zapato, zarrapicar, zoco, etc., en ninguna gramática, en ningún vocabulario, pueden hallar cabida y deslustran la, por otra parte, interesante obra del señor Mirás (1884: VI; *vid.* tamén 1970: 20-21)⁸.

⁸ As cursivas corresponden ó texto orixinal.

Valladares detesta a gheada e o seseo porque se trata de fenómenos que identifica coa fala groseira e rústica dos aldeáns. Unha idea semellante aparece en Cuveiro (*vid.* Sánchez Palomino 1999b), se ben cómpre dicir que a consideración negativa da gheada estaba moi estendida daquela. A sorte do seseo, en particular o seseo implosivo, non foi tan mala, tal vez porque tivera eco na lingua literaria e pola existencia de fenómenos semellantes en castelán (para estas cuestións, *vid.* González Seoane 1992: 214-217 e Fernández Rei 1990: 177-181 e 197-200). O mesmo Valladares non o menciona ata o final da súa disertación, con referencias tan só ó seseo prenuclear; de feito, non ten ningún inconveniente en manexar exemplos con seseo implosivo na súa gramática (por exemplo, 1970: 38-39). A propósito da gheada, incorre nun coñecido erro que é indicio da súa escasa formación en materia lingüística: afirmar que en galego *j*, *ge*, *gi* se pronuncian ou deberían pronunciarse como en francés, cando nesta lingua se trata dun fonema fricativo prepalatal sonoro /ʒ/ e en galego é fricativo prepalatal xordo /j/. Non se trata dun despiste, pois recae nel no apartado das advertencias (e en 1970: 19 e 20):

“La letra *g*, seguida de las vocales *e*, *i*, no se pronuncia fuerte, como en castellano, ni suave, como seguida de las vocales *a* o *u*, y sí como en francés, ó como los gallegos la pronunciamos en las voces *gemer*, *ginea* [...] Lo mismo sucede con la *j* y la *x*, seguidas, no ya solo de las vocales *e* *i*, sino tambien de las otras tres *a* o *u*”.

A razón desta actitude é a idea que Valladares ten sobre cal debe se-lo modelo de lingua para o galego. Fronte á postura de autores como Saco, que propugnan un modelo de lingua popular por considerar que se trata da variedade lingüística menos contaminada de elementos foráneos, Valladares é partidario dun patrón de lingua culto, da xente “instruída”, máis elitista polo tanto, porque opina que o galego popular (o que case equivale a dici-lo galego das aldeas) está repleto de vulgarismos e incorreccións (*vid.* González Seoane 1992: 208-217 e Santamarina 1974b: 193). Isto, que pode ser viable para unha lingua normalizada, non o era en absoluto para o galego, xa que a meirande parte dos sectores cultos da sociedade galega eran castelanfalantes. Valladares recorre, por conseguinte, a un modelo externo á propia lingua galega como patrón desta.

Valladares detesta determinados fenómenos da fala popular pero non identifica a lingua galega coa fala popular exclusivamente. Por iso critica os falantes cultos, entre os cales por outra parte parece incluírse, que desprezan o galego. Vexámolo no seguinte parágrafo, onde volve retratar-la situación sociolingüística de Galicia, e que, aínda que longo,

reproducimos polo seu interese:

No faltarán despreocupados, ó aristarcos que nos tachen de exigentes, si no es de pretenciosos, al detenernos en estos que llamarán refinamientos, propios mas bien de la lengua castellana que de un dialecto relegado al ignorante vulgo y que la gente culta, la gente fina casi no habla ya⁹. No se ilusionen, porque cierto es que hasta la gente culta, la gente fina, todos generalmente incurrimos en esos y otros defectos de lenguaje, no solo hablando en gallego, sino (y es lo peor) hablando aún en castellano¹⁰, pues lo que hacemos es traducir de nuestro dialecto á la lengua oficial¹¹, llevando de ordinario a la traducción los defectos mismos del dialecto traducido. Por otra parte, si los gallegos que saben y pueden algo, si la gente culta y fina de nuestra patria desprecia su dialecto, si le tiene en poco, si tolera impasiblemente que los extraños se burlen de él y digan que ni hablar sabemos, ¿contestará que no nos juzguen por la generalidad, por el ignorante vulgo? ¡Ah! Magnífica contestación de hijos que así tratan á la madre patria, á la patria que los vió nacer y de la cual obtienen con que comprar el pan que tal vez comen en extranjera tierra, sin acordarse de la instruccion, ni del bienestar de sus colonos, infelices seres dia y noche trabajando, regando con su sudor campos no siempre suyos y pasando hambre, mientras huelgan y de todo gozan sus señores...!” (1970: 125).

A reflexión lingüística de Valladares, certamente prexuizosa, non está exenta de paternalismo e de certa incongruencia¹². Para el, a fala popular está chea de vulgarismos e defectos, pero desculpa esta clase de falantes que non teñen acceso á educación (algo semellante

⁹ Esta mesma distribución dos falantes aparecía reflectida nos diálogos do *Compendio* de Mirás (1864). Véxanse tamén as alusións de Cuveiro ó respecto (1876: “A nuestros paisanos”).

¹⁰ Santamarina (1974b: 193) indicou que neste punto Valladares seguiu unha obra de Emilio Álvarez Giménez sobre defectos de linguaxe que cometen os galegos... falando castelán. A Valladares parécenlle máis imperdoables as faltas contra a linguaxe cando se fala castelán que cando se fala galego, pero tampouco explica por qué (¿por tratarse da lingua oficial, como el mesmo di? ¿por atoparse xa plenamente codificada?...).

¹¹ Non imos entrar agora no uso diferenciado que fai aquí Valladares dos termos “dialecto” e “lingua”. Sobre esta cuestión, *vid.* Henríquez Salido (1986: 462).

¹² A incongruencia no discurso non é privativa de Valladares, e atopámola con frecuencia nestes primeiros gramáticos e lexicógrafos. Tal vez a máxima expresión do discurso incongruente sexa o de Mirás que, se por unha parte pretende contribuír a que non se esqueza o estudio dos diferentes dialectos (1978: 10), por outro afirma redacta-la obra para contribuír á comprensión do galego “mientras no llegue un tiempo en que la civilizacion que allana las mayores dificultades, nos haga así como formamos una sola nacion, tambien de un mismo lenguaje” (1978: 6), sen contar coa desconcertante alborada final.

aparecía xa en Cuveiro 1876: “A nuestros paisanos”). Se o galego da época precisaba unha depuración, non era en tanto que galego popular, senón como lingua aspirante a calquera tipo de normativización ou fixación. O curioso é que se propoña como modelo precisamente o castelán, que impregnara o galego de multitude de préstamos e neoloxismos.

Polo demais, a alusión ó desprezo pola propia lingua dalgúns galegos e á burla de moitos foráneos responde a unha situación certa e secular (*vid.* xa en Rodríguez 1863: IX, que retoma a Sarmiento, e Pensado 1985). A preocupación pola imaxe exterior dos galegos aparecera tamén con moita intensidade en Cuveiro: “y se conseguiria por de pronto desterrar esa especie de salvajismo que se nota en medio de la civilizacion y cultura de nuestras ciudades y pueblos de importancia, y borrar de la mente de los que nos tienen por los más atrasados, esa idea errónea en que están” (1876: “A nuestros paisanos”). Se por unha parte se intenta libera-los galegos da súa fama de rústicos e ignorantes, por outra esta actitude non deixa de implicar unha fuxida do propio e unha dependencia de novo respecto do castelán (*vid.* Sánchez Palomino 1999a e 1999b).

2.4. Toma de conciencia e motivación patriótica

Interesante resulta a alusión á transmisión oral do galego (1884: VI, *supra*), pois é sabido que este empezaba a espertar tras un longo período plurisecular de ruptura da tradición escrita. Dalgunha maneira, Valladares pretende que se tome conciencia da lingua, aínda que os medios propostos sexan discutibles. Sobre esta toma de conciencia volve nos *Elementos*, cando, entre os motivos que explican a obra, destaca, a carón do desexo de xustifica-la ortografía empregada no *Diccionario*,

“Ver que en el último decenio del siglo diecinueve, apellidado de las luces, careciendo todavía de Academia regional de nuestro dialecto, carecemos de reglas gramaticales que tiempo es aprendan los niños en las escuelas y se generalicen luego entre las clases todas, si han de tener mediana conciencia de lo que en gallego hablen y más aún de lo que en gallego escriban” (1970: 9).

Aquí cómpre salientar cómo Valladares é consciente de que a lingua escrita, en particular, precisa dunhas regras nas que asentarse. Esta toma de conciencia que Valladares propugna enlaza coa motivación patriótica que se advirte tamén no prólogo do diccionario. En efecto, Valladares presenta o seu traballo como froito do amor á patria:

“el diccionario que, en prueba del acendrado amor á la madre patria, nos atrevemos á publicar” (1884: VIII-IX). E ós amantes da patria dirixese para defendelo, retomando de novo algúns dos tópicos que viñan sendo constantes na defensa e eloxio da lingua galega (*vid.* Hermida 1992: 136-137 e Sánchez Palomino 1999a): “Amantes de nuestra patria, de esta mimosa Galicia, donde en risueño paisaje, besado por el Ulla, y al compas de sus tiernos sencillísimos cantares, se meció la cuna de nuestra infancia...” (1884: VIII), igual que cando alude ás cántigas inseridas na obra, “que á la moral no ofenden y patentizan la suavidad, delicadeza y hermosura de nuestro dialecto, próximo, acaso, á desaparecer entre el humo de las locomotoras, ó á ser lastimosamente adulterado, efecto de la emigracion y otras circunstancias no aquí del caso” (1884: IX). Parece que Valladares se doe de ámbalas dúas cousas, e a súa obra podería constituír un intento de evitalas.

3. *Deseño e estratexias*

Unha primeira versión do diccionario quedou rematada, segundo indica o propio autor, o 30 de xuño de 1869. Contaba entón a obra con máis de nove mil trescentas voces. Pero ¿cal foi o procedemento seguido por Valladares para a recolleita de todo este léxico? Ou dito doutra maneira ¿de onde procede?

Desde o comezo, a tradición dicionarística galega tivo como un dos seus principais fíos conductores o desexo sempre constante de incrementa-lo volume de entradas que incluíran os dictionarios anteriores. Este criterio, que para a lexicografía actual non é por si mesmo indicio da superior valía dun diccionario, non debe ser examinado desde a óptica moderna. Hai que insistir unha vez máis en que o galego non estaba daquela, nin aínda hoxe, na mesma situación ca outras linguas próximas, coma o castelán e o portugués, perfectamente normativizadas e normalizadas (por máis que o portugués coñecese despois algunha reforma ortográfica). A penetración do castelán no galego era xa moi importante, carecíase de moitos estudos previos e de material de traballo no que asenta-lo labor lexicográfico (así, a penas se coñecía a tradición medieval; lembremos que, salvo no referente ás cantigas de Afonso X e a algúns trobadores, hai que agardar ata o 1886 para que se divulguen, por exemplo, composicións do *Cancioneiro da Vaticana* en *El idioma gallego* de Antonio de la Iglesia). É posible que con este afán de aumenta-lo caudal léxico, os primeiros lexicógrafos galegos aspirasen a equipara-la súa lingua ás linguas veciñas, que

dispoñían de repertorios moito máis voluminosos. En calquera caso, grazas a ese afán, puido coñecerse e conservarse unha parte importante do léxico galego.

Pois ben, este mesmo afán atopámolo en Valladares. Pero, ¿que procedementos se seguían, e en concreto de cales se valeu Valladares, para procura-lo incremento do volume de entradas?

3.1. Integración do léxico dos dicionarios anteriores

É sabido que foi procedemento usual na tradición dicionarística galega durante moito tempo a integración sucesiva do léxico dos dicionarios anteriores. Así foi sinalado xa por Santamarina (1974a: 90), quen o considera causa da transmisión de moitos erros pertinaces na lexicografía galega. Consegúíanse deste xeito dous obxectivos de golpe: que o corpus léxico do galego fose ampliándose, obxectivo polo cal o procedemento debía de considerarse lexítimo, e que a propia obra aparecese como superior ante os contemporáneos. Rodríguez non puido facelo por se-lo primeiro, se ben el tomou moitas voces de Sarmiento, entre outros, pero Cuveiro xa incorporou a Rodríguez, e así sucesivamente, o que non exclúe que manexasen tamén outras fontes. Valladares non é unha excepción. El mesmo indícanos sen ningún pudor (ou se se quere, con honradez) que refundiu o traballo dos seus predecesores:

“nosotros, entendiendo que lo importante en un diccionario es el número mayor de voces, con buena ortografía escritas y exactamente definidas, trabajamos á este fin con esmerado celo en cuantos ócios nos dejaron nuestras ocupaciones, así públicas, como privadas; refundimos en nuestro trabajo los del señor Rodríguez, señora Castro de Murguía y señor Mirás,” (VII).

Precisamente o motivo de revisa-la primeira versión da obra foi o desexo de incorporar a ela novas voces que lle chegaran fundamentalmente do dicionario de Cuveiro, publicado no 1876. Á falta dun estudio pormenorizado que desvele cómo e en qué medida cada un destes dicionarios inclúe os demais, cómpre dicir de momento que Valladares non se limitou a copiar tódalas entradas das obras anteriores, tal e como nelas figuraban. Intentando confeccionar unha obra que superase as precedentes, levou a cabo un certo proceso de selección, eliminando o que naquelas lle parecía equivocado e incorporando elementos novos. O proceso fíxoo de acordo cos seguintes parámetros:

1º. Elimina-las formas que evidenciaban fenómenos da fala

popular, que Valladares consideraba rústicos e groseiros, como a gheada e o seseo, motivo fundamental da súa crítica ó glosario de Mirás.

2º. Non dar cabida ós topónimos, como fixera Rodríguez. Efectivamente, no primeiro diccionario galego aparecían entradas como *Asorey*, *Brandaris*, etc. É obvio que, de acordo cos criterios da lexicografía actual, Valladares móstrase acertado ó considerar que este tipo de voces son máis propias dun diccionario xeográfico que dun diccionario de lingua (1884: VII). Non utiliza, sen embargo, o mesmo criterio para os antropónimos, ós que si dá entrada (*Frolencio*, *Frolentino*...).

3º. Prima-las voces usuais fronte ás inusitadas e ós arcaísmos. Valladares declara que non se serviu do diccionario de Cuveiro no tocante ás voces inusitadas, e si ás usuais, das que tomou unhas dúas-centas (tampouco explica por qué só recolleu unhas cantas, podendo doutro modo aumentar aínda máis o volume de entradas da súa obra): “utilizando de la del señor Cuveiro, más que lo muy antiguo, lo necesario, ó de actualidad, prescindimos casi de las inusitadas y copiamos de las en uso unas doscientas” (1884: VIII), co que de novo aparece a vertente práctica e utilitaria.

3.2. *Introducción de voces novas*

Se se pretendía aumenta-lo número de entradas do diccionario precedente, que á súa vez xa recollera as dos anteriores, e ademais achegar algunha novidade, non abundaba loxicamente con incorporar gran parte do seu léxico. Había que introducir entradas novas. Cuveiro recorrera en boa medida ós arcaísmos, aínda que tamén dera paso a termos usuais e familiares. Valladares parece preferir estes últimos: “introducimos algunas familiares y casi inusitadas en el habla de Castilla, pero muy comunes entre nuestros labradores” (1884: VII). Coa mención ó inusitado destas voces na fala de Castela, Valladares activa en certo modo o criterio diferencialista, presente en maior ou menor medida na lexicografía galega desde o primeiro diccionario. En efecto, Rodríguez deixou sentado que omitía as voces comúns co castelán (1863: X)¹³. Sen embargo, este criterio chocaba abertamente co desexo de incrementar sempre máis o volume de entradas, pois non

¹³ Con todo, apresurémonos a dicir que esta exclusión non é total; sempre aparece algunha palabra, como *mama* ou *careta* en Rodríguez (aínda que no último caso non se ofrece correspondencia en castelán, senón definición). Cuveiro, ó lado de voces que puideran ser especificamente castelás, e que introduce pola beleza ou utilidade do que designan, inclúe tamén voces comúns (“que se pronuncian muy a menudo del mismo modo que en castellano”, 1876 “Al lector”).

había máis que recoller tódalas palabras que o galego comparte de forma natural co castelán para que o número de voces aumentase considerablemente. Unha das razóns que poden servir para interpretar este criterio, presente igualmente na tradición gramatical, sería o feito de que estes autores consideraban innecesario explica-lo que era común e, polo tanto, por vía do castelán, sobradamente coñecido; así o manifestaron con claridade moitos gramáticos (Mirás, Saco...). A explicación sería igualmente válida para os dicionarios, tendo en conta o seu carácter bilingüe e o obxectivo de utilidade que se persegue, no sentido de facilita-la comprensión do galego por parte dos castelanfalantes (ou, en todo caso, a intercomprensión mutua; *vid.* a este respecto Pensado, en Lorenzo 1988: 251¹⁴). De calquera xeito, evidencia claramente unha vez máis a dependencia do galego respecto do castelán cando se emprende o estudio científico da lingua.

Por outra banda, a forte penetración de castelanismos, apreciable xa na lingua galega da época, podía dificulta-la diferenciación das voces importadas das autóctonas, sobre todo para estes voluntaristas estudiosos do galego, non sempre coa formación lingüística adecuada e carentes de estudos que permitisen coñecer moitas voces dialectais. E dado que na súa gramática Valladares se manifesta en contra da introducción abusiva de castelanismos (1970: 21), poderíamos atopar aquí, no caso do noso autor, un motivo máis para a exclusión de moitas voces comúns a ámbalas dúas linguas.

Sen embargo, a pesar do dito ata aquí, Valladares non rexeita de todo a inclusión de voces comúns co castelán. Polo contrario, abre a man a determinadas palabras, que marca xustamente coa abreviatura “com. Voz comun, que lo mismo significa, lo mismo se escribe y pronuncia en gallego que en castellano”, sen que saibamos moi ben o motivo (quizais o feito de pertencer a campos semánticos concretos). Así, se non inclúe voces como *amigo*, *amor* ou *mesa*, dá paso a outras, como *barullo*, *comadre*, *enredo*, *hucha*, *merluza*, *palurdo*, etc. E ademais, introduce voces comúns co castelán antigo, que sinala coa abreviatura “ant”. En concreto, declara “sinalar” “entre las gallegas,

¹⁴ Parécenos, non obstante, un tanto xeneralizador o xuízo que emite Pensado sobre os primeiros dicionarios galegos: “Así como as gramáticas están feitas para que a lingua quede fixa e teña esplendor, a de Mirás era todo o contrario: facía unha gramática para que, en tanto non morrera o galego, os casteláns tivesen tempo de descifrar, de descodifica-la lingua. Este mesmo concepto era o que dominaba nos dicionarios. O dicionario era un elemento supletorio para que os falantes casteláns, cando visen unha palabra galega, fosen ó dicionario e a consultasen” (en Lorenzo 1988: 251). Como vemos, o obxectivo utilitario na liña sinalada polo ilustre profesor non sempre era o único, e a carón seu existía tamén unha motivación “patriótica” polo menos nalgúñas destas obras, aínda que podía estar máis ou menos explícita.

aquellas que, no obstante pasar por tales en Galicia, figuran como anticuadas en castellanos diccionarios” (1884: VIII). De novo o castelán como lingua de referencia.

Non se trataría da inclusión de arcaísmos, como fixera en parte Cuveiro, senón de indica-las voces comúns entre a etapa medieval do castelán e a contemporánea do galego. De tódalas maneiras, no fondo deste interese de Valladares por salientar dita coincidencia, pode esta-la crenza, procedente do século XVIII pero aínda bastante estendida daquela, de que o galego fora unha fase antiga do castelán ou de que estivera na base da formación desta lingua. Así se manifesta Pensado (1988: 53):

Entre los estudiosos del siglo XVIII y XIX, desconocedores de los progresos de la filología románica y de la ciencia del lenguaje, fue casi un postulado que el gallego era una fase antigua del castellano; en consecuencia, un arcaísmo castellano, aunque no estuviese justificado con un texto gallego, puede, sin el menor escrúpulo, pasar por gallego.

Á falta dun estudio pormenorizado que amose ata qué punto son correctas as presuntas voces galegas que aparecen como arcaísmos nos dicionarios casteláns, coidamos que esta idea forma parte efectivamente dunha serie de crenzas bastantes comúns entre os estudiosos da época. Durante o Rexurdimento, estivo bastante estendida a idea de que o galego era a lingua máis antiga da Península e que a partir dela se orixinaría o castelán (*vid.* Hermida 1992: 100-105), ou, cando menos, que tería unha parte importante na súa formación. Este argumento esgrimíase coa pretensión de prestixia-lo galego. O que ocorre, como é sabido, é que o galego, como lingua iberorrománica máis conservadora có castelán, comparte de forma natural con este certo número de palabras que caeron en desuso no castelán moderno, ou que perviven no castelán dialectal. O curioso é que Valladares inclúa estas palabras coa referencia “ant.”, “voz anticuada en dicionarios castellanos”.

Canto ó procedemento empregado para recompilar este léxico “novo”, dous son os métodos que se nos mencionan e que serán igualmente recorrentes na tradición galega. Un, o propio traballo de recolleita. Nun principio, Valladares declara que o fixo con “incesante perseverancia” (1884: VIII), sen indicar de qué maneira; para a versión definitiva, dinos xa que foi recompilando “en diferentes puntos de Galicia”, salientando así a procedencia oral e diversa do seu léxico¹⁵. Outro, a recepción de palabras “altruistamente doadas” por outras

¹⁵ Mirás, moito máis explícito, declaraba: “es sí, oído de viva voz á diferentes gallegos de todos lugares, cuyo costoso trabajo apuró mi paciencia al tenerlos que observar [*sic!*] por espacio de tres años hasta conseguir mi intento” (1978: 10).

persoas. Así, para a redacción final, recolleu as que lle fixo chegar Gumersindo Laverde Ruiz, que poden ser parte das que figuran ó final da obra como apéndice (“Suplemento y adiciones”).

Chega así a configurar unha obra de 10600 palabras, 460 refráns, proverbios e dicires, fragmentos poéticos e 242 cántigas, ó que engade un “lixeiro vocabulario científico” (1884: IX) con léxico relativo ás plantas, que aparece ó final e consta de duascentas sesenta e nove entradas. Tanto os refráns, proverbios e dicires, coma os fragmentos poéticos e cántigas van incluídas no corpo do dicionario. A obra conta tamén con dúas páxinas coas “erratas mas notables”. Unha obra heteroxénea, segundo viña sendo habitual na tradición lexicográfica e gramatical¹⁶. Co paso do tempo os traballos iranse limitando ó puramente gramatical e lexicográfico. Canto ó interese de Valladares polas cántigas, xa vén de vello, pois é autor dun *Cantigueiro Popular* (1867) e dun *Apéndice ó Cantigueiro Popular* (1879). Doce anos máis tarde, no 1896, tiña xa preparado un “Nuevo Suplemento al Dicionario Gallego-Castellano”, onde fai constar que 259 vocábulos lle foron facilitados por diferentes personaxes da cultura galega. E, segundo o autor do prólogo á edición dos *Elementos*, no 1902 rematara un “Nuevo Apéndice al Dicionario Gallego-Castellano” (para estes datos, *vid.* 1970: 8).

3.3. Información dos artigos

Antes quedámonos coa afirmación de Valladares de que o importante era o maior número de voces, pero a continuación engadía “con buena ortografía escritas e exactamente definidas” (1884: VII). Deste xeito, enlaza os principais compoñentes do que debe ser un bo dicionario e un léxico normativo: non abonda co volume de entradas, senón que estas deben ser escritas coa ortografía adecuada e levar unha definición precisa.

A preocupación de Valladares pola cuestión ortográfica é co-

¹⁶ Fixémonos, por exemplo, no título da obra de Mirás: *Compendio de gramática gallega-castellana, con un vocabulario de nombres y verbos gallegos y su correspondencia castellana, precedido de unos diálogos sobre diferentes materias. Un grandioso poema de 100 octavas titulado La creacion y redencion. Un extracto de Fábulas de los mejores fabulistas así como algunas del autor* (1864). Os mesmos *Elementos* de Valladares (1892), aínda que non o reflectan no título, levan a modo de apéndice voces agrupadas por campos semánticos, nomes de persoas, titulares de parroquia, modismos, refráns, frases célebres, algunha tradución e “poesías diferentes”. Tamén Saco (1868) inclúe unha escolma de textos literarios, unha colección de refráns, unha relación de nomes propios coas equivalencias en castelán, etc. Á parte da intención de dar a coñecer numerosos datos, interesaba moito proporcionar mostras do cultivo literario da lingua.

ñecida, pois participou na polémica que, no seu tempo, afectou sobre todo á representación da fricativa prepalatal xorda (*vid.* a este respecto, González Seoane 1992: 65-129¹⁷). Polo demais, é a única alusión que fai, sen que tampouco nas notas previas explique cal é o sistema gráfico empregado (límitase a dicir que as palabras que non se atopen no g, se busquen no x, e viceversa). Noutro lugar vimos cómo Cuveiro insistía na necesidade de unifica-la ortografía, preocupado polo que consideraba situación anárquica do galego a este respecto (*vid.* Sánchez Palomino 1999b). Canto ás definicións, cómpre indicar que Valladares ponderara xa este aspecto no diccionario de Rodríguez (1884: V).

Pero Valladares engade outro elemento moi importante desde o noso punto de vista na conformación dos artigos: a exemplificación, aínda que non sexa sistemática. Ademais, a exemplificación realízase con textos de diversa procedencia (de invención propia, textos literarios, refráns e cántigas populares...), en consonancia co que postula a moderna metalexicografía. Tamén se mostra acertado na decisión de non traduci-los exemplos para non desvirtualos:

...compuesto de más de nueve mil trescientos vocablos, porcion de ellos ilustrada y amenizada con ejemplillos, ora de cosecha propia, ora de populares cantos y refranes, ora de escogidas poesías, en cortísimos fragmentos copiadas; cantos, refranes y fragmentos que no traducimos, á fin de que el lector lo verifique, familiarizándose así con nuestro libro (1884: VIII).

3.4. A provisionalidade do diccionario

Valladares salientaba a utilidade dun “completo” diccionario galego-castelán (*vid. supra*, 1884: VI). O adxectivo “completo” non debe pasarnos desapercibido, pois incide sobre todo na idea xa comentada de que é importante recompila-lo maior número posible de voces no diccionario. Pero se este obxectivo é hoxe en día ambicioso, moito máis o era daquela. Disto era consciente o noso polígrafo; de aí que a seguir recoñeza as dificultades que comporta tal tarefa para unha soa persoa e propoña un plan para a confección de tal diccionario:

comprendemos no menos la casi imposibilidad de llevar á cabo tamaña empresa, á no mediar el concurso de las cuatro provincias gallegas, concurso fácil si sus Diputaciones entre sí quisieran entenderse y

¹⁷ Destacaremos simplemente que, en opinión de González Seoane, a terceira vía que pretendía abrir Valladares entre os foneticistas e os etimoloxistas non deixa de ser tamén unha opción dependente do castelán; denomínase “jotista” e só coincide cos etimoloxistas na representación triple do fonema.

ofrecer digno premio cada una al mejor que en la suya respectiva se presentase. Tendríamos entonces diccionarios parciales de todas ellas, materiales suficientes acopiados y, en su vista, una sociedad de personas competentes, representantes de las cuatro provincias hermanas, formaría luego el diccionario general de nuestro antiguo reino. (1884: VI)

A conciencia de que o propio traballo é incompleto e, por iso mesmo provisional¹⁸, encaixa perfectamente nos inicios da tradición dicionarística galega. Trátase, ó noso modo de ver, dun valor moi positivo, xa que responde a unha visión clara de cal era a situación da lingua galega daquela e da medida das propias forzas. Porque, como dixemos noutro lugar (Sánchez Palomino 1999b), non estamos diante dunha mera “captatio benevolentiae”. O galego non dispoñía dun repertorio léxico “censado” e “cotexado” (na medida en que isto é posible co léxico, pois xa sabemos que se trata dun repertorio aberto), e esta precariedade da lingüística galega actúa en descargo de moitas das imperfeccións que presentan estas obras iniciais. Aínda hoxe en día, xusto é dicilo, quen traballa no ámbito da lexicografía atopa non poucas dificultades no seu labor, inherentes á propia situación da lingua galega e dos estudos existentes sobre ela.

Os lexicógrafos pioneiros decátanse dos problemas que comporta a recompilación do léxico e saben que o volume de voces por eles recollidas é minúsculo en relación co doutras linguas veciñas, en parte polas condicións nas que se atopa o léxico galego (penetración de castelanismos, non sempre doados de sinalar, necesidade de máis estudos pormenorizados, escaso coñecemento da lingua medieval, etc.), en parte pola xeografía humana e física de Galicia, en parte pola súa propia falta de preparación lingüística. Por iso, desde o principio, formulan a necesidade de elaborar un diccionario completo do galego, chámennlle “verdadero”, como di Cuveiro (1876: “A nuestros paisanos”), ou “general”, como di Valladares (*vid. supra*, 1884: VI). Galicia necesitaría dun completo diccionario galego para a súa reconstrución cultural (lembrems que o diccionario encerra o espírito do pobo); a sociedade galega tamén o necesitaría porque, entre outras razóns, é unha obra útil para a comprensión entre falantes de distintas linguas, e a propia lingua galega para equipararse ás outras “grandes linguas de cultura”.

Pero como a necesidade dun diccionario, por limitado que fose,

¹⁸ Este é o sentido que nós damos ó termo “provisional”, diferente do que lle outorga Pensado cando fala en particular da gramática de Mirás como obra que se elabora sen ánimo de fixa-la lingua, cunha vixencia limitada, ata que a lingua galega desapareza (*vid. Lorenzo 1988: 251 e n. 14 do presente traballo*).

era urxente (lembremos-las palabras de Valladares neste sentido), os lexicógrafos van ofrecendo as súas obras, co orgullo de seren os primeiros en levar a cabo esta tarefa, pero tamén coa modestia de quen sabe que o seu traballo non é definitivo. Así, son frecuentes as manifestacións no sentido de que o que presentan son os alicerces do futuro diccionario. A. de la Iglesia, por exemplo, consideraba o diccionario de Rodríguez como unha “base para que sobre ella edifiquen á lo sucesivo los estudiosos el monumento que él trataba de levantar á nuestra literatura” (1863: VII-VIII)¹⁹. Valladares declara que “ya que individualmente solo esto hemos podido hacer, sea nuestro modestísimo trabajo razon estimulante para que hagan otros mucho más” (1884: VIII).

Consciente Valladares de que o labor de recompilación léxica non pode ser obra dunha soa persoa, propón un plan que pasa pola recolleita de datos nas catro provincias galegas. A idea non é nova; Cuveiro xa se expresara en termos semellantes no seu diccionario, retomando a idea doutros intelectuais, o que indica claramente que a elaboración dun diccionario era cousa debatida por necesaria²⁰:

Algunos amantes de nuestra literatura patria han manifestado en varias ocasiones la conveniencia de reunirse en un centro dado cierto número de personas de cada una de las cuatro provincias y aun de los partidos judiciales, para que, provistos de datos, pudiesen arreglar un verdadero diccionario; pero es preciso confesar que para esto se requiere, además de una iniciativa eficaz, un patriotismo, constancia y decisión á toda prueba, y que solo podría llevarse á cabo si de las Diputaciones provinciales partiese el empeño de conseguirlo (1876: “A nuestros paisanos”).

Se acaso, a proposta de Valladares é máis concreta, ó formular cal podería se-lo procedemento para recoller eses datos: un premio convocado por cada unha das catro deputacións galegas. O seu plan era que se elaborasen vocabularios parciais por provincias, como paso previo ó “diccionario xeral” que habería de ser finalmente confeccionado por unha “sociedade de persoas competentes” das catro provincias. Detrás destas propostas atopábase ás veces a percepción que da lingua galega tiñan moitos autores como moi fragmentada dialectalmente e aínda anárquica. Esta era a idea de Cuveiro. Por outro lado, as

¹⁹ Non hai que esquecer, polo demais, que o diccionario de Rodríguez estaba incompleto á morte do autor; A. de la Iglesia introduciu voces e modificacións e publicouno postumamente.

²⁰ A concepción do diccionario como elemento clave na construción do idioma e do país está na base da constitución da Academia Galega, por exemplo, e do debate previo á mesma.

menções do tipo “sociedade de persoas competentes” sitúannos probablemente no debate previo á constitución da Academia (*vid.* Alonso Montero 1988).

Mentres chega ese momento, os lexicógrafos van propoñendo pequenas solucións “de urxencia”. Xa Rodríguez aludía á necesidade de que se completase a súa obra, de maneira que cada quen puidese face-las súas observacións, “y remitirlas á una persona mancomunadamente para que refunda y ordene los trabajos de todos” (1863: IX). Cuveiro, pola súa banda, declara que deixa un espazo en branco ó final de cada letra para que cada un vaia engadindo o que bote en falta “y de este modo se conseguirá algun día confeccionar un diccionario completo, contentándonos por nuestra parte con iniciarlo”; do mesmo xeito, deu a le-la obra a “moitos paisanos” (aínda que unha vez comezada a impresión) para “añadir ó quitar lo que pareciese mas adecuado” (1876: “A nuestros paisanos”).

Tras estas propostas pode esta-la idea de que o diccionario galego debe ser cousa de todos (quizais a isto se refería tamén Valladares ó dicir que o diccionario era un “libro popular”) e que debe reflecti-la fala de todo o pobo, superando, pois, as visións parciais ou inclinadas só a determinadas realidades dialectais. Existe, pois, un intento de globalización, de integración das diferentes realidades dialectais, moi visible na proposta que recolle Valladares. Agora ben, se este labor é complicado cando se trata de redactar unha gramática unitaria, moito máis o é no caso do diccionario, pois a diversidade e a dispersión das unidades léxicas é moito maior cá das gramaticais, e o seu labor de recolleita máis complexo.

3. *Conclusiones*

É certo que a elaboración do diccionario de Valladares responde ós vectores recorrentes na tradición dicionarística galega máis alá incluso dos primeiros momentos: por un lado, a motivación patriótica, no sentido de que o diccionario se concibe como medio para prestar un servizo a Galicia e á lingua galega; por outro, a utilidade. Pero tamén incorpora elementos novos. Así, o feito de entende-lo diccionario como unha obra útil non só para facilita-la comprensión entre falantes de linguas distintas, e en particular a dos galegofalantes por parte dos castelanfalantes, senón tamén para perfecciona-la lingua galega e mesmo para estende-lo coñecemento do castelán. Esta última consecuencia, que en Valladares convive coa reivindicación do galego e o desexo de contribuír á súa pervivencia, procedería da adopción dun modelo de corrección culto e castelanizante, claro no caso da sintaxe e

da pronunciación é máis incongruentemente formulado no caso do léxico, que quizais constituía o elemento máis negativo da obra, por riba da práctica, común cos predecesores e sucesores, de aborda-lo léxico galego tomando como punto de referencia o castelán.

Outro elemento novo aparece na concepción do diccionario como obra popular, detrás da cal podería atoparse a identificación entre lingua e pobo típica do Romanticismo, pero tamén a idea de que o diccionario debe reflectir a lingua de tódolos falantes.

No relativo á confección interna da obra, Valladares non se limita a incorporar sen máis o léxico das anteriores, senón que segue certos criterios selectivos. Á falta dun estudio detallado, parece que esta obra levaría o selo de diccionario da lingua viva “ma non troppo”, ó incluír por unha parte palabras usuais e familiares, pero rexeitar por outra fenómenos da fala popular e incidir dunha maneira especial nas voces que o galego comparte co castelán antigo.

Cómpre subliñar igualmente a preocupación que o autor manifesta non só polo número de entradas, senón tamén por dotalas dunha ortografía axeitada e unha definición correcta, sen esquecer a importancia da exemplificación de procedencia diversa como ilustración do uso.

Por último, consideramos que ata o momento non se salientou debidamente a importancia que, ó noso modo de ver, ten a conciencia demostrada por Valladares, e compartida coa tradición anterior, de que a súa obra é incompleta e provisional. Esta conciencia implica o coñecemento da situación na que se atopaba a lingua galega e o seu estudio científico, así como da propia capacidade ante esa situación.

Bibliografía

- Alonso Montero, Xesús (1970): *Constitución del gallego en lengua literaria. Datos de una problemática cultural y sociológica en el siglo XIX*. Lugo: Celta.
- Alonso Montero, Xesús (1988): “Prehistoria da Academia Galega. Á procura da norma culta de 1875 a 1905”. *Grial* 99, 8-17.
- Carballo Calero, Ricardo (1970): *O señor de Vilancosta*. Santiago: Universidade.
- Cuveiro Piñol, Juan (1876): *Diccionario gallego*. Barcelona: Establecimiento Tipografico de N. Ramírez y C^a.
- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- González Seoane, Xosé Ernesto (1992): *A ortografía e a gramática do galego nos estudos gramaticais do século XIX e primeiros anos do XX*. Tese de doutoramento inédita. Santiago de Compostela: Universidade.
- González Seoane, Xosé Ernesto (1994): “Concepcións do galego estándar nos gramáticos galegos do século XIX”, in Ramón Lorenzo (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Universidade de Santiago de Compostela, 1989)*. A Coruña: Fundación “Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa”, 75-88.
- Henríquez Salido, M^a do Carmo (1986): “As gramáticas do galego do século XIX”, in *Actas do I Congreso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza (Ourense, 1984)*. A Coruña: AGAL, 445-467.
- Hermida Gulías, Carme (1992): *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*. Vigo: Xerais.
- Lorenzo, Ramón, ed. (1988): “Sesión de traballo sobre proxectos de lexicografía”, in *Coloquio de Lexicografía (Santiago, 1986)*. Anexo 29 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade / Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, 249-273.

- Mirás, Francisco (1978): *Compendio de gramática gallega-castellana* (Santiago: Establecimiento tipográfico de Manuel Mirás, 1864). Ed. facsímile da primeira edición. Madrid: Akal Editor.
- Nebrija, Antonio de (1992): *Gramática de la lengua castellana* (1492). Ed. crítica de Antonio Quilis. Madrid: Ediciones de Cultura Hispánica.
- Pensado, José Luis (1976): *Contribución a la crítica de la lexicografía gallega. I. El Diccionario Gallego-Castellano de F.J. Rodríguez y su repercusión en la lexicografía gallega*. Salamanca: Universidad.
- Pensado, José Luis (1985): “Sociología de nuestras primeras gramáticas”, in *El gallego, Galicia y los gallegos a través de los tiempos* (Ensayos). La Coruña: La Voz de Galicia, 41-49.
- Pensado, José Luis (1988): “La lexicografía gallega decimonónica”, in Ramón Lorenzo (ed.): *Coloquio de Lexicografía* (Santiago, 1986). Anexo 29 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade / Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, 49-56.
- Rodríguez, Francisco Javier (1863): *Diccionario gallego-castellano*. Publicado por Antonio de la Iglesia y González. A Coruña: Hospicio Provincial.
- Saco Arce, Juan. A.(1868): *Gramatica gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- Sánchez Palomino, M^a. Dolores (1999a): “El primer diccionario gallego y sus motivaciones: relación con las ideas de su tiempo”, in Marina Maquieira / M^a. Dolores Martínez Gavilán (eds.): *Actas del II Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística* (Universidad de León, 1999). No prelo.
- Sánchez Palomino, M^a. Dolores (1999b): “A postura de Cuveiro ante o diccionario e a lingua”, in Rosario Álvarez Blanco / Dolores Vilavedra (coords.): *Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade. No prelo.
- Santamarina, Antón (1974a): “Diccionarios”, *Gran Enciclopedia Gallega* 9, 90-92.
- Santamarina, Antón (1974b): “Gramática”, *Gran Enciclopedia Gallega* 16, 191-195.
- Sarmiento, Ramón (1986): “Sentimento e ideología sobre a lingua galega no Ressurdimento”. *Actas do I Congreso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza* (Ourense, setembro de 1984). S.l.: AGAL, 163-171.
- Valladares, Marcial (1884): *Diccionario gallego-castellano*. Santiago: Seminario Conciliar Central.

Valladares Nuñez, Marcial (1970): *Elementos de gramática gallega* (Vilancosta, 1892). Vigo: Galaxia.

**“CONVERSACIONES”
DIÁLOGOS INÉDITOS EN LINGUA GALEGA
RECOMPILADOS POR LOUIS LUCIEN BONAPARTE**

BEATRIZ REAL PÉREZ

1. Introducción

O labor filolóxico que o Príncipe Louis Lucien Bonaparte desenvolveu sobre a lingua galega no S. XIX foi ignorado en Galicia no seu momento e séguese a ser hoxe en día, malia os estudos levados a cabo por Xesús Alonso Montero e por Johanés Kabatek. O profesor Alonso Montero¹ foi o primeiro en chamar a atención nos anos 50 sobre o interese para a lingüística galega dos traballos desenvoltoos ou promovidos polo sobriño do Emperador Bonaparte, en particular a tradución ó galego do Evanxeo de San Mateo. O feito de que o primeiro libro redactado integramente en galego vira a luz en Londres baixo os auspicios do eminente filólogo, non podía pasar desapercibido para os historiadores da nosa lingua. Os dialectólogos galegos bateron cun predecesor tan inesperado como pouco valorado entre nós, a teor do pouco interese que suscitaron os seus traballos. Máis de trinta anos despois das publicacións de Montero sobre os traballos do Príncipe, Johannes Kabatek², da Universidade de Tübingen, interésase de novo pola figura deste filólogo e sistematiza os contactos, correspondencia, manuscritos, etc. que se coñecen do labor de Louis Lucien Bonaparte respecto á lingua galega. Identifica o manuscrito do Evanxeo traducido por Vicente de Turnes³ e compara as solucións fonéticas e gramaticais

¹ Alonso Montero: Xesús: “Luis Luciano Bonaparte promovió la traducción gallega del Evangelio de San Mateo”, *La Noche*, Santiago de Compostela, 6-12-1958.

“Un centenario: el príncipe Luciano Bonaparte y las traducciones gallegas del Evangelio”, *La Noche*, Santiago de Compostela, 24-12-1959.

² Kabatek, Johannes: “O príncipe Lucien Bonaparte, precursor da lingüística galega”, *Cadernos de Lingua* 6, 1992, pp. 5-26.

³ N° 465 do actual Catálogo de manuscritos de Bonaparte obrante na Real Academia Vasca.

das dúas traducións ó galego do Evanxeo: a versión manuscrita de Turnes e a editada por Bonaparte segundo a tradución de José Sánchez de Santa María, na que se recoñecen as correccións efectuadas polo Príncipe.

O pouco interese demostrado polos dialectólogos galegos explica o descoñecemento no que ata agora estivo un dos documentos máis orixinais redactados en lingua galega no S. XIX: as “Conversacións” ou “Diálogos en lingua galega” que figuran co nº 468 no Catálogo de manuscritos do Príncipe. Estas conversas, que suman un total de 42 folios manuscritos, son diálogos nos que a lingua galega aparece empregada en situacións cotiás do tipo: “Ao deitarse”, “Para saludar é saber da saúde d’alguén”, “Informacións antes de emprender un viaxe”...⁴. Trátase dun repertorio de frases distribuídas por situacións comunicativas coa estrutura típica dunha obra destinada á aprendizaxe dunha lingua estranxeira. Estas conversas constitúen un documento filolóxico certamente orixinal, inxustamente esquecido ou ignorado.

Como é coñecido, Louis Lucien Bonaparte adicou boa parte da súa vida a recompilar material sobre diferentes linguas e dialectos para os seus estudos dialectolóxicos. Pola correspondencia que se conserva, sabemos que comezou a interesarse polo galego a fins da década de 1850. O valioso material epistolar que recolle a información recabada polos seus colaboradores é o fío central por medio do que podemos hoxe desenlear o nobelo da súa inquedaanza dialectolóxica. Unicamente coñecemos unha pequena parte dese material, o que posúe a Real Academia Vasca, *Azkue Biblioteka*, pero cumpriría estarmos atentos ó que pode supoñer a doazón de arquivos particulares que se están a catalogar en Euskalzaindia.

A lista actual de documentos redactados en galego recompilados polo príncipe é a seguinte:

- 1- Manuscrito da tradución do Evanxeo de San Mateo segundo a versión castelá de Torres Amat efectuada por Vicente de Turnes⁵.

⁴ A lista completa é a seguinte: “Para vistirse un caballeiro”, “Ao despedirse”, “Ao erguerse”, “Ao deitarse”, “Ao almorzo”, “O xantar”, “Unha pousada”, “Encontro con un amigo”, “Un peluqueiro”, “Un libreiro”, “Un tapiceiro mercante de muebles”, “Un carruaxeiro”, “Para arrendar un cuarto”, “Para axustar un criado”, “O paseo”, “Para visitar unha cidadá”, “Un teatro”, “O xogo do volviste”, “Informacións antes de emprender un viaxe”, “Acontecementos que poden sobreir n’un viaxe”.

⁵ Nº 465 do Catálogo de manuscritos reunidos polo Príncipe Louis Lucien Bonaparte preparado por D. Carlos González Echegaray, corrixido e aumentado por D. José Antonio Arana Martija, Bilbao, 1989, 2ª ed.

- 2- Manuscrito da traducción do mesmo Evanxeo efectuada por José Sánchez de Santa María⁶.
- 3- *El Evangelio segun San Mateo traducido al dialecto gallego de la versión castellana de Don Félix Amat, por Don José Sánchez de Santa Maria. Precedido de algunas observaciones comparativas sobre la pronunciación gallega, asturiana, castellana y portuguesa, por el Príncipe Luís Luciano Bonaparte*, Londres, 1861.
- 4- Versión da “Parábola do Sementador” que aparece manuscrita no volume *Parábola de Semiatore LXXXVII linguis versa*⁷.
- 5- Versión do “Pai nosso” no mesmo volume. Aparece manuscrita polo propio Bonaparte nunha das últimas follas en branco.
- 6- Correspondencia entre os intermediarios de Bonaparte⁸.

⁶ Na Real Academia Vasca aínda consta como “sen identificar” o autor desta traducción. Se aceptamos que o traductor da versión editada en Londres é José Sánchez de Santa María, como se indica na portada, hai que concluír que este descoñecido santiagués é o autor do manuscrito nº 466 sobre o que Bonaparte efectúa correccións do seu puño e letra co fin de editala; correccións que podemos cotexar na versión publicada en Londres e que, por outra parte, son coherentes coas teorías gramaticais e fonéticas que o Príncipe tiña sobre a lingua galega.

⁷ Londres, 1857, ed. poliglota. Esta parábola foi publicada por Jose Antonio Arana Martija en 1983 (“El fondo Bonaparte de Azkue Biblioteca, *Homenaje a Pierre Laffite, Euskalzaindia*, páx. 150) e máis recentemente de novo por Alonso Montero (*Viceversa*, nº 2, Vigo, 1996, páx. 15).

⁸ Co nº 467 figura a seguinte correspondencia:

- 1- De José de la Vega a José Antonio de Azpiazu (datada en Santiago o 14-9-1859).
- 2- De Andrés Jacinto Suárez a José Antonio de Azpiazu (Santiago, 14-9-1859)
- 3- De José Antonio de Azpiazu a Bonaparte (8-10-1859).
- 4- De Andrés Jacinto Suárez a José Antonio de Azpiazu (13-12-1859).
- 5- De Vicente de Turnes, con anotacións de José Antonio de Azpiazu. Sen datar; encabeza a carta a seguinte frase: “Contestación á las preguntas de la carta fecha quince de Marzo último”.
- 6- Da Secretaría Arzobispal de Santiago (a sinatura non se le con claridade) a Calisto Vázquez (Santiago, 4-4-1860).
- 7- De José Antonio de Azpiazu a L. L. Bonaparte (Vitoria, 13-4-1860).
- 8- De Vicente de Turnes a Calisto Vázquez (Santiago, 25-4-1860). Na mesma páxina figura outra carta de Azpiazu a Bonaparte.
- 9- De Vicente de Turnes a Calisto Vázquez (Santiago, 27-5-1860).
- 10- De Vicente de Turnes a Calisto Vázquez (Santiago, 9-6-1860). Séguelle outra de Azpiazu a Bonaparte.
- 11- De Vicente de Turnes a Calisto Vázquez (Santiago, 7-7-1860). Ó remate da carta de Turnes figuran unha nota de José Antonio de Azpiazu dirixida a Bonaparte.
- 12- De Vicente de Turnes a Calisto Vázquez (Santiago, 11-8-1860).
- 13- De Vicente de Turnes a Calisto Vázquez (Oza, 20-8-1860).
- 14- De Vicente de Turnes a Calisto Vázquez (Santiago, 6-11-1860). Ó final do texto de Turnes hai anotacións sobre cuestións lingüísticas relacionadas co galego que José Antonio de Azpiazu envía a Bonaparte.

7- “Conversacions”. Diálogos en lingua galega.

Da lectura da correspondencia intúese a existencia de máis traballos encargados por Bonaparte, dos que tampouco temos noticia. É o caso da carta que D. Andrés Jacinto Suárez envía a José Antonio de Azpiazu (con data do 13-12-1859) na que podemos ler:

“El único cargo que V. podría hacerme, sería relativo á la solución de las cuestiones gramaticales, que sobre el dialecto gallego se servía proponerme en la antedicha carta del 24. Pero aun cuando pudiese por mí satisfacerlas, para asegurar mejor el acierto, quise consultarlas con varias personas que residían fuera de este pueblo, y por tanto no era posible que esto tuviese lugar dentro de un breve plazo”.

2. As “Conversacións”

Ata o de agora, estas conversas non foran identificadas. No Catálogo da Real Academia Vasca non figura a súa autoría. Malia o pracer que nos produciría pensar que se trata de diálogos orixinais en lingua galega, pensados para seren usados, todo apunta a que a existencia das conversas das que nos ocupamos responde á petición expresa de Bonaparte a algún dos seus colaboradores, de novo en forma de tradución dun texto pactado.

A nosa investigación conclúe, en síntese, o seguinte:

- 1- Trátase dunha tradución. Posiblemente dun texto francés.
- 2- O tradutor é José Sánchez de Santa María.
- 3- Probablemente foi traducido en 1860-1861.

2.1. As “conversacións” como tradución

A afirmación das “Conversacións” como unha tradución, probablemente dun texto francés, baséase nos seguintes datos:

- Parece corresponder á tradución dun texto xa existente, porque cada sección en que se dividen as conversas vén precedida dun número de páxina, comezando na páxina 473 e rematando na pág. 661.
- Existen numerosos calcos gramaticais do francés⁹.

⁹ Estes son algúns:

- (O camiño) “El hé levadeiro”: construción idéntica ó francés *Il est...*
- Emprego da palabra “sorte” co significado de clase, tipo: “¿Que sorte de camiño hay...” (*Quel sorte de chemin y a-t-il?*); “Toda sorte d’ensaladas” (*Toute sorte de salades*); “Adornos de toda sorte” (*Ornements de toute sorte*), etc.

- O texto contén certas referencias culturais que nos remiten inevitablemente a Francia: a moeda na que se contabiliza son os francos; úsase a palabra romance co sentido de novela; a descrición da catedral fai referencia á arte gótica e ás fermosas vidreiras.

O libro do que se efectúa a traducción é difícil de determinar, debido a que a lingua francesa coñeceu un florecemento deste tipo de publicacións, diálogos modelo para uso na aprendizaxe do francés como lingua estranxeira, precisamente a mediados do século pasado. Tamén responde ó patrón dun libro de “urbanidade” ou “boas maneiras”. De ser certo o que supoñemos, sería un libro dun considerable número de páxinas (a última anotada é a páxina 661) e de pequeno tamaño (o número de liñas contidas en páxinas correlativas é pequeno). Posiblemente haxa páxinas ou lagoas sen traducir, polo que previamente o traductor ou o promotor da traducción farían unha selección dos textos a traducir.

2.2. O traductor

A identificación de José Sánchez de Santa María como o traductor das “Conversacións” non é difícil de establecer, gracias ó

-
- “As postas” e “Casa de Postas” (fr. *Les Postes*) por Correos ou oficina de correos.
 - Rexístrase un caso de conxunción copulativa “et”.
 - A expresión “Bon pensamento” por “boa idea” (do fr. *bonne pensée*).
 - “Comedianta” por actriz (fr. *comédienne*).
 - Emprego do verbo xogar (fr. *jouer*) co significado de tocar, interpretar unha peza musical: “¿Sabe vostede á pez que xogan esta noite?”.
 - Uso de “lunetas” por “lentes” (fr. *les lunettes*).
 - “Billetes” por “entradas” : “¿Ten vostede billetes?” (*Avez-vous des billets?*).
 - A construción “¿Ten vostede ben durmido?” semella traducción incorrecta de *Vous avez bien dormi?*.
 - “Montra” por “reloxo” (fr. *montre*).
 - “Vesta” por “chaqueta”: “Deame a miña vesta de seda negra” (fr. *veste*, fem.).
 - A construción: “¿A que hora xanta vostede? Dentro de unha pequena hora” é traducción do fr. *dans une petite heure*.
 - Emprego de “preto/preta” co significado de “disposto, preparado”; ex. “As cousas pretas” (fr. *prête*).
 - A frase “¿De que lado tomaremos?” (no contexto dun paseo) lembra ó fr. *De quel côté prenons nous?*.
 - Do fr. *assortir* parecen proceder as expresións “Asortimento de cadeiras” (do fr. *assortiment*) e “¿Surtirame vostede de roupa branca?”.
 - A frase “Está muy ben, Señor” como resposta á pregunta “¿Está ben?” lembra á construción francesa *Il est très bien, Monsieur*.
 - “Bufete” por “sala” (fr. *buffet*).
 - A construción “Sea o ben vido” semella traducción de *Soyez le bienvenu!*

conxunto de manuscritos que se conservan en Euskalzaindia. Esta atribución efectuémosla en base ós seguintes datos:

- A caligrafía, que se corresponde inequivocamente coa do manuscrito nº 466; este manuscrito, como xa dixemos, contén a versión do Evanxeo que, con algunhas correccións efectuadas por Bonaparte, sería a publicada en Londres en 1861. Na portada atribúeselle esta traducción a José Sánchez de Santa María.

- O tipo de papel das conversas é o mesmo có do nº 466 no que figura a traducción efectuada por José Sánchez de Santa María: folios de 16'5 cm/17 cm apaisados.

- As características fonéticas e gramaticais das conversas correspóndense coas do ms. 466, e non tanto coa versión do Evanxeo publicada por Bonaparte que, como dixemos, foi corrixida en certos aspectos polo Príncipe.

- Outros datos esclarecedores coma o seguinte: na conversa titulada “Unha pousada” aparece a palabra “mostarda” (probablemente do fr. *moutarde*). Esta palabra aparece no Evanxeo de San Mateo (Cap. 13-31); pois ben, mentres Vicente Turnes emprega o termo “mostaza”, a traducción efectuada por José Sánchez de Santa María presenta a forma “mostarda”.

2.3. *Datación*

Os diálogos probablemente foron traducidos en 1860-1861, aínda que esta datación ha de ser establecida con menor seguranza. Á vista da correspondencia de Bonaparte cos seus intermediarios na Península, parece improbable que Bonaparte contactase con Sánchez de Santa María antes de mediados de 1860. Parece lóxico supoñer que as conversas se traduciran polas mesmas datas có Evanxeo; mesmo é probable que sexan anteriores á publicación do Evanxeo, pois de efectuar a traducción posteriormente, o lóxico sería que o traductor modificase en parte as súas solucións gramaticais para adaptalas ás que o Príncipe corrixiu na edición de Londres.

O galego no que están escritas as conversas ten as características do galego occidental. Deterémonos nelas máis polo miúdo.

3. *Características da lingua da traducción*

3.1. *Ortografía*

- Diferencia entre as grafías “b” e “v”. Emprega “x” para representar a consoante fricativa prepalatal xorda¹⁰. A consoante nasal velar en posición intervocálica represéntase como “nh”.

- “y” grego representa tanto a semiconsoante palatal a final de palabra (*muy, hay, farey, nay, vay, peguey*) como a consoante palatal (*aya*). Bonaparte corrixe na tradución efectuada por José de Santa María este “y” por “i” latino, “probablemente adoptando o criterio portugués”¹¹.

- A consoante nasal en final de palabra represéntase co grafema “n” (*bon, mañan, hirman*).

- A acentuación non é regular. Acentúa a maioría das palabras esdrúxulas e as agudas rematadas en vocal (*salú, así, heí, dé*). Tamén todos os artigos e pronomes non contractos. Non acentúa o primeiro elemento dos ditongos decrecentes, opción pola que opta Bonaparte na versión publicada do Evanxeo de San Mateo. Rexístrase un caso de intento de marcar o timbre da vocal por medio do acento: “*póla*” (ave).

- A contracción de preposición ou conxunción mais artigo, demostrativo ou adverbio resólvense de xeito irregular. A preposición “de” contrae claramente cando vai seguida de palabra que comeza por vocal (*do, da, d’un camareiro, d’algunhas, d’aquí, d’olor, d’unha, d’acordo*). A contracción da preposición “en” márcase con apóstrofo (*n’un*), sen el (*nesta*) e outras veces non contrae (*en outro, en él*). A preposición “a” seguida do artigo “o” aparece uniformemente como “ao” ou “a o”. Non marca a contracción de “por” mais artigo (*por ó, por o*)¹².

3.2. Fonética

Coinciden coas características fonéticas do galego occidental. Estas son as máis salientables:

Vocalismo:

- Alternancia vocálica en formas como decir/dicir. Tendencia á asimilación das vocais átonas: *chimineas, midirey, pidireille*. Presencia do -e paragóxico: *agradare*. Vocalización de consoantes oclusivas: *efeuto, ouxeto, aceuto, defeuto*. Epéntese de i: *paseio, boyes* (por “boi”).

Consonantismo:

- Presencia de seseo, aínda que moi esporádico: *rapas, xusgar, basa*.

¹⁰ Vicente de Turnes emprega para representar este fonema o dígrafo “xs”.

¹¹ Kabatek, Johanes: *Op. cit.*, páx. 14.

¹² Bonaparte optará por “pol o”, “ao” e “naquel”, “nesta”, etc.

- Despalatalización da consoante fricativa prepalatal xorda: *ba-rase vostede ben*. Probablemente isto explica tamén que, por ultracorrección, se transcriba “beizo” como *beixo*.

- Determinadas solucións poden ser interpretadas como ultracorrección de gheada: *larxa* (forma que se repite varias veces), *alonxar* (co sentido de facer máis longo).

- Conservación do -l- intervocálico (*calente, calenteme*) posiblemente por castelanismo.

3.3. Morfoloxía

En xeral son solucións que se corresponden de novo coas variantes do galego occidental.

- Número: as palabras rematadas en -n fan o plural en -ns (*contravans, conversacions, informacions, bons*, etc.). As palabras rematadas en -l alternan as solucións -ls (*iniciais, sals*) e -les (*papeles, matorrales*).

- Xénero: aparecen como masculinas as palabras *viaxe* e *calor*. Alternan sen embargo *o ponte* e *a ponte*. Aparecen como femininas *a paraxe* e *as árboles*. Tamén se marca co morfema de xénero a palabra *marxe* (*a ciudá está...na marxena dereita do río*).

- A terminación -ade non aparece na súa forma plena: *bondá, utilidá, necesidá, cantidá*, etc. Aparece sen embargo *ciudades*.

- O sufixo latino -anu resólvese en -an (*hirman, mañan, pero semana*).

- Apréciase alternancia do ditongo oi/ui: *muy, moita, cuidado, coiteleiro, moito cuidado*.

- O grupo consonántico cu- resólvese coa perda da semiconsoante: *cando*.

- Morfoloxía verbal. Malia que se empregan algúns verbos compostos (*houbera podido tomar, haber debido, hemos tido*) predomina un uso correcto da conjugación verbal. Destaca un caso de emprego do infinitivo conjugado (*Diga que hé moda que vostedes inventan para venderen pelucas*), o uso do futuro de subxuntivo (*tuvere defeutos*), a forma *quer* para a 3ª persoa do presente de indicativo do verbo querer mais a terminación do perfecto dos verbos da terceira conjugación (*saleu*).

3.4. Léxico

Malia os castelanismos inevitables, ofrece algunhas solucións léxicas interesantes, como *tallar* (por “cortar” no xogo das cartas), *tirabuzón* (por tirarrollas), *vellería, contravans, xantador, oleo d'olor* (por co-

lonia), etc. Ofrece ademais repertorios de interese, como campos semánticos (*chove, neva, xela*), adverbios (*Mire vostede por aquí, por acolá, deste lado, daqueloutro, alá arriba, alá abaixo*)¹³, etc.

- Castelanismos léxicos: *hermosa, hermoreado, hermoso, frente, bellas, poblada, belleza, calle, orquesta, acostumbrar, alemndras, salir, solo, arboles, reconocer, saludar*.

- Castelanismos adaptados ó galego: *caballeiro, tixeira, xugar, maxoral, ciudá, fogo*.

- Castelanismos que afectan á morfoloxía verbal: *puden, supen, sea, aya*.

- A influencia do castelán afecta tamén á colocación do pronome que, salvando os seguintes casos, é correcta: *Cada día se recolle a porqueria/ Este exemplar me gusta moito/ O barniz se escachará / Eso se entende/ Todas as cartas se encontran/ Mais lle darey en troque unha calexa (...)/ Se desmayou*.

- Usa sistematicamente as formas *vostede e agora*.

En resumo, predominan as solucións do galego occidental agás: *cuidado, frutas, brano, caliente*, que se poderían explicar como castelanismos.

4. Conclusións

Se os resultados da nosa análise son correctos, cabería aínda facerse unha serie de preguntas: ¿por que non foron publicadas estas conversas?, ¿con que finalidade se fixeron?

Dentro do corpus coñecido da obra recompilada por Louis Lucien Bonaparte, este tipo de textos representa unha novidade, pois non se ten constancia de nada similar en ningunha das outras linguas estudadas polo filólogo. En Azkue Biblioteka informáronnos de que non consta que estas “Conversacions” fosen traducidas a outras linguas. Si existe unha edición en diversos dialectos do euskara dos “Diálogos” de Agustín P. Iturriaga, pero non teñen nada que ver coas “Conversacions”¹⁴.

¹³ Téñase en conta que a primeira gramática galega é a de Francisco Mirás, *Compendio de Gramática Gallega-Castellana*, Santiago de Compostela, 1864.

¹⁴ Nunha carta de José Antonio de Azpiazu dirixida a Bonaparte, datada o 8-10-1859, o colaborador do Príncipe analiza a puntuación do libro *Manual del viajero por las Provincias Vascongadas, por un Vascongado* (Madrid, Mellado, 1847), baseado posiblemente na *Guía del viajero en España*, de Francisco de Paula Mellado. Non puidemos consultar este volume, pero si outros similares do mesmo autor; tampouco corresponden ó perfil das “conversas”.

Se o lector logra desbotar o inevitable criterio normativista que nos atoa e lle resta importancia ós erros de traducción, poderá deleitarse cun dos textos máis singulares dos escritos en lingua galega no S. XIX. Poucas veces topa un filólogo cunha peza de anticuario destas características. Recomendamos expresamente o diálogo “Un carruaxeiro”. Coidamos que era de xustiza dar a coñecer este documento inédito da lingua galega.

CONVERSACIÓN

Para saludar é saber da saúde d'alguen.

Señora, Señoriña, teño á honra de saludada.

Bos días teña V.

Caballeiro teñaos V. muy bos.

Bos días, meu amigo.

¿Como ó pasa? ¿Como vay de saúde?

Muy ben, así, así, para servilo. ¿E vostede?

Non me encontro ben.

Síntoo.

¿Qué hé ó que ten?

Estou costipado.- Doime á cabeza.

Teño tido calentura.

Non peguey os ollos en toda á noite.

¿Desde cando se encontra vostede malo?

Desde ó día en que tuven ó pracer de ver á vostede na casa do meu tío.

¡Tanto tempo! ¿Toma V. algunha cousa?

Eu tomo tisana é arroupome moito.

Creo que eso non será nada.

Espero velo logo en boa saúde.

Moitas gracias.

¿Cómo vay á Señora [?].

Ela vay ben: ten muy boa saúde.

Práceme. Póñame á os seus pés

¿O señor seu pay está sempre indisposto?

Vay mellor, gracias á Dios.

Moito me praxe.

¿E como vay á señora sua nay?

Así, así.

Como sempre.

A miña nay non pode salir do seu cuarto.

Eu non sabía que ela estivese mala.

Hé pouca cousa; mais na sua idade cumprelle cuidarse.

O seu hirmán parece que ten sempre boa saúde.

El é todos os seus fillos teñen moita robustez.

Fágame o pracer de darlles moitos recados da miña parte.

Non me esquecerá.

Moitos cumpridos á sua familia da miña parte.

(Páx. 473) Para despedirse.

¡Como! ¿xa nos deixa?
Apenas acaba de chegar.
Estéase aínda un pouco máis.
Moito sinto non poder aproveitarme máis tempo da súa compañía.
Teño que irme.
Comenza á facerse tarde.
Hé muy tarde.
Faise menester de deixarnos.
Teño que deixalo
Xa hé tempo de irse
Está vostede de moita presa.
¿Qué fay que teña vostede tanta presa?
Teño moito que facer.
Oxe estou muy ocupado
Teño ocupacions de que non podo dispensarme.
Teño que ir muy lexos.
Teño que ir á moitas partes.
Estou aprazado para un negocio.
Teño asuntos de moito apreto.
Teño medo de chegar tarde.
Sinto ter que deixalo.
Outra vez estarey máis tempo.
Espero tornar á velo dentro de pouco.
Logo terey ó pracer de tornar á velo.
Si podo volverey mañan.
Non quero darlle molestias.
Sinto que á súa visita teña sido de tan pouca dura.
Para outra vez vostede nos desquitará.
¿Cando teremos ó pracer de tornar á velo?
O máis logo que poida.
Ao primeiro momento de vagar.
A Dios.
Páseo ben.
Bos días, boas noites.
Que vostede ó pase sin novedá.
Hasta máis ver, hasta que teña á honra de tornar á velo.
Hasta á vista.
Hasta outro rato.
Enteiramente á vostede.
Non me despido.
Non lle digo á Dios
Boas noites.

Páx. 477. Ao erguerse.

¿Quen chama á porta tan cedo?
¿Quen está ahí?
Abra vostede á porta.
Non está pechada,
A chabe está na pechadura
¡Como! ¿Ainda está vostede no leito?
Xa he tempo de erguerse.
Ergome no instante
¿Qué hora hé?
As nove.
Acaban de dar as nove.
Eu non sabía que hora era.
Esqueceuseme honte de dar corda á montra, é parouse esta mañan as cinco.
¿Ten vostede ben durmido?
Muy ben, gracias.
Non sey como pode vostede durmir tanto tempo
Ordinariamente non son prigueiro.
Deiteime honte á noite muy tarde.
(...) as doce é media.
Tamén eu me deito tarde, pero sempre me ergo as seis.
Hé unha excelente costumbre.
Hé cousa muy boa para á salú.
Eu, canto mais durmo, mais sono teño.
Si non me ergo decontado que me desperto volvome á caer durmido.
¿Que tal tempo fay?
Bellísimo.
¿Que lle parece, si foramos á dar unha volta?
¿Cré vostede que teremos antes tempo de tomar ó almorzo?
Temos unha hora de vagar
Nese caso, vou á erguerme, é iremos xuntos á tomar ó fresco da mañá.

(Páx. 479) Ao deitarse.

Empeza á facerse tarde.
Xa hé tempo de irse ó leito.
O seu amigo non entrou ainda.
Estou certo que non tardará.
Non hé tarde; non son mais das dez.
Teño moito sono.
Estou rendido.
Cando un se encontra cansado, ó leito parece bon.
Sinto petar.
Hé ó Señor —
Xustamente, él hé.
¿Deu vostede un bon paseo?

Delicioso; fay unha noite bellísima.
 ¿Non se encontra vostede cansado?
 Un pouco.
 ¿Quer vostede descansar un momento?
 Moitas gracias, vou no instante á deitarme.
 Xan, faga ó favor de traer unha luz.
 Teña vostede boas noites.
 O mesmo lle deseo.
 Xan, traiga un calentadoiro.
 Calenteme ó leito.
 Señor, deixeme tirarlle as cortinas.
 Cerre tamen as contravans
 Deame ó meu gorro de noite, as miñas chanelas.
 Aquí os ten señor.
 Vou á deitarme no instante.
 ¿Está vostede ben arroupado?
 Si, mais encontro ó leito muy duro.
 Pois eu fixeno como sempre. Pode ser que sea ó cansacio.
 Deixeme á luz. Si non me durmo logo, lerey.
 Deme aquel libro que está enriba do bufete de caixons.
 ¿Este, señor?
 Non, ese hé unha gramática.
 Non hay outro.
 O mesmo dá.
 Non lerey. Pode retirarse.
 Poña á paxuela enriba do bufete.
 Mate á luz.
 Que non lle esqueza de chamarme mañan as seis.
 Fareino sin mancar.

(Páx. 481) Para vistirse un caballeiro.

Xan, quero vestirme.
 Deame á miña roupa.
 ¿Quer vostede que lle dé á sua bata?
 Traigame unha camisa é un pañuelo de pescozo limpos.
 ¿Quere vostede unha camisa delgada?
 Non, deame unha gorda.
 Deame as miñas cirolas, as calcetas é os calzons largos.
 ¿Quer calcetas de liño ou de lana?
 Poñereime as de liño, porque fay calor.
 Estas calcetas estan furadas.
 Eu as farey compoñer.
 Aquí ten outro par.
 As miñas babuchas.
 Bote auga quente na bacia.
 Vou á facerme á barba.

As suas navallas, Señor, non cortan; unha d'elas está adentada.
 Hay que levalas ao amolador para que as aguice.
 Aquí está o xavon eo espello.
 Esta augua está fervendo.
 Aquí ha ten fría.
 Déame un panodemans.
 Mentras que eu fago á barba, poñame unha camisa á calentar.
 Aquí estan os peines.
 Traigame aceite—
 ¿Estan lustrados os meus zapatos novos?
 Si Señor.
 Mais eu poñereime botas porque debe facer lama.
 Déame á miña vesta de seda negra.
 ¿Que fraque quere vostede poñerse?
 O novo.
 O meu fraque azul está luxado; require levarse ao sacamanchas
 ¿Non quere vostede poñerse ó seu sobretodo?
 Ten razon.
 Escobille ó meu sombreiro.
 Non encontro á escobilla.
 Aquí está.
 Deame un lenzo para as narices, os meus guantes eo parachuvias.
 Mire que lle esquece á bolsa.

(Páx. 487) Ao almorzo

¿Ten vostede almorzado?
 Aínda non.
 Alégrame; almorzará comigo.
 Con moito pracer.
 Vou á chamar para saber si está listo ó almorzo.
 Señor ó almorzo está na mesa.
 Todo ó mundo está no xantador.
 Baixamos no instante.
 Asentesese vostede aquí.
 ¿Que quer vostede que lle ofrezas?
 ¿Quer xamon ou ostras?
 Ostras si me fays favor.
 Estan muy frescas.
 Aquí ten boliños é torradas.
 Teña á bondá de achegarme á manteiga.
 Vostede non mincha nada.
 ¿Quer hovos pasados por augua?
 Si me ó permite, tomarey d'esas alcachofñas.
 Faga, faga; aquí ten óleo é vinagre.
 Ahí ten viño branco ao seu lado.
 Agradezcollo. Nunca vevo viño ao almorzo.

Deixeme ofrecerlle unha cunca de té.
 Con moito pracer.
 Veño de tomar unha cunca de café con leite.
 ¿Agrádalle ó chocolate?
 Eu tómoo algunha vez.
 Cumpre tomar unha cunca de café para facer á dixestion.
 ¿Hé este bastante forte [?]
 Hé excelente.
 He verdadeiro moca.
 ¿Ten bastante azucre?
 Non dicirá vostede que non.
 Moitas gracias; xa acabey.
 Teño almorzado muy ben.
 Non poderey xantar.

Páx. 489. O xantar.

Moito me alegre de velo. Vay á facerme ó pracer de xantar comigo, n'hé
 verda?
 Moitas gracias; aceitaria con agrado, mais non me encontro vestido.
 Non, non ó deixe por eso. Estaremos os dous solos; á miña parenta e ós meus
 fillos estan na aldea.
 ¿A que hora xanta vostede?
 Dentro de unha pequena media hora.
 Consinto en facerlle compañía sempre é cando que non faga mudanza algunha
 no seu ordinario.
 Eu convidoo sin cerimonia.
 E vostede fay ben.
 Vamonos ao xantador; á sopa xa está na mesa.
 Asentese ahí, xunto ao lume.
 Moitas gracias.
 ¿Gustalle á sopa de arroz?
 ¿Prefere vostede á de fideos?
 Si eu houbera pensado que teria ó pracer de telo ó xantar, houbese mandado
 facer macarrons.
 Moitas gracias, non hé unha privacion para min.
 Esta sopa hé excelente.
 ¿Quer que lle dé un pedazo de vaca?
 Parece muy tenra.
 Teño medo que non esté farto cocida para vostede.
 Non me agrada demasiado cocida.
 Tome figado de terneira.
 Bótelle zumo de limón
 Pidireille un pouco de perna de carneiro.
 Gustalle ó ben tostado, ou gordo?
 Rógolle probe esta empanada de perdices.
 Tomarey mais ben d'esta de ave

¿Vostede non comeu peixe?
 Disimuleme, veño de comer salmon.
 ¿Non quer vostede probar estas sollas?
 Fágame ó favor de darme ó saleiro.
 Xan, delle pan ao Señor.
 Deme un coitelo que corte ben.
 Agora vou á mandarlle unha ala de polo.
 Quer mais ben unha perna ou ó sobrecú?
 ¡Que hermosa leituga!
 Xan, mude estos platos
 Traígame unha culler é un garfio
 Poña cuidado; vostede ven de verter á salsa no mantel
 ¿Como encontra vostede este cordeiro?
 Muy bon.
 Moito me agrada que sea do seu gusto.
 ¿Quer que lle dé espinallas [?]
 Pidireille me dé patacas
 Vostede non veve.
 Deixeme encherlle ó vaso d'esta madeira.
 Ahí ten vostede viño ao seu lado.
 Sirvase ao seu gusto.
 Deixeme servirle d'esta póla.
 Gracias; comin moito, mais do que houbera debido.
 Xa vé que cumplin con á miña palabra; non hemos tido mais que ó ordinario.
 He unha comida de rey; comin como dez.
 Xan, os postres.
 Vaya aínda outro vaso de champaña.
 Non podo.
 Tome ó que lle agrade; aquí ten peras, uvas.
 Xan, traiga ó café. Logo iremos á dar unha bolta.
 Traiga á auga quente para lavarnos á boca é as mans.

(Páx. 493) Unha Pousada

¿Queren os Señores xantar na sala ou n'un cuartiño separado?
 Deanos un cuarto; ali estaremos mais sosegados.
 Teñan á bondá de subir ao primeiro piso por esta escaleira.
 Rapas, este lenzo de mesa non esta limpo.
 Eu vou á trocalo.
 Deanos un lenzo é panos mais finos.
 Poña vostede os cuvertos enriba do outro bufete.
 Trayanos á lista.
 Aquí ha teñen, Señores.
 Trayanos unha sopa de — é pan fresco.
 Temos menester de un culleiron.
 ¿Que viño queren os señores?
 Viño tinto.

Ten vostede peixe ben fresco?
 Acaba de chegar.
 Trayanos carpas é solas.
 Deame un plato limpo.
 Trágueme ó garfio eo coitelo.
 ¿Ten vostede un tirabuzon?
 A carrafa está descorchada.
 Rapas, póñanos aquí unha fileira de platos, as carrafas, é os vasos; nosoutros
 nos serviremos.
 ¿Queren vostedes berzas, coliflores, chícharos?
 Déame espárragos.
 Que á manteiga esté ben fresca.
 Trayanos un lomiño de vaca con hongos é un polo asado con berros.
 Tamén quixeramos algo de caza.
 ¿De que sorte?
 Faga ó favor da mostarda.
 Estas molexas de terneira estan muy salgadas.
 Fágame unha ensalada de leituga, é botelle mastarzos (¿) é hovos duros.
 Este vinagre non vale nada.
 Este oleo ten un olor muy forte.
 Señores, hé do oleo de Italia.
 Pode ser, mais xa hay moito tempo que saleu da sua terra.
 Levese á salseira.
 Deanos pexegos, figos, piñas da India, noces é compota.
 Eu quixera unha nata con vainiña.
 Deame augardente, eu quero facer unha ensalada de naranxas.
 O azucre non esta bastante machacado.
 Faga ó favor de catar unha carrafa de viño de Málaga.
 Aquí teñen copañas.
 Traya o café, é que esté ben quente.
 Traya á conta.
 Aquí ha teñen, señores.
 Tome eso para vostede.
 Pagaremos de camiño no mostrador.

(Páx. 507) Encontro con un amigo

¿Hé vostede?
 Eu mesmo.
 Sea ó ben vido.
 Moito me alegro de velo.
 ¡Canto pracer teño de tornar á velo!
 Moito me folgo de encontralo aquí.
 ¿Canto tempo fay que ten vostede volto de América?
 ¿Cando volveu vostede da aldea?
 Volvin ó sabado derradeiro.
 Cheguey onte á noite.

¿Como volveu vostede?
 Vin por ó correo.
 Vostede houbera podido tornar por ó camiño de ferro, ou por ó barco de vapor.
 Si, mais eu viña con á miña muller, que non lle gustan esas novas invencions.
 ¿Non pensaba vostede pasar ali todo ó brando?
 ¿Que lle fixo tornar tan cedo?
 Faceres que piden á miña presenza aquí.
 ¿Como encontrou ó viaxe?
 De moito agrado.
 ¿Fixo vostede un bon viaxe?
 Muy bon, gracias.
 ¿Cando terey ó pracer de velo por á miña casa?
 ¿Cando quer vostede vir, cando virá vostede á xantar con nosoutros?
 Eu non sey; teño que acabar algúns asuntos.
 Teremos moito pracer en velo é en falar con vostede.

(Pag 517) Un peluqueiro.

 Caballeiro estou as suas ordes.
 Cando ó señor queira que lle faga á barba.
 Espere vostede un pouco, que eu lle poña ó peinador.
 Como lle pareza; aínda non está á auga quente.
 Equivocase; xa fáy tempo que está fervendo.
 Teña á bondá de asentarse xunto á ventana.
 O tempo está tan cargado que apenas se pode ver.
 Non encontro as navallas, os panos de mans.
 Estan enriba do bufete de caixons.
 Os panos de mans limpos están no caixon do tocador.
 Poña cuidado de non cortarme.
 Non teña vostede medo.
 O xabon cheira desagradablemente.
 O xabonciño comenza á acabarse.
 Pase ben as navallas por ó coiro.
 Elas estan en boa condicion. Trouxomas esta mañan ó coiteleiro.
 Afileinas na pedra antes de vir.
 ¡Ay! ¿que fáy vostede? Cortoume.
 Boto sangue.
 Non hé nada. Hé un graniño que cortei.
 ¿Quere vostede que lle cercene un pouco os bigotes?
 Non, non; esqueceuseme encomendarlle que non me afeitase debaixo do beixo.
 Muy ben; ¿quere vostede deixarse perilla?
 Está ben.
 Córteme un pouco ó pelo.
 ¿Gústalle que esté corto por detrás?
 Si, mais non me descubra demasiado á frente.
 Esas tixeiras non cortan ben.

Arañoume a orella con ó peine.
 Deixeme, caballeiro, que fago quentar ó ferro, de rizar.
 Non hé necesario; eu non quero facerme rizar ó pelo.
 Eses maldecidos rizos estragan ó pelo é fano branco antes de tempo.
 Mais hé á moda.
 Diga que hé unha moda que vostedes inventan para venderen pelucas.
 ¿Quere vostede mirarse ao espello? ¿Encontra vostede ó pelo cortado ao seu gusto?
 Corteos un pouco mais por os lados, á veira das sienes.
 Basta. Asi está ben.
 ¿Quere que lle poña un pouco de oleo d'olor ou de pomada?
 Non quero nada. Escovilleme un pouco, é non necesito mais.

(Páx. 533) (Un libreiro)

¿Ten vostede un catálogo dos seus libros?
 Aquí ten vostede un que acaba de salir á luz oxe mesmo.
 En él encontrará os meus libros de fondo, é unha escolla de libros estranxeiros.
 Suplicolle me mostre as obras mais novas na nosa lingua.
 Aquí ten vostede as poesias de... as viaxes de... enriba de ese bufete hay unha vintena de romances de diferentes autores.
 Non quero romances. Vexamos esas poesias.
 Tamen teño á primeira entrega da historia de... as comedias de...
 ¿Encontra vostede algunha cousa que lle conveña?
 Non vexo siquera unha obra de filosofía.
 Perdoneme, caballeiro; as obras de cencia encontranse no remate do meu catálogo.
 ¿Ten vostede ó Bufon que lle pedin?
 Non teño mais que á edición en 18º.
 Está ornamentada con figuras pintadas.
 Fágame ó favor d'enseñarma.
 O xeito agrádame bastante.
 Eu quixerao encadernado.
 ¿Que sorte de encadernamento quere vostede?
 Quero un encadernamento de becerro ou de cordoban, con follas doradas, xaspeadas.
 Está muy ben; terey cuidado que estos tomos se encadernen como lle praxe.
 Mostreme algunhas bonitas encadernacions de coiro de Rusia.
 Esto he ó mellor que temos por ó pronto.
 Este exemplar me gusta moito.
 ¿Hé ó mesmo precio para todos os colores?
 Enteiramente ó mesmo. O calor non fay nada ao precio.
 N'ese caso prefiro ó marroquin verde.
 ¿Ten menester d'algunha cousa mais?
 Quixera ter un exemplar de...
 Teño un exemplar de segunda man, ben conservado, é que non hé caro.
 Prefero ter un novo.

Eso he cousa imposible, porque se acabou á edicion.
 ¿Non se pensa volver á imprimilo?
 Eu non creo que se volva á imprimir.
 Hé un libro de moita utilidá.
 Equivoabame; está agora na prensa, mais eu non sey cando sairá á luz.
 N'ese caso prefero antes asegurarme ó exemplar que vostede ten.
 ¿Canto quere por él?
 Deixareillo á vostede por cincuenta francos.
 He mais do que costou novo.
 Vaise facendo tan escaso que ó precio aumenta cada día.
 ¿Non pode vostede darlo por menos?
 Non Señor, certamente este exemplar hé barato.
 Poñamo vostede de lado, é mandemo con á conta; eu ó pagarey ao portador.

(Páx. 551) Un tapiceiro mercante de muebles.

Quixera mercar ou tomar en arrendamento con que amoblar un apartamento.
 Eu teño con qué satisfacelo.
 ¿Quere vostede muebles de luxo?
 Eu quixera muebles de bon gusto, duradeiros é non muy caros.
 Si vostede quer ter ó traballo de vir ao meu almacén, topará alí ó que desea.
 Requerense para á antesala escaños de nogueira cubertos de velludo. O color vermello he ó que mais se usa.
 Agradariame mais ó verde.
 Aquí ten vostede para á sala de xantar un asortimento de cadeiras de caoga, unha boa mesa da mesma madeira, é que se pode alonxar canto se queira.
 Aquí están os aparadores para pousar ó que se require para ó servicio da mesa.
 Non me agradan estas cadeiras de traseiro redondo.
 Acolá ten vostede outras de mais aparencia pero non son sólidas como estas.
 ¿Canto quere vostede por estos dous estantes?
 Son muy caros.
 Ecsamineos ben. Cerran perfectamente; estan feitos con todo primor.
 Para á sala, quixera muebles de pau de rosa.
 O sofá, as cadeiras de brazos é unha poltrona cubertos de raso azul.
 Para á alcoba, un bufete de caixons, un escritorio, duas cadeiras de brazos, é catro ou seis cadeiras de madeira pintada.
 O leito de ferro con adornos dourados.
 Fagame ó favor de deixarme ver algunhas mostras de alfombras.
 ¿Quere vostede un mesmo alfombrado para para todos os cuartos?
 Non, agrádame a variedá.
 Tamen teria necesidá de espellos, é d'unha bonita araña de cristal.
 Atenda, señor, deixeme botar unha ollada ao apartamento. Tomarey medida das chimineas para saber á altura dos espellos, é midirey as ventanas para as cortinas.
 Direille á vostede ó precio de todo, muebles, cortinas é adornos de toda sorte.
 Eso será cousa muy larga.

Mentras que os muebles non estan prestos eu lle darey en arrendo todo canto ten menester. Si vostede quere que ó seu apartamento estea amoblado de unha boa maneira, cumprirá que os muebles se fagan de propósito.

(Páx. 553) Un Carruaxeiro.

¿Ten vostede carruaxes de venta?

Quixera un bon é bonito carruaxe.

Aquí ten vostede un á inglesa da última moda.

¿A inglesa? en canto ao xeito, conveño; pero en canto á solidez teño razons para dudar de ela.

¿Quere vostede unha calexa inglesa? teño unha; tamen teño unha berlina é un faeton de segunda man.

Hé raro encontrar no continente carruaxes ingleses enteiramente novos, pois pagan dereitos muy subidos.

Eu quixera un carruaxe de camiño de catro asentos.

Eu queroo sólido é de xeito bonito

Aquí ten vostede xustamente ó que require.

Este hé lixeiro é cómodo como vostede desea.

Está muy ben calzado é roda perfectamente.

Pode vostede tomalo con enteira confianza.

¿Respondeme vostede da fortaleza das rodas?

Certamente.

Como non sea por acontecementos extraordinarios, empeñome por seis meses á trocalle as rodas, ó baral, ou calquera outra parte do carruaxe que tuvere defeutos.

En facendo untar un pouco as rodas de cando en cando, pode vostede facer á volta de Europa con este carruaxe.

Os resortes eo eixo son d'unha fortaleza á toda proba.

O xogo non me parece muy sólido.

Perdoneme, vostede fay error; á madeira está ben madurada; os ferros son excelentes.

Non pode toparse un carruaxe mellor.

Abra vostede á portela.

¡Ay! ¡que dura está!

Cerra perfeutamente.

O estribo hé muy estreito.

Hé á moda.

Repare vostede ben ó interior.

O forro hé do paño mais fino.

Eu quixera mellor que estivese forrado de marroquin.

Os galons son de seda é lan.

Está muy ben forrado.

Os almuadons son de resorte, é estan recheos de boa cerda.

As faltriqueiras, os vidros, as cortinas, os faroles, todo hé muy bon.

Tamen hay moitos escondrixos.

Hay correyas para os sombreiros, os parachuvias.

Está aparelado para engancharlle os cabalos.
 E ¿onde está á imperial?
 Está no almacen con unha ucha que debe poñerse detrás.
 He un carruaxe que pode servir para viaxe é para á vila.
 Non me agrada ó color.
 O barniz se escarchará.
 ¿Que color quixera vostede?
 Un verde baixo, con as miñas armas, é con as initials do meu nome.
 Por pouco que nos poñamos d'acordo no precio, fareino pintar de novo ao seu gusto.
 ¿Canto quere vostede por él?
 Hé muy caro.
 Síntoo, pero non podo deixalo á menos.
 Teño un de segunda man que lle deixarey mais barato.
 Hé muy baixo.
 Non se espon un á voltear.
 He unha velleria.
 Non dou un chavo por él.
 Quedareime con ó primeiro, mais lle darey en troque unha calexa que merquey en Milan, con os correaxes garnecidos de adornos prateados, que non aparelarian ben con os dourados d'este carruaxe.
 Teña á bondá de decirme onde vive, é á que hora poderey chegarme á sua casa.
 Por pouco que os meus intereses non se magoen, farey ó que lle prace.

(Páx. 565) Para arrendar un cuarto.

¿Ten vostede apartamentos para arrendar?
 Dixeronme que tiña vostede cuartos para arrendar.
 Si, Señor, teño alguns.
 ¿Que apartamento quere vostede?
 ¿Quere vostede un apartamento amoblado ou sin amoblar?
 Requero un apartamento amoblado.
 Teño o que vostede quere.
 O primeiro eo segundo estan desaloxados.
 Arrendareinos xuntos ou separados.
 Un dos dous bastarame.
 Vostede escollerá.
 Pode ser que tome os dous.
 Requero duas alcobas, unha sala é unha cucuña.
 Podo ben acomodalo.
 ¿Quere vostede ter a bondá de mostrarme os seus apartamentos?
 Con moito pracer.
 Teña á molestia de pasar adiante.
 Veña comigo.
 Eu vou á mostrarlle os cuartos.
 Por este lado si fay favor.
 Este hé ó primeiro alto.

Componse de sete pezas: unha antesala, unha sala, un xantador, duas alcobas é dous gabinetiños.

As pezas son farto boas.

¿Hay mais cuartos dependentes d'este apartamento?

Hay á cucuña é un cuarto de criado.

¿E canto costa?

¿Canto quere vostede por todo?

Tres centos francos por mes.

¿Hé o derradeiro?

Si, Señor.

Hé muy caro.

Eso hé moito diñeiro.

Eu arrendoo xeneralmente á ochenta francos por semana.

Si ó tomare vostede ao mes deixariallo por algunha cousa menos.

Xa vé vostede que ó apartamento esta muy ben aparelado.

As vistas son tamen muy bellas.

O apartamento hé bon, pero ó precio amedrentame.

Hé farto subido.

¿Quere vostede deixarme ver ó segundo alto?

Como lle agradare.

Eu creo que me será mais conta.

¿Hay moita diferenca?

Non Señor, mais non está amoblado con tanto luxo.

Esta hé a sala.

Non hé grande pero pode que me conveña.

Xa vé vostede que hay canto se necesita, é que os muebles son farto aseados.

Todos os muebles son de caoga.

Aquí ten vostede duas cadeiras de brazos, seis cadeiras, unha alfombra nova é cortinas muy limpas

Hay ademais armarios á os dous lados da chiminea.

Fagame ver á alcoba.

Vexamos si lo leito hé bon, pois hé ó esencial.

Non pode vostede querelo mellor.

¿Dá ó cuarto do lado da calle?

Non Señor; está do lado do xardin.

Tanto mellor; pois á bulla dos carruaxes non me despertará d'ese modo.

¿Quere vostede ver á outra alcoba.

Creo que ó leito hé bon.

¿Canto quere vostede por este apartamento?

Non podo arrendalo por menos de cen francos mensuales.

Teña presente que este barrio hé dos mellores da ciudá, onde as casas son de moito precio.

A situacion hé estremamente agradable.

Pois ben, dareille os cen francos.

Pero teño precision de unha bodega é un sitio para gardar á leña eo carbon.

Eso se entende.

¿Surtirame vostede de roupa branca?

Certamente.

Mudaranselle as sabanas de oito en oito dias, é daranselle cada día dous panos de mans, un pano de mesa é unha servilleta.

No corredor á esquerda hay comuns á inglesa.

Aora que me acordo, ¿non prodia eu manterme na súa casa?

Si Señor.

Aqui encontrará vostede unha mesa de guespedes ben servida, é unha compañía escollida.

¿Canto leva vostede por semana?

A razon de oitocentos francos por ano.

¿A canto sale?

A quinze francos por semana.

Empezarey desde mañan.

¿Canto leva vostede por cuarto é comida xuntos?

Xa llo acabo de decir. Non pode ser mais barato.

Pois ben, estamos arreglados.

¿Cando pensa vostede vir ao seu apartamento?

Virey esta noite á dormir en él.

Faga de maneira que todo estea preto cedo.

Está muy ben, Señor.

Vou á dar as ordes que se requiren.

Pode vostede vir cando lle pracere.

(Páx. 571) Para axustar un criado.

Supen por ó dono da pousada que ten vostede menester d'un camareiro.

Si, ando catando un camareiro que teña servido en Inglaterra.

Eu xamais teño estado en Inglaterra, mais servin á alguns Ingleses no continente.

Conozo muy ben ó servicio.

Dígame vostede o que sabe facer.

Sey facer ó servicio do cuarto, peinar é rapar.

Sey servir á mesa, é si fose necesario poderia facer veces de escribente.

¿De onde hé vostede?

Eu son Francés.

¿Está vostede casado?

Non Señor.

Si Señor, á miña muller está en Alemaña

¿Sabe vostede cucinñar?

Si señor, é sey facer toda sorte de masas.

¿Sabe vostede ir á cabalo?

Si Señor, poderia correr á posta é facer de correyo.

¿Ten vostede xa viaxado?

Teño viaxado moitas veces por Francia, Italia é Alemaña.

¿Fala vostede ó aleman é italiano?

Eu comprendoo é podoo facerme entender.

Conozo as mellores pousadas, os pesos, medidas é moedas de toda á Europa.

¿Hay moito tempo que está vostede fora de servicio?
 Dous meses.
 ¿Que fixo todo ese tempo?
 Sirvo á xornal.
 ¿Porque ó despediron?
 ¿Porque deixou vostede ao seu amo?
 Meu amo despedeume á causa d'algunhas perdas que lle obrigaron a rebaixar os seus gastos.
 ¿Ten vostede estado moito tempo con él?
 Dos anos é medio.
 Aquí ten vostede á fê de conduta que me deu. Si eso non basta, pode vostede pedir informes á M...
 ¿Canto tiña vostede de soldada?
 ¿Que soldada quere vostede?
 Seis centos francos por ano, casa é mantido.
 Como hé para viaxar, ochenta francos por mes, casa é mantido.
 Hé demasiado. Eu non dou tanto.
 Perdoneme vostede; amin pareceme que estas condicións son farto moderadas.
 Un camareiro non hé como un lacayo que usa á librea do seu amo.
 Costa moito ó vestir para ir con aseo.
 Pois ben, dareille ó que me pide.
 Pero recomendolle de ter moito cuidado é de fuxir as malas compañías.
 Espero que vostede quedará satisfeito do meu servicio.
 Xa veremos si ten palabra.
 Volva vostede mañan, é dareille unha resposta por certa.
 Teño todas as suas cousas pretas, pois penso poñerme en camiño de contado.

(Páx. 593) Unha Orta.

1º As frutas.

¿Quere vostede dar unha volta por á miña horta?
 Con moito gusto.
 ¡Que hermosa espaldeira!
 As freses estan no seu punto.
 Os alberchigueiros prometen moito este ano.
 ¡Cantas ameixas!
 ¿Ten vostede moitas cereixas?
 En xeneral teñen mancado.
 Espero que habrá moitos pexegos, noces é almendras.
 Hé ó que me parece, mais eu non teño na miña horta nin nogueiras nin almendreiras.
 As pereiras é manzaeiras espostas ao vento non deron fruta este ano.
 ¿Que lle parece da viña [?]
 Ainda non he tempo de xusgar.
 As uvas d'esta terra teñen fama.
 A sua viña está en bon paraxe.

As miñas uvas madurecen sempre primeiro que as outras.

2º As hortalezas.

Vamos á ver as hortalezas.
¡Que cantidá de verzas!
Consumimos moitas na casa.
Tamen ten vostede coliflores.
Aquí ten vostede un hermoso allo d'esparragos.
Estes chícharos xa teñen flor.
En outro sitio teñoos eu cáscara.
¿Sementou xudías?
Xa as teño que salen fora de terra.
Teño algunhas xa despuntadas.
¿Que ten vostede acolá?
Cebolas.
¿Ten vostede porros é allos?
He unha cousa sin á que non pode un estar.
Este cuarteron esta cheo de espinallas.
No outro hay alcachofas.
¿E aquí á miña dereita?
Fabas é mais adiante zanorias.
Vexo que ten vostede toda sorte d'ensaladas.
Teño leituga, orella de mulo é escarola.
¿Vostede non ten apio?
Perdoneme, detras d'esas freses hay todo canto se pode desear.

(Páx. 599) O paseo.

Que hermoso día está.
Non pode darse un mellor día para pasear.
¿Quere vostede que váyamos á dar unha volta?
Vamos á tomar ó aire.
Vamos á dar unha voltiña.
Con moito pracer.
Consinto.
dentro d'un minuto estou con vostede.
Estou as suas ordes.
Saliremos cando lle agradare.
¿De que lado tomaremos?
Vamos por lado do río.
As veiras do río son deliciosas.
¿Si fôsemos á pasearnos á cabalo?
¿Que lle parece á vostede [?]
Si estas señoras queren ser da partida tomaremos ó carruaxe.
Recelo que non aya moito polvo no camiño; fay un tempo tan seco.

Teñamos cuidado de levar con nosoutros os parachuvias, por medo do mal tempo.
 Podemos ir á por ó barco de vapor.
 E tornar da mesma maneira.
 Un bon pensamento.
 Este paseo hé muy agradable.
 Vede aquí un viaxe que se fay ben presto.
 Vayamos agora por esta vereda.
 ¿Prefere vostede atravesar ese agro?
 Mellor seria, pois iriamos a cuberto do sol.
 Este paraxe hé delicioso; descansenos un pouco.
 Asentemonos enriba da erba.
 Está muy húmeda.
 Entremos neste bosque.
 Aquí podemos pasearnos sempre á sombra.
 Vamos por este sendeiro.
 Hé ó camiño mais corto para tornar á casa.
 As arboles opoñen un toldo impenetrable aos rayos do sol.
 Non hé tarde.
 Teño gana de tornarme cedo.
 Xa estou cansado.
 Eu non podo seguiulo.
 Non vaya tan de presa.
 Non nos manca mais que media hora de camiño.
 Tornemos á pasar ó rio.

(Páx. 609) Para visitar unha ciudá.

Fagame ó pracer de dicirme onde poderey topar un acompañante para visitar á ciudá.
 Si á miña compañía pode serlle agradable, terey un verdadeiro pracer en servirle eu mesmo de guía.
 Aceuto ó ofrecimento con agradecimento, con tal que non lle sirva de incommo.
 Non me trate con cerimonia. Vou primeiro á mostrarlle á camiño do paseo público.
 Teñen a bondá de coller ó camiño mais fácil de reconocer, para que non me perda cando queira ir solo.
 En salindo d'esta calle colla vostede por ó muelle á dereita; cando chegare ao cabo topará con unha calle muy larxa que ó levará á plaza pública, é alí verá á calle que vay dereita ao paseo.
 O ponte hé muy hermoso; ten nove arcos.
 Hé muy llano, é as ceras son farto larxas.
 Mais abaixo van á costruir un ponte colgante.
 Na outra veira do rio hay un barrio cheo de fábricas.
 As vellas fortificacions arreculáronas mais lexos.
 As calles estan aliñadas é ben empedradas.

Estan tamen muy limpas; as auguas corren por os canos; é cada día se recolle con moito cuidado á porqueria.
A ciudá esta toda, por ó que vexo, na marxen dereita do río.
¿Que circuito ten?
Duas leguas, é está muy poblada.
Tense hermosteado moito de tres anos acá.
A Catedral está aberta; entremos.
Hé unha obra maestra da arquitectura gótica.
Poña atención á beleza do coro, do organo é dos asentos.
As esculturas son admirables.
Mire vostede esas bellas estatuas d'alabastro é á de Nosa-señora, de prata.
As pinturas das vidreiras son bonitisimas.
Hé lástima que ó púlpito sea de tan mal gusto.
O campanario hé d'unha altura prodixiosa.
A fachada he moderna.
A fonte que está no medio da plaza hé muy elegante.
Si non lle causa molestia, vamos agora á ver as outras curiosidades, como á casa da moeda, á biblioteca, ó teatro éo museo.

(Páx. 615) Un teatro.

¿Vay vostede esta noite ao teatro.
Moitas ganas teño de ir.
¿A cal teatro iremos?
Si vostede quere iremos á...
Alegrareime moito de ir con vostede.
¿Ten vostede billetes?
Podo ter dous de primeiros palcos.
Mellor quixera ir ao patio.
Tomemos duas lunetas, un palco.
¿Sabe vostede á peza que xogan esta noite?
¿Leeu vostede o cartel?
Esta noite xogan unha peza nova.
¿Como á chaman?
¿Quen hé ó autor d'esa peza?
Ainda non abriron as portas.
Xa hay gran xentio.
Poñamonos en fileira.
¿Ten vostede os billetes?
Aqui os teño, entremos.
Nunca vin ó teatro tan cheo.
Hay moita xente elegante nos palcos.
¿Que lle parece d'esta sala?
Prefero á de...
Non fale tan alto.
Logo van á comenazar.
Erguen ó telon.

Esta sinfonia hé hermosísima.
 A orquesta está muy ben dirixida.
 O escenario he espléndido.
 ¿Que lle parece á vostede da nova comedianta?
 Ten moito garvo.
 Ten un exterior agradable é unha voz bellísima.
 ¿Quen fay ó primeiro papel?
 ¿Quen fay ó papel de...?
 He papel muy dificultoso
 Aquel actor representa muy ben.
 Aqueloutro hé muy bon para á comedia, pero na traxedia non vale nada.
 Ese ten unha voz desagradable, unha maneira de aucionar forzada.
 Non sabe ó seu papel.
 Si non fora por ó apuntador, houberase quedade parado.
 ¿Quen hé aquela comedianta que ven de mostrarse entre os bastidores?
 Hé á que fay os segundos papeles.
 Parece muy xoven.
 Meu amigo, as taboas rexuvenecen.
 Eu vina no ensayo xeneral de...é asegúrolle á vostede que está ben lexos de ser xoven.
 Hay demasiada pachorra na marcha d'esta peza.
 A intriga desatase mal.
 Esta peza está cheia de interés.
 Ten encantado á os espeutadores.
 Esta compañía ten un bon repertorio.
 Hay demasiada xente no patio.
 Aquí hay moito calor.
 Vamos afora un momento.
 Tornaremos antes da segunda peza.
 Aínda temos tempo para ir á escoitar ó cabo da ópera.
 Bon pensamento. Vamos alá.
 Aínda non se acabou á danza.
 ¡Que luxo de traxes [!]
 Vay á comenazar ó terceiro auto da ópera.
 Dícese que ó primeiro auto non fixo efeuto.
 Este frío he muy bon.
 A primeira cantadora e o tenor son verdadeiramente admirables.
 Xa se baixa ó telon. Vamonos.

(Páx. 629) O xogo do volviste.

Vamos á sala viciña.
 Hay un bufete vacio.
 Aquí temos xogos de cartas, et ó demais que se precisa para xugar.
 Aquí estan as fichas.
 Aquí temos as marcas.
 ¿A que xogo vamos á xogar?

Xoguemus ao volviste.
 Como vostedes queiran.
 Contemos as cartas.
 Non hé necesario. O xogo hé novo.
 Disimuleme vostede; hasta nas baraxas novas pode haber orror (?).
 Todas as cartas se encontran; hay cincuenta é duas.
 Vexamos quen dá.
 Botemos compañeiros.
 Collamos unha carta.
 Vostede hé quen dá. Colleu á carta mais pequena.
 Vamos de compañeiros.
 ¿A que xogamos?
 A un franco á partida.
 Eu son ó primeiro á xogar.
 Eu son mau.
 Talle vostede.
 As cartas non estan ben dadas.
 Non teño mais que doce cartas.
 Eu teño catorce.
 Pois colla unha das miñas.
 Non, hay que dar outra vez.
 Tense que dar de novo.
 Síntoo; eu teño bon xogo.
 A boa sorte hé para min; teño unhas cartas malísimas.
 Eu tiña todas as figuras.
 E eu tres ases.
 Copas son trunfos.
 Vostede fixo un renuncio.
 Non podia vostede facer d'outra maneira.
 Xogue vostede bastos, ouros.
 Collo con ó rey d'espadas.
 Teño á basa derradeira.
 Contemos os puntos.
 Temos ó rey, ó cabalo ea sota de copas, contamos dous puntos.
 Temos nove basas; contamos tres puntos.
 Máncanos un punto.
 Ganamos. Temos dez puntos.
 Pouco faltou para quedaren vostedes zapateiros.
 Vamos á pagarlles de volta.
 Xoguemus outra partida.
 Non canten vostedes vitoria. Veremos ao fin da partida.
 Non temos de ser sempre tan desafortunados.
 Eles non teñen sempre de ganar.
 Barase vostede ben.
 Fágame ó favor de xogar un pouco por min. Teño que ir afora.
 Esta vez estamos mellor.
 Ganamos.

Cada un ten á sua.
Botemos á moza.
Disimulenme, non teño tempo.
Deixo ó meu posto á outro.

(Páx. 699?) Informacions antes de emprender un viaxe.

¿Que sorte de camiño hay d'aquí a... [?]
O camiño hé hermoso, bon.
El hé levadeiro.
Hé malo.
Non se pode casi ir por él no inverno.
Agora está cheo de barro por causa do dexelo.
Non hé malo nesta estacion.
Estaba cuberto de augua non fay moito tempo.
Está cheo de atascadeiros.
Hé areoso.
¿Hé ó camiño larxo ou estreito?
Hé espacioso.
Hé cómodo.
Os camiños non son muy bons.
¿Encontranse boas pousadas no camiño?
Háinas boas é malas.
Son pasadeiras.
En xeneral son muy malas.
¿Hay no camiño ciudades de monta?
¿Teñen algo de curioso?
¿Que carruaxe podó tomar d'aquí a...?
Pode vostede tomar un asento na dilixencia.
Pode vostede ir por ó camiño de ferro hasta...
Vayase vostede por ó barco de vapor hasta...
Axustese vostede con un caleceiro.
Pode vostede tomar ó correyo.
¿Bayse por moitas vilas?
Hay resgo no camiño?
¿Hé seguro ó camiño?
Si Señor; está muy frecuentada.
Non hay que ter medo dos ladrós.
Con todo, mellor seria non atravesar os bosques de noite.
¿As postas están ben servidas?
¿Podese contar con cabalos de relevo?
¿Teñense que esperar moito os cabalos?
¿Canto se paga por cada cabalo?
Un franco é medio por porta.
¿Cando hay que dar á os postillons?
Sesenta é cinco céntimos por porta.
Ese hé o precio da tarifa, pero acostumbrase á darlles mais.

¿Canto me costaría un carruaxe á catro cabalos?
 ¿Canto se dá por día ao cocheiro?
 ¿Topanse ríos que cruzar?
 ¿Hay unha barca?
 ¿Hé grande á barca?
 Pásase con comodidá.
 ¿Hay bosques, montañas?
 A terra hé plana como á palma da man.
 A terra hé montañosa, cuberta de matorrales.
 ¿Hay moitos pantanos?
 A terra he pantanosa, malsana.
 ¿Cantos días se requiren para facer ó viaxe?
 ¿Hay pontes de peaxe?
 Quixera topar con un carruaxe de retorno.
 Farey ó camiño á cabalo.
 Quero antes viaxar por á dilixencia.
 ¿Canto se paga por asento?
 Teño pouco bagaxe.
 Non levarey máis que unha maleta.
 ¿Dormese no camiño?
 ¿Cantas veces?
 Dixéronme que hay dous camiños para ir á...
 ¿Cal hé o mellor?
 ¿Cal hé o máis placenteiro?
 O de... hé moitísimo máis placenteiro.
 O camiño que vay por... hé máis corto.
 Pero hay costas eo camiño hé malo.
 Encontrará vostede muy malas habitaciones, pousadas detestables nese camiño.
 O camiño esta cercado de derrumbadeiros.
 Hé un camiño por onde non se pode viaxar.
 Tense que andar unha grande parte do camiño á pé.
 ¿Encontranse con facilidá quías para subir á montaña con ouxeto de ver as curiosidades da terra.
 ¿Canto se lles dá por día?
 Cando se viaxa po as montañas ¿non se ten que levar de comer consigo?
 Non se require; encóntrase por todas partes pan de centeo é queixo.
 Leve consigo un frasco de augardente para entibiar á frialdá da augua, é nada máis.

(Páx. 661) Acontecementos que poden sobrevir n'un viaxe.

Pastillon, cocheiro, maxoral, párese.
 Abra vostede ó portelo.
 Teño necesidá de baixar un momento.
 Síntome indisposto.
 Non podo ir de costas sin que me faga mal.
 Nunca poden acostumbrarme á marcha de costas.

Tome vostede caballeiro ó meu asento. O mesmo me ten ir sentado diante ou detrás.

Moitas gracias Señor.

Rogolle Señor de ter á bondá de non fumar.

O fumo do tabaco fayme mal.

Sinto darlle esta privanza; mais eu poñeríame malo é podería incomodar as outras personas.

Vostede ten razon señor; disimúleme á miña distaición: teño tal costumbre que me puxen á fumar sin facer atencion.

Os reglamentos teñen prohibido de fumar na dilixencia.

Non fay moito tempo que un viaxeiro, tendose endormecido con un cigarro alumeado, pegou fogo ao carruaxe, é causou desastres muy graves.

¡Qué polvo!

Chove, neva, xela. Faga ó favor de erguer os vidros.

Fay un calor afogadizo; non se pode resollar.

Teña vostede á gracia de abaixar os vidros.

Ainda que fixese moito frio, non se poderían ter moito tempo todas as vidreiras pechadas.

O aire corrompese tan lixeiramente.

Aqui temos unha costa farto pendiente.

Botemos pé á terra; subiremos á pé á montaña, ó couto, á costa.

Hay que ter compasion dos probes cabalos.

Collamos por este sendeiro.

Teremos bellas vistas.

Veremos unha cascada, ó nacimiento do rio.

Aquel val que se vé acolá abaixo hé un verdadeiro paraíso.

Mire vostede por aqui, por acolá, deste lado daqueloutro, alá arriba, alá abaixo.

Aquela raia branca hé ó rio.

Desde acola arriba veremos ó mar, ó lago.

¿Como se chama aquela aldea, ese pueblo, esa ciudá, aquela quinta, aquel ponte?

¿Cantas millas, cantas postas hay d'aquí á...

Chegaremos ao medio dia para xantar, á nite para cear.

Subamos ao carruaxe. Estou cansado.

O camiño hé perverso. Andemos outro pouco á pé.

Ben de caer un dos cabalos. Entortillouse nos arreios non se pode erguer.

Deámoslle unha man. Teñense que cortar os arreios.

Farren vostedes as rodas.

Amarren vostedes as rodas; farremos con unha pedra.

Tuvemos fortuna de non virar.

¡Que tremendo furacan!

Maxoral, postillon, faga vostede por chegar logo á aquela chouza.

O camiño está todo cegado con arboles que ó vento arrancou.

O rio desbórdase.

O torrente levouse ó ponte, ó camiño.

Cumpriria coller por outro camiño.

Os cabalos non se poden ter de cansacio.

A casa de postas non está lexos.
 O maestro de postas hé un bon home, el nos dará bos cabalos.
 Temos menester de algo mais que de cabalos para tirarnos destes atolladeiros.
 O camiño hé unha completa zanza lodosa.
 Nos pasos mais revesados sirvense de boyes.
 Logo chegaremos.
 Deterémonos alí unha hora; xantaremos, cearemos.
 A pousada he boa; hay un cucineiro excelente.
 He unha pousada detestable. Temos que contar con moita comida.
 E con pagar caro.
 Eso xa se supon.
 Cando se quere vivir barato ten un que quedarse na casa.
 Caieu un grande pella de neve. O camiño está cuberto de despollos.
 Tense que esperar que ó desembaracen.
 Apeémonos. Chegaremonos á pé á barca.
 Pastillon encenda as linternas
 Poña cuidado de non arrempujar contra outros crruaxes, é de non toparse con
 algun carro grande.
 O camiño hé estreito.
 Teña cuidado con as voltas.
 O carruaxe está farto cargado.
 Tense que alixeirar diante, detrás.
 ¿Non anunciey que voltariamos?
 O postillon ten unha borracheira.
 Caro ó pagou; rompesuse á perna direita.
 Se desmayou.
 Augua, vinagre, auguardente.
 O frasqueño d'olor, as sals.
 Necesitase un ciruxano.
 Pidamos socorro naquela casa.
 Gracias á Dios non estamos lexos de...
 O carruaxe está todo feito anacos.
 Teran que cargar ó bagaxe nun carro.
 Iremos á pé hasta... é d'alí mandaremos xente para compoñelo.
 Por último xa chegamos á pousada, á fonda.
 Repousemonos aquí. Aquí pasaremos a noite.

COMIDA E FAME NO REFRANEIRO GALEGO. REFLEXIÓN LINGÜÍSTICAS

XOSÉ A. PÉREZ BOUZA
Centro Galego de Barcelona

0. *Introducción: a frase proverbial e o refrán*

Cómpre, antes de calquera outra achega que poidamos facer, deslinda-lo terreo ó que nos imos referir de agora en adiante.

Non son poucas as dificultades que se nos presentan para iso, pois no eido das locucións idiomáticas cabe unha gran diversidade de estruturas lingüísticas, entre as que non é doado establecer diferencias.

O problema fundamental preséntase no momento en que tentamos clarifica-las diferencias entre os refráns unimembres, tipo *O can baila polo pan* e mailas frases proverbiais. Claro que non hai mellor maneira de obviar estes problemas que meter esas devanditas estruturas, xunto cos modismos, idiotismos ou galeguismos baixo o epígrafe de *dito*, tal como fai Ferro Ruibal (1996), por exemplo:

Estas combinacións fixas de palabras é o que se chama a sintaxe fixa ou frascloxía, da que forman parte o *refrán* (pensamento completo) e a *locución*, o *modismo* e a *frase proverbial* (pensamento incompleto): iso que en Galicia hai anos que se vén denominando popularmente *un dicir* ou *un dito* (Ferro Ruibal 1996: 14)

A mesma Academia Galega (1997) dános idéntica definición para o termo proverbio que para o refrán; vexámolo:

Proverbio. Frase curta e fixada, xeralmente en forma de imaxe, coa que se expresa un pensamento popular baseado nunha experiencia. (*Cando non hai fariña, sobra a peneira; Non hai sardiña que non teña espiña*). SIN. Refrán.

Refrán. 1. Frase curta de forma fixa, polo xeral en forma de imaxe, coa que se expresa un pensamento popular baseado na experiencia. *Todos cantan na voda menos a noiva, que esa quere rir e chora*. SIN. Proverbio.

Como se pode ver, abundaríalles ós autores do dicionario con

remitir nunha das entradas á outra, sen necesidade de repetírmolo texto. Este atranco material sóuboo evitar Lázaro Carreter (1953), que, sen embargo, tamén identifica frase proverbial e refrán, presentando como exemplos de frases proverbiais, entre outros, os seguintes: *Díjolo Blas, punto redondo; Otro gallo me cantara; Con su pan se lo coma*. Ademais na voz *refrán* dinos que non se diferencia esencialmente do proverbio (Lázaro Carreter 1953, s.v. «refrán»).

Nós imos tentar, nembargantes, -partindo desta, sen dúbida, dificultade inicial- o deslinde entre frase proverbial e refrán, apoiándonos completamente na obra de Julio Casares (1950). Da frase proverbial pensa Casares o seguinte:

[...] es siempre algo que se dijo o se escribió, y su uso en la lengua tiene el carácter de una cita, de una recordación, de algo que se trae a cuento ante una situación que en algún modo se asemeja a lo que dio origen al dicho (Casares 1950: 190).

E do refrán dinos que é:

[...] una frase completa e independiente, que en sentido directo o alegórico, y por lo general en forma sentenciosa y elíptica, expresa un pensamiento -hecho de experiencia, enseñanza, admonición, etc.-, a manera de juicio, en el que se relacionan por lo menos dos ideas. En la mayoría de los casos las dos ideas están expresas (Id.: 192).

Para o mestre Casares, a frase proverbial arranca dun caso único e concreto, real ou finxido, e sitúase no pasado:

Tijeretas han de ser se atribuye a una mujer única en un momento también único, cuya repetición no es de esperar. (Casares 1950: 194)¹.

Na frase proverbial o proceso lingüístico creador quedou pechado unha vez forxada a frase, e a súa aplicación terá sempre o valor dunha cita.

Pola contra, o que inventa un refrán tenta formular, de xeito abstracto, é dicir, non referido a un caso particular, unha «verdade» valedoira para tódolos falantes, sen distincións temporais nin de lugar. Formalmente, o refrán amosa unha fasquía estudiada e artificiosa, aproveitando o metro, a rima, a aliteración, o paralelismo, a similitudencia, o dialoxismo e todo tipo de figuras de dicción e licencias, sen excluí-la deformación intencional das palabras, nin a dislocación da sintaxe.

A frase proverbial, pola súa parte, preséntase como unha expresión

¹ A substancia do conto refírea Casares unhas páxinas atrás: certo home, farto de teimar coa súa muller, empeñada en que os gabiáns de vide se tiñan que chamar tijeretas, botouna ó río. Ela, xa totalmente envolta polas augas, aínda sacaba dous dedos dunha man e xuntábaos e separábaos como símbolo das tesoiras (Casares: 191)

espontánea, se ben ás veces alguén a sacou dalgũa obra literaria antes de que se fixese popular: *Al campo, don Nuño, voy; Lisardo, en el mundo hay más; Siempre lo fue don García...*

Cre Casares que a diferenza entre refrán e frase proverbial está presente na fala familiar segundo os retrousos que acompañan a súa configuración. Por exemplo, o retrouso «como dixo o outro» utilízase no artellamento dunha frase proverbial, fronte a outros retrousos que usamos na configuración dos refráns: «Como vulgarmente se di» ou «Como adoita dicirse»..., das que facemos uso cando queremos que apareza no discurso un refrán.

De tódolos xeitos, o terreo dos ditos é tremendamente vidroso no tocante á súa clasificación. Vexámo-lo que pensa José María Romera, para remata-lo apartado da introducción dedicado a estas lixeiras precisións terminolóxicas:

La variedad de términos empleados a lo largo de la historia para referirse a lo que genéricamente denomina Iribarren dichos puede dar idea de la vidriosa ambigüedad del terreno explorado: *dichos, modismos, refranes, locuciones, frases hechas, sentencias, aforismos, tópicos, adagios, apotegmas, máximas*, son algunas de las palabras traídas y llevadas en los diccionarios y en la conversación ordinaria sin fijar a cada una un contenido preciso, que tampoco los estudiosos han puesto mucho interés en deslindar, tal vez por la inasible condición de la materia a que se refieren. Las expresiones a que atañen estos términos componen un vasto repertorio inclasificable no sólo desde un punto de vista formal, sino también desde el semántico, y es tan variada su procedencia y tan singular la historia de cada caso que para un análisis adecuado requerirían el auxilio de la historia, la etnografía, la literatura, la sociolingüística y muchas otras disciplinas que la actual tendencia a la especialización se resiste a combinar (Romera: «Estudio introductorio» a Iribarren 1962: XVI).

Dividímo-lo traballo nos seguintes cinco apartados:

No primeiro epígrafe tentamos discernir a complexidade conceptual que subxace ó refrán, para clarificar se a súa funcionalidade de describir un feito experiencial, un ensino de calquera tipo ou un consello... se basea nun ton realista ou, sinxelamente, as súas conexións coa experiencia real constitúen un fío estreito de cara ó seu carácter exemplarizante.

O segundo apartado está dedicado a pescuda-lo tipo de suxeito que se agocha detrás dos refráns. Tendo en conta que neles asistimos a unha relación entre o dito e o posuidor, e non, como ocorre na obra literaria, a unha relación entre o posuidor e mailo receptor, remataremos dicindo que nos refráns, polo feito de termos unhas relacións non voluntarias entre as dúas partes, é lóxico supoñer que se trata dunhas conexións baseadas na produción colectiva ou anónima.

No terceiro apartado -baseándonos en recolleitas de refráns que teñen como fondo de sentido a comida e a fame-, faremos un bosquexo de clasificación temática dentro deste curto mangado de refráns.

O epígrafe cuarto dedicámolo a estudia-la lingua dos refráns, tanto desde o terreo dos recursos estilísticos coma dos propiamente lingüísticos.

Rematámo-lo traballo cunhas mínimas conclusións e mailas referencias bibliográficas.

1. *¿Realismo ou exemplaridade?*

Comecemos cunha cita de G. Torrente Ballester:

El valor objetivo de los refranes es discutible. A veces son o no pasan de ser fórmulas sintéticas de verdades obvias; otras, su alcance o sus pretensiones son de más profunda enjundia y bien escogidos y ordenados pueden servir de sostén de toda una filosofía de la vida, que a su manera expresan, encerrando un sentido, una sabiduría, o un consejo que solo de esa manera impersonal, tradicional, nos atrevemos a dar. No es nadie el que habla, sino todos; no es un saber de ahora, sino de siempre. Los refranes pierden eficacia cada vez que las cosas de este mundo cambian y adquieren para quienes las viven un sentido distinto, otra orientación (Torrente Ballester: *Prólogo* a Junceda 1996: X)

Este longo fragmento xa nos coloca en antecedentes da cosmovisión que encerran os refráns como fenómeno cultural dunha sociedade. Facendo unha utilización mínima de elementos lingüísticos, estas xoias amosan un fondo contido espiritual. Ademais, a súa utilización é allea ós problemas cos que a subxectividade tingue as nosas mensaxes, pois acubíllanse na esfera da obxectividade, do falante colectivo, da falla de autor real dos mesmos.

Do mesmo xeito, os refráns, como artellamento da sabedoría popular, posúen un nesgo de exemplarización e pedagóxico nas conversas dos falantes. Neles bosquexase unha rede de factores conclusivos dos nosos discursos, pois os falantes acoden a eles para engadir-lles firmeza e énfase de validez efectiva ós contidos transmitidos.

Este longo efecto de sentido contrasta evidentemente co seu carácter de pezas discursivas case deficitarias, baseadas en recursos expresivos que poderíamos sinalar como pobres. Isto é, os recursos literarios dos que facemos uso teñen unha presenza mínima nos refráns, artellamento que, con toda seguridade, é o que contribúe a que os refráns acaden ese fondo sentido de espiritualidade e de visión do mundo. Non deixan, nembargantes, de ser pezas perfectas para ese sentido seu de utilidade e funcionalidade discursivas, obxectivo fundamental dos falantes que as utilizan.

Parece un feito evidente que nos refráns están presentes parámetros de realismo e, ó mesmo tempo, de exemplaridade. Fixémonos nun refrán calquera no que aparece a temática da fame; por exemplo, o seguinte:

A alforxa do pobre con todo pode

Temos elementos da realidade cotiá (alforxa) coa súa funcionalidade concreta inmediata: nunha alforxa baleira caben moitas cousas. Ademais, está presente o compoñente de exemplaridade ou de reflexo dunha situación da vida nada apetecible: a condición de ser pobre. Estados e situacións vitais moi coñecidos e concretos, mais que serven para unha eficacia comunicativa que, aínda hoxe, amosa unha total pertinencia: a dicotomización da sociedade en pobres e ricos, facendo fincapé pedagóxico ou de ensinanza entre as dúas situacións.

O mesmo ocorre nos outros refráns tecidos arredor da idea da fame. Fíxémonos unicamente nalgún outro:

Cando a fame pica, sabe ben a bica

Volvemos atoparnos co aproveitamento de elementos que fan referencia a situacións da vida ordinaria. Verdade é, nembargantes, que para os nosos tempos non sería doado encontrar falantes que puidesen usalo ou interpretalo de xeito adecuado, pois, probablemente, os nosos falantes de hoxe son descoñecedores de calquera outro significado que poida te-lo substantivo *bica*, que non sexa o do coñecido biscoito, que xa forma parte dos nosos doces máis apreciados. Somos sabedores, sen embargo, de que ese non é o sentido do refrán. Trátase daquel tipo de pan que se facía na casa, cando xa non había pan do forno, feito de fariña centea e triga, xeralmente mesturadas, e de forma delgada e redonda.

En case tódolos refráns observamos que hai un aproveitamento de termos referentes a cousas da vida ordinaria, aproveitamento do que xeralmente se deduce unha ensinanza ou un consello encamiñados a mellora-la vida do contorno no que se artellan. Ademais, neles advírtese a miúdo unha concepción de vida na que, por unha parte, se está contento coa vida que fan as xentes e, por outra -nunha lectura moito máis fonda-, faise referencia á importancia que esa vida ten de cara á súa propia mellora. Isto é o que se ve, por exemplo, no seguinte refrán:

De fame non morre ningún; de moito comer, máis de cen

Este refrán, incardinado nun discurso concreto, a maneira de illa pedagóxica e apoiatura argumentativa daquel, incide na necesidade de coñecer-las vicisitudes da vida real para así saber darlle o seu valor ó que se vai conseguindo pouco a pouco.

Ou nesoutro:

Comer e beber botan a casa a perder; durmir e folgar pódena esborrallar

onde claramente se persegue a filosofía dunha austeridade na vida, dunha prescrición baseada na aposta por unha vida afastada de todo tipo de luxuria.

Coincidimos, pois, con Gargallo e Pradilla (1997), cando escriben:

El refrany surgeix sovint del pensamen del poble, que hi condensa l'antiga saviesa fonamentada en l'observació, l'experiència i el raonament. Sol ser una frase sentenciosa, d'ús popular, de vegades al·legòrica, que relaciona generalmet dues idees. Té un caràcter utilitari que ajuda l'home a millorar la vida en el seu món més immediat. Conté un valor educatiu inmens: d'una banda, suggereix pautes de comportament sorgides de la reflexió, i, de l'altra, ens arriba a través del llenguatge amb formulacions verbals que poden ser prou elaborades (Gargallo e Pradilla 1997: 35).

2. O suxeito por defecto e o tipo de sociedade que se presupón

No mundo da paremioloxía fórmulanse cuestións tan importantes coma a do suxeito das paremias ou refráns. Non é doado un achegamento adecuado a unha tal problemática, pois non se sabe certamente se nos refranceiros existe un creador individual ou, máis ben, son pezas forxadas colectivamente. Quizais esteamos diante dun problema irresoluble, pero si é verdade que a colectividade lle pon lindes ou os abre para que os refráns deixen de pasar ou pasen, respectivamente, ós saberes comúns. Ademais, aproveita estas creacións provenientes doutras culturas e moldéaa á súa maneira. ¡De que maneira, ás veces! Por exemplo, o proverbio castelán *Hocico dambico, varitas os dio padre*, deriva da máxima de Terencio *Veritas odium parit*. Sen embargo, aínda con esa absoluta deformación, cara a 1600, tódolos casteláns entendían, ó escoita-lo refrán, que o feito de canta-las verdades ós semellantes alporizábaos².

Certo é, sen embargo, que a maioría dos refráns se repite entre os distintos pobos e as distintas culturas, anque cada unha delas os aproveite para darlles unhas ou outras interpretacións, dependendo da funcionalidade que se persiga con cada unha das creacións.

Pode verse isto nas variadísimas formulacións existentes en galego e en catalán do refrán: *Nin sábado sen sol, nin moza sen amor, nin vella sen dor*, refrán que aparecía xa en 1555 na recolleita do Comendador Hernán Núñez, como segue:

*Ni sábado sin sol,
ni moça sin amor,
ni viejo sin dolor*

Fagamos referencia a algunhas das distintas versións do mesmo refrán, tanto en galego coma en catalán, recollidos en Pedrosa:

² Véxase Lázaro Carreter 1878=1980: 211.

Versións galegas

- Non hai sábado sen sol, nin moza
sen amor nin vello sen dor

-Non hai sábado sen sol, nin Romeiro
sen flor, nin rapaza sen amor

-Nin moza sen amor, nin vello sen dor

-Non hai sábado sin sol, nin Romeiro sin
frol, nin dona (dama, Marica) sin amor

-Non hai sábado sen sol, nin Romeu sen frol
nin vello sen door, nin meniña sin amor

Versións catalanas

-No hi ha dissabte sense sol,
ni cap viuda sense consol

-No hi ha dissabte sense sol, ni
viudeta sense dol, ni dozell sense
amor, ni casada sense pena, ni
prenyada sense dolor

-No hi ha dissabte sense sol, ni
Viudeta sense consol, ni vaixell
sense bandera, ni tristor sense
consol.

-No hi ha dissabte sense sol, ni
donzella sense amor, ni vell que
no hagi estat valent.

Fagamos notar unicamente que as versións deste mesmo refrán poden alongarse ata o infinito, e no caso da lingua catalana non só fan referencia ó sábado, senón a outros días da semana. Do mesmo xeito está presente noutras moitas linguas europeas, non só nas románicas (ingl. *There is never a Saturday without some sunshine* 'Nunca hai sábado sen que luza o sol'; *The sun is always seen on a Saturday* 'O sol sempre se ve o/en sábado'³).

Parece, pois, que no fondo dos refraneiros latexa unha especie de subconsciente colectivo, do que nos falaba o estudioso freudiano da cultura Jung e que tan ben foi aproveitado en visións universalistas das manifestacións culturais e moi especialmente da literatura.

Deste xeito, o refrán nace non no intre ou acto da súa invención, senón no acto da súa aceptación e absorción pola comunidade. Disto derivase a súa irrecuperabilidade, coma a de todo o que forma parte do folclórico. Dinos Lázaro Carreter o seguinte:

Una obra literaria que no haya tenido acogida en su tiempo, que, incluso, haya permanecido inédita, puede conocer el éxito muchos años después; en cambio, un cantar o un refrán creados y no asimilados se desvanecen para siempre. Ello se debe, claro es, al modo de transmisión oral de tales productos folklóricos; y ese modo de existencia condiciona su función. Porque la literatura se dirige a receptores de cualquier tiempo y lugar, y el refrán a los poseedores -es decir, a un público que lo hace suyo- en tiempos y lugares concretos. El hecho de que muchos dichos sentenciosos aparezcan en comunidades diversas como fenómenos de préstamo, no invalida la convicción de esas comunidades, que los considera propios y hasta exclusivos. Las relaciones obra literaria-receptor y obra folklórica-poseedor,

³ Para este tema da uniformidade e desconformidade na estruturación dun mesmo refrán nas diferentes linguas, consúltase Pedrosa 1995: 223-249, especialmente as páxinas 239-241, que fan referencia ás variedades do galego e do catalán que enriba rexistramos.

son bien distintas, e implican funciones bien diferentes para cada uno de sus miembros. (Lázaro Carreter 1978=1980: 212).

Calquera falante dunha lingua pode tirar proveito dunha obra literaria de xeito voluntario, cando e como queira. O refraneiro, sen embargo, nun momento e nunha sociedade determinados, é asumido case que de maneira coercitiva polos membros desa colectividade, coma se fose unha necesidade de orde práctica. Practicidade da que se derivan as súas principais funcións, todas elas dirixidas á primeira de todas: a de exercer un control sobre a sociedade posuidora, na que se mestura un nesgo represivo cun carácter totalmente lúdico ou cun aspecto aliviador das mesmas represións, sobre todo da vida sexual, que o refraneiro intenta impoñer.

Isto lévanos ó tema da sociedade que subxace ós refraneiros. Trátase, dunha sociedade posuidora, que seguramente vai experimentando os cambios na configuración do seu refraneiro, segundo os parámetros sociais e económicos polos que ela mesmo vai atravesando. Non é nada estraño que na actualidade a sociedade galega xa non faga uso de moitas pezas do noso refraneiro, sinxelamente porque as condicións laborais nas que tiñan o seu baseamento moitas destas pezas desapareceron ou están a caer no esquecemento pola simple evolución cultural da poboación.

Así é. Dunha sociedade fundamentada e radicada no noso rural, pasamos a unha sociedade de servicios, industrial, e que vive maioritariamente noutro ambiente distinto ó da vida rural. Por iso, o refraneiro, tal como hoxe o coñecemos, vai caendo no esquecemento, porque xa non se dan as condicións propias da súa existencia.

Os refráns nos que se fai referencia a cousas que os actuais falantes e oíntes descoñecen, non poden te-lo uso que tiveron noutra etapa da nosa historia social. Non hai aínda moitos anos case todos participabamos, por exemplo, na matanza do porco, e ninguén tiña dificultade para entender un refrán coma

O caldo que non leva un pouco de unto, non está no seu punto

Pero poucos son xa os falantes novos que saiban hoxe o que é o unto do porco.

Imaxinemos, por outro lado, o difícil que pode ser que asistamos ó uso de refráns do seguinte tipo, en sociedades moito máis laicas cás de antano:

Na semana da Ascensión tres días carnes e tres días non

En fin, o uso dos refráns depende moito da sociedade que está na súa base. E é esa sociedade concreta a que potencia ou diminúe o seu uso. En concreto, a sociedade galega que serve de base ó seu refraneiro é unha sociedade fundamentalmente rural, cos seus característicos costumes e os

seus típicos labores. É, sobre todo, unha sociedade cunha visión estreita do mundo, na que se mesturan ideas de indiferencia ante o desenvolvemento diverxente doutros compoñentes desa sociedade con esa desconfianza derivada de todo o que non pertenza ó que a súa visión psíquica non é quen de acadar... Bos exemplos da visión que amosa esa sociedade das súas xeiras e labores constitúeo, por exemplo, a gran cantidade de refráns tecidos arredor do caldo, alimento de tanto arraigamento no rural da sociedade galega:

Bebe despois do caldo e manda o médico ó diaño
Caldo de tripas, moito repenicas
Caldo sen pan dáselle ó can
Canto máis unto, mellores verzas
Fixo unha vella un caldo de grelos e chupou os dedos
O caldiño ten un bo compañeiro no viño
etc., etc.

3. Referencias á fame e á comida: proposta de clasificación temática

Nunha sociedade coma a galega, baseada nunha economía case de subsistencia, ó ser unha sociedade maioritariamente rural —anque o mesmo acontecía no traballo da mar—, é lóxico que arredor da fame e da comida se teza unha gran cantidade de refráns. Neste sentido, Ferro Ruibal (1996) bota man dun estudio de García-Sabell:

E despois de analiza-la dieta tradicional do proletariado galego, que en casos estaba por baixo das 2.000 calorías, chega a interpretar certas constantes negativas do carácter galego (a desconfianza, o escepticismo e a nugalla) como secuelas da fame; e a explicar tamén a actual obsesión de comer máis cantidade ca calidade (...), como comportamento de antigos famentos, como memoria da fame (Ferro Ruibal 1996: 33-34)⁴.

E todo isto recóllese, evidentemente, na fraseoloxía da lingua galega, que amosa unha especie de epicureísmo -quizais mellor, hedonismo- ante a vida, que se reflicte, por exemplo, de maneira moi clara na seguinte parella de refráns, recollida en Moreiras Santiso (1977: 83):

*Ben canta Marta despois de farta
Morra Marta e morra farta.*

Ou nesta outra parella, recollida en Gippini Escoda (1991: 72-73):

⁴ O estudio de García-Sabell, ó que faciamos referencia enriba é «Notas sobre a fame galega», en *Ensaíos*, I. Vigo: Galaxia, 1963: 191-275. Citao Ferro Ruibal na nota 53 da páxina 34.

*Non peca de gula quen nunca tivo fartura
Rico que con fame morre, foi menos rico que probe.*

Clasificacións temáticas xa abundan nos refranceiros ou escolmas de que dispoñemos. O que pasa, sen embargo, é que estas clasificacións están feitas tendo en conta soamente -polo que eu agora mesmo podo entender- a presenza do termo que está metido, a maneira de hipónimo, no campo semántico do seu correspondente hiperónimo. Cómpre, nembargantes, -segundo creo-, intentar un tipo de clasificación que teña en conta os parámetros a que dan lugar conceptualmente os refráns, máis cós termos que os artellan. Encamiñado a este obxectivo, propoñemos aquí unha clasificación que se pode aplicar a tódolos apartados que podemos recoller en calquera das escolmas de refráns que aparecen recollidas na nosa bibliografía. Só teremos en conta os refráns que Ferro Ruibal (1987) recolle baixo o epígrafe de «comida». Ben, pois; a clasificación ou dicotomía que propoñemos ten en conta a rede conceptual tecida arredor do termo orixinario do refrán, de tal xeito que diferenciámo-los refráns de contido inmanente ou literal dos refráns de contido transcendente ou non literal. Non deixamos de recoñecer, nembargantes, que unha tal dicotomía non está mellor ubicada do que o estaría calquera outra. Apliquemos isto ós refráns que Ferro Ruibal (1987) recolle baixo os substantivos «comida» e «fame»:

A) O tema da comida.

(1) Contido inmanente:

A comida fría, estómago quente
A comida, quente; e a bebida, fría
A comida, repousada; e a cea, paseada
A muller que non come canda o seu home, ou come antes ou despois come
A muller que non ten home na abada come
Aceite, carne, pantrigo e sal, mercadoría real
Á cazola ben guisada, ¿quen lle fai mala cara?
Cal de verzas, cal de papas, ataquémo-las barazas
Cando comas a perdiz, cos dedos no nariz
Carne de hoxe, pan de onte, viño de antano / viño de cando cadre
Comer ósos da soá, barba untada e barriga va
Comida fría e bebida quente nunca fixeron bo ventre
Deben nadar en viño os caracois, as brevas e os figos

Díxolle o leite ó viño: *¡Ben chegado sexas, amigo; mais poucas veces veñas por ese camiño!*

Díxolle o leite ó viño: *¡Vente para acá, meu amigo!*
Espera un pouco, que verzas che cozo
Mesa de catalán, moita vianda e pouco pan
Non hai peor vicio có leite con tona e pantrigo
Non hai tal vicio coma a carne e o pantrigo
O cabrito, cómeo dun mes; e o año, de tres
O polo, cada ano; e o parrulo, cada tres ou catro
Viño, acedo; touciño, vello; e pan, de centeo.

(2) Contido transcendente:

A carne de óso, dente de lobo
A comida que se perde por comida, nunca é perdida
Comida fina en corpos gordos fai mal ós ósos
Tal terra andar, tal pan comer.

B) O tema da fame

(1) Contido inmanente:

Non soubemos encontrar ningún exemplo. Se ben, é posible que moitos dos exemplos que xulgamos pertencentes ó seguinte grupo poderían ser explicados desde unha perspectiva que aquí chamamos «inmanente».

(2) Contido transcendente:

A alforxa do pobre con todo pode
A boa fame non hai pan duro
A boa fame non hai pan resésigo/reseso
A fame desperta o inxenio
A malas ceas e a malos almorzos, encóllense as tripas e alárganse os pescozos
Adoece, can, porque non che dan pan
Cando a fame pica, sabe ben a bica
Cando a necesidade é moita, sabe ben a boroa
Cando como, non coñezo; cando acabo de comer, comezo a coñecer
Cando un lobo come a outro, non hai que comer no souto
Con malas ceas e malos almorzos, encóllense as tripas e alórganse os pescozos
Con malas ceas e ruíns xantares crecen os ósos e minguan as carnes
De fame non morre ningún; de moito comer, máis de cen
Fame e espera desespera
Fame e esperar fai reloucar
Fame e frío entregan o home ó seu inimigo
Fame longa non é reparona
Fame, sede e frío meten o home no presidio

Fame, sede, miseria e frío meten o home na casa do seu inimigo
 Gando fraco todo é carrachas
 Inventa máis un famento que cen avogados
 Lobo famento non ten asento
 Na casa onde non hai fariña nin relón, todos rifan e todos teñen razón
 O ano famento sempre é longo e estreito
 O burro do xitano, en vendo o pan, alonga o paso
 O can baila polo pan
 O famento nunca anda contento
 O lobo famento non pode estar contento
 Para a moita fame non hai pan resésigo.

Como podemos observar pola distribución dos refráns na dicotomía que propoñemos, vemos que o terreo da literalidade é o que menos se dá nestas pezas culturais, sendo a alegoría e mailos sentidos que transcenden a propia literalidade os que máis presentes se nos fan. Máis aínda: dado que a comida é unha substancia vital coa que nos atopamos cada día, non é doado encontrar refráns que fagan referencia a ela ou ó comer que vaian máis alá do que os seus termos constituíntes suxiren; pola contra, a fame é un concepto abstracto e é lóxico que a rede de refráns que o ten como alicerce sexa fundamentalmente transcendente. Así pois, a comida acadará interpretacións vencelladas ós actos concretos, sen un desenvolvemento conceptual posterior, cousa esta que si ocorre no caso dos refráns artellados arredor da fame, nos que nin sequera somos quen de salientar algún deles con sentido inmanente.

4. Descripción lingüística: estruturas e recursos que se repiten

Nos refráns atopamos un ritualismo formal semellante ó que nos presenta a lírica popular ou os romances. Son versos, e o seu ritmo e maila rima teñen unha clara función mnemotécnica. Vexamos, no que segue, as características que moitos estudiosos do folclore ou das creacións populares xa sinalaron para as pezas que nos ocupan. Veremos algunhas características do plano fónico, algunha do plano léxico e, por último, algunha do plano sintáctico:

(A) A primeira característica que todos sinalan é a importancia que nos refráns ten o compoñente fónico.

Asegura García-Page:

El componente fónico parece ser el elemento determinante en la configuración de la mayor parte de los refranes, hasta el punto de condicionar, en no pocas ocasiones, la presencia y el comportamiento de las demás convenciones. Al servicio del factor fónico se sacrifican los componentes léxicos y gramaticales: deformaciones de palabras, inversiones sintácticas,

falsos afijos, etc., tal como puede apreciarse en: Lo que a la orilla de la marea saca, se lo lleva la resaca (...), Por todo abril no te descubrir (...), etc. (García-Page 1990: 500)

Desta maneira os refráns amosan unha clara autonomía fónica, derivadas da súa forma prefixada e mais do seu carácter supostamente universal, para o que os emite, desde o punto de vista conceptual. Estamos ante un corpo autónomo, enxertado noutro fragmento de discurso, pero que non interrompe o seu desenvolvemento:

Su forma fija, prefigurada y prácticamente intengible, de un lado, y su contenido semántico, que formula aserciones indiscutibles (al menos para quien lo aduce), parecen las causas responsables de la autonomía fónica con que el refrán se introduce en la charla o en la conversación (Lázaro Carreter 1979=1980: 220).

(b) O feito de que os refráns teñan que ser facilmente recordados, por aprendidos, fai que teñan carácter versificado, unha das maneiras que contribúe a axiliza-lo traballo da memoria.

Un dos factores que mellor caracterizan esta presentación versificada é a distribución acentual, o ritmo acentual. Da mesma maneira, a disposición bimembre coas dúas cláusulas rimadas, sen que sexa preciso o isosilabismo, vai encamiñada a facer dos refráns pezas aptas para seren utilizadas en calquera momento pola memoria.

Nesta disposición bimembre das cláusulas do refrán, todo vai dirixido a sinala-lo eco da rima no corte ou pausa entre os dous elementos, e o isosilabismo dos dous membros constitúe unha cuestión de orde secundario. Neste caso, podemos citar exemplos de refráns, coma os seguintes, todos eles tomados de Ferro Ruibal (1987):

Obra comezada / xa está case acabada (hexasílabo + heptasílabo)
Trata en sardiña / e comerás galiña (pentasílabo + heptasílabo)
Vale máis corda baleira / que ruín feira (heptasílabo + pentasílabo)
Boas olas / boas sobras (tetrasílabo + tetrasílabo)
Cando é moita a cera na igrexa / está o abade de festa (enneasílabo + octosílabo)
En non comer por 'ter comido' / non hai nada perdido (enneasílabo + heptasílabo)

No tocante ó ritmo acentual, podemos observar, así mesmo, unha gran variedade no refraneiro galego. Fixémonos unicamente en dous dos seis refráns que acabamos de propoñer, pois os esquemas acentuais ofrecen unha variedade case infinita:

Boas olas / boas sobras [óóóó / óóóó]. Ritmo trocaico

Cando é moita a cera na igrexa / está o abade de festa [oóooóooó /
oóooóooó]. Ritmo dactílico + trocaico_dactílico.

Temos que salientar, nembargantes, que a estrutura bimembre — sen dúbida, a máis axeitada á funcionalidade dos refráns— non é a única estrutura posible. Tamén temos estruturas trimembres e, máis dificilmente, cuatrimembres (a existencia de máis membros xa dificultaría o traballo da memoria):

No setembro come e vende, / mais non sexa tanto o vender, / que non
deixes que comer
En maio inda a vella queima o tallo; / e unha miguíña que lle quedou / para
san Xoán a deixou
Alá vaías, marzo marceiro, / que aquí me quedo cos meus becerros; / agora
virá teu irmán abril, / que non sei se nos deixará vivir
Febreiro curto cos seus días vinteito, / se duras máis catro, / non quedaba
can nin gato, / nin rato no burato.

(c) A rima —unha das variedades máis importantes do homoioteleuton— cumpre nos refráns o seu principal cometido estruturante, polo feito de que amosa ata que punto son secundarios os efectos eufónicos atribuídos á lingua literaria. Está ó servizo da consolidación e autonomía do refrán, en tanto en canto é unha mensaxe literal.

A maioría dos refráns presentan algún tipo de correspondencia rimante. Polo menos, podemos falar de rima consonante, rima aguda e rima asonante. Poñamos unha parella de exemplos para cada un dos tres esquemas:

A muller que non ten **home** na abada **come**
Comede e non xem**ades**; e, se xemedes, non com**ades**
Aceite, carne, pantrigo e **sal**, mercadoría **real**
Máis vale engul**ir** que cus**pir**
Non hai tal **vicio** coma a carne e o pantrigo
Á cazola ben guis**ada** ¿quen lle fai mala **cara**?

A correspondencia fónica sinálase, ás veces, mediante outros procedementos. Por exemplo, mediante a repetición de palabras:

Ben come e bebe, quen **ben** traballa
Como come a **besta**, dío a **besta**
Vale máis **comer** ou comichar, que non **comer** e cobizar
Moitos pitos **moito** comen
O que **ben** come e **ben** bebe, **ben** sabe o que saber debe.

Outras veces, os efectos da rima vense multiplicados con outros medios, como é a presenza de determinados elementos léxicos que

manteñen algún tipo de relación entre si, por exemplo, a antonimia ou outros tipos de relación, coma a temporal, a locativa, etc.:

O primeiro é comer e **o derradeiro** é facer
Mellor é **pouco** engulir, que **moito** cuspir
Troita, de **hoxe**; pan, de **onte**; carne, de **antronte**
Cando como, non coñezo; **cando** acabo de comer, comezo a coñecer.

(d) Sinalemos, por fin, algunhas características léxicas e sintácticas.

No tocante ás características léxicas, temos que indicar que no refraneiro galego non se observa esa copiosa presenza de arcaísmos, dialectalismos ou estranxeirismos que se aprecia no refraneiro hispánico, mecanismo ó servizo do estrañamento da linguaxe, coa finalidade da perduración e para diferencia-lo refrán das demais mensaxes creadas.

Onde si hai coincidencia co refraneiro español é no tocante á disposición sintáctica dos elementos. Imos sinalar soamente dúas características salientables no noso refraneiro:

(1) A moi frecuente presenza do substantivo en singular sen determinante, tal como podemos ver nos seguintes exemplos:

Aceite, carne, pantrigo e sal, mercadoría real
Carne de hoxe, pan de onte, viño de antano / viño de cando cadre
Comida fina en corpos gordos fai mal ós ósos
Comida fría e bebida quente nunca fixeron bo ventre
Viño, acedo; touciño, vello; e pan, de centeo
Fame e espera desespera
Fame e esperar fai reloucar
Fame e frío entregan o home ó seu inimigo
Fame longa non é reparona
Fame, sede a frío meten o home no presidio
Fame, sede, miseria e frío meten o home na casa do seu inimigo.

É evidente que a ausencia de artigo confire matices de esencialidade ó enunciado, co que se consegue unha enunciación globalizadora e universal; é esta unha teoría xeralmente aceptada; mais, no caso dos refráns, a ausencia de determinante vencélase non tanto a esa busca de afastamento do experiencial, canto ó acadamento dunha ruptura coa lingua estándar, de cara a atoparse cunha organización propia e diferenciada da linguaxe. No fondo, todo vai encamiñado a facer máis fácil o traballo da memoria, tal como xa apuntabamos nalgún apartado anterior.

(2) Unha segunda característica salientable, dentro dos procedementos sintácticos, é a ausencia de cópula verbal nun gran número de refráns (número moito menor ca no refraneiro español):

Xanceiro añeiro e febreiro cabriteiro
Febreiro, cabriteiro
Febreiro, cebadeiro
Polo nadal, frío cordial
Cal de verzas, cal de papas, ataquémo-las barazas.

Sen embargo, procedemento moito máis importante cá non presenza de verbo copulativo constitúeno as variadas elipses de verbos, sobre todo o impersoal *haber*, na súa forma terciopersoal *hai*; aínda así, os verbos elididos poden ser calquera dos que subxacen no contido proposicional:

A comida, repousada; e a cea paseada
Cando comas a perdíz, cos dedos no nariz
Febreiro camiseiro, nin boa meda nin bo palleiro
Febreiro, sete capas e un sombreiro
Febreiro, xeadá na leira e cachopo na lareira
En san Xoán a fouce na man.

5. *Conclusiones*

Nos catro apartados anteriores estivemos intentando ubica-los refráns no lugar que lles corresponden na cultura dos pobos. Apuntámo-la dificultade coa que nos enfrontamos á hora de establecer diferencias entre os refráns e outros clixés lingüísticos ou fórmulas fixadas; sobre todo, centrámonos na súa relación coas frases proverbiais, salientando o nesgo de cita que estas posúen. Xa dicíamos que estes deslindes non son nada fáciles, e, seguramente, habería que buscalos no carácter máis literario das frases proverbiais fronte ós refráns. Mais isto alongaría excesivamente o noso traballo.

Tamén abordámo-lo tema do suxeito por defecto que subxace na utilización dos refráns. Diciamos que aínda que os refráns nacen -a fórmula de nacemento, colectiva ou individual, é, neste sentido, o de menos- nunha sociedade para «marcar» determinados terreos, prohibir certas cousas, facilita-la realización doutras, etc., a verdade é que a súa louzanía se produce sobre todo no saber da xente das poboacións rurais. Isto explica o retroceso que o refraneiro está desgraciadamente a sufrir na sociedade galega tomada no seu conxunto.

Intentamos achegar unha clasificación sistemática dos refráns -recollidos no Refraneiro popular de Ferro Ruibal- tecidos arredor da comida e da fame. Fixemos unha dicotomía moi sinxela baseada no que os propios substantivos «comida» e «fame» suxiren conceptualmente, isto é, os refráns sobre a fame caen na case súa totalidade dentro do epígrafe de «refráns transcendentales», e os refráns tecidos arredor da comida constitúen -segundo o noso punto de vista- «refráns inmanentes».

Analizamos, por fin, un estreito mangadiño de características fónicas

-as máis delas-, léxicas e sintácticas que se poden observar nos refráns. Todo isto dirixido a salienta-la funcionalidade propia dos refráns: seren pezas de fácil lembranza para a nosa memoria.

Bibliografía

a) Fontes documentais:

- Ferro Ruibal, Xesús (1987): *Refraneiro galego básico*. Vigo: Galaxia (BBCG, 16).
- Gippini Escoda, Enrique (1991): *Refraneiro galego (Escolma)*. A Coruña: Edicións do Castro, 1994³.
- Iribarren, José María (1962): *El porqué de los dichos. (Sentido, origen y anécdota de los dichos, modismos y frases proverbiales de España con otras muchas curiosidades)*. Navarra: Gobierno de Navarra, 1995⁸ [Estudio introductorio e índices de José María Romera].

- Junceda, Luis (1996): *Diccionario de refranes*. Madrid: Espasa Calpe [Prólogo de Gonzalo Torrente Ballester].
- Lázaro Carreter, Fernando (1953): *Diccionario de términos filológicos*. Madrid: Gredos, 1973³.
- Moreiras Santiso, Xosé (1977): *Os mil e un refráns galegos da muller. (Apéndice: mulleres cregos, ¿si ou non?)*. Lugo: Alvarelos, 1978².
- Real Academia Galega (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. Vigo: Xerais-Galaxia.

b) Estudios de referencia

- Canellada, M. J. (1983): «Para una tipología del refrán», en *Homenaje a J. M. Blecuá*. Madrid: Gredos, 123-134.
- Casares, J. (1969): *Introducción a la lexicografía moderna*. Madrid: CSIC (Anejo LII de RFE).
- Ferro Ruibal, Xesús (1996): *Cadaquén fala como quen é. Reflexións verbo da fraseoloxía enxebre*. A Coruña: Real Academia Galega.
- García-Page, Mario (1990): «Propiedades lingüísticas del refrán (I)», *Epos*, 6, 499-510.
- Gargallo, José Enrique e Miquel Àngel Pradilla (1997): *El joc de la paraula. Llengua, cultura popular y refranyer a Rossell (Baix Maestrat)*. Benicarló: Edicions Alambor.
- Lázaro Carreter, Fernando (1976): «El mensaje literar», en *Estudios de lingüística*. Barcelona: Crítica, 1980, 149-171.
- Lázaro Carreter, Fernando (1978): «Literatura y Folklore», en *Estudios de lingüística*. Barcelona: Crítica, 1980, 207-217.
- Lázaro Carreter, Fernando (1979): «La lengua de los refranes: ¿espontaneidad o artificio», en *Estudios de lingüística*. Barcelona: Crítica, 1980, 219-232.
- Pedrosa, José Manuel (1995): *Las dos sirenas y otros estudios de literatura tradicional*. Madrid: Siglo XXI.
- Peira, P. (1988): «Notas sobre la lengua de los refranes», en *Homenaje a A. Zamora Vicente, I*. Madrid: Castalia, 481-489.
- Zuluaga Ospina, Alberto (1975): «Estudios generativo-transformistas de las expresiones idiomáticas», *Thesaurus*, 30, 1-48.

APROXIMACIÓN Á ONOMÁSTICA PERSOAL DE CANGAS DO MORRAZO NO SÉCULO XVIII

CARLOS CORDEIRO MOLEDO
SONIA VARELA POMBO

1. *Introducción*

Os *Libros de bautizados* das parroquias, así como os *Catastros*, constitúen elementos fundamentais para o estudo dos nomes de persoa dunha determinada zona, comarca ou lugar, e mesmo para facer comparacións entre diferentes épocas. O traballo que agora presentamos pretende ser unha aproximación á onomástica persoal da vila de Cangas do Morrazo no século XVIII a partir dos datos recollidos no *Catastro de Ensenada* durante os primeiros días de xaneiro de 1752 e publicados parcialmente en 1991 (Moreira Pumar/ Pedreira Ares/ Rodal González: 1991).

Con eles aspiramos a ofrecer informacións sobre os usos porcentuais de nomes de home e de muller, cáles son os máis empregados e se aparecen de maneira única ou combinados con outros, a probable relación da clase social con diferentes tendencias onomásticas (dous ou máis nomes, introducción de nomes exóticos, etc.), así como certifica-la influencia de certos cultos relixiosos na imposición de nomes no bautismo.

Ademais dos nomes de persoa fixémo-la nosa atención tamén nos apelidos: existencia dun ou dous, modalidades, procedementos de formación e orixe, grao de castelanización dalgúns deles, etc.

2. *Nomes de persoa*

Na parte do *Catastro* manexada aparecen anotados un total de 531 homes e só 55 mulleres. Polo tanto, as consideracións que fagamos sobre os nomes de muller, aínda que non deixen de ser interesantes, terán un carácter menos aproximativo que no caso dos homes.

2.1. *Homes*

As denominacións masculinas presentan unha enorme variedade. Os 531 homes rexistrados agrúpanse baixo 76 nomes diferentes. Os máis empregados son, por esta orde, os seguintes:

José/ Joseph: 63	Antonio: 20
Domingo: 58	Baltasar: 11
Juan: 53	Felipe: 11
Francisco: 34	Alberto: 10
Manuel: 31	Benito: 10
Pedro: 24	Luís: 10

Completan a nómina os seguintes:

Miguel: 9	Demetrio: 2
Santiago: 9	Florencio: 2
Andrés: 8	Gonzalo: 2
Bartholomé/ Bartolomé: 8	Isidro: 2
Mathías/ Matías: 8	Julian: 2
Thomás/ Tomás: 8	Nicolás: 2
Bernardo: 7	Raimundo: 2
Gregorio: 7	Salvador: 2
Carlos: 6	Alexandro: 1
Jacinto: 6	Alvaro: 1
Simón: 6	Aquilino: 1
Gerónimo: 5	Bonifacio: 1
Agustín: 4	Clemente: 1
Fernando: 4	Cosme: 1
Ignacio: 4	Damián: 1
Jacobo: 4	Dionisio: 1
Joaquín/ Joaquin: 4	Eugenio: 1
Martín: 4	Eusebio: 1
Pascual: 4	Eustaquio: 1
Silvestre: 4	Gabriel: 1
Blas: 3	Leonardo: 1
Felix: 3	Lucas: 1
Lorenzo: 3	Melchor: 1
Matheo/ Mateo: 3	Patricio: 1
Pablo: 3	Phelipe: 1
Ramón: 3	Rafael: 1
Roque: 3	Rodrigo: 1
Sebastián: 3	Tirso: 1
Adrián: 2	Valentín: 1
Amaro: 2	Vicente: 1

As denominacións que presentamos como as máis usuais deberon ter unha distribución bastante homoxénea en todo o territorio galego durante o Antigo Réxime, a xulgar polos datos ofrecidos por X. Mª Lema Suárez (1991: 118 e ss.) para a parroquia de Berdoias (Vimianzo) e Hortensio Sobrado Correa (1998:66) para a área rural de Lugo e Ourense a partir dos datos do *Catastro de Ensenada*. Confrontando os datos ofrecidos por estes dous investigadores cos que estamos en disposición de ofrecer nós, podemos afirmar que os nomes máis empregados para bautiza-los nenos na Galicia do século XVIII eran maioritariamente os seguintes: Domingo, Juan, Pedro, Francisco, José, Manuel, Benito e Antonio. Algúns deles, José, descoñecido da onomástica dos séculos inmediatamente anteriores, Manuel ou Benito, comezan a predominar na antroponimia masculina neste século XVIII e manteranse en idénticas proporcións ata a actualidade.

A xeneralización dalgúns nomes está condicionada polo influxo de determinadas devocións populares, introducción de novos cultos ou potenciación doutros preexistentes, a proximidade a determinados lugares de culto (santuarios, conventos, mosteiros, etc.), así como polas recomendacións dos cregos ós seus fieis para que puxesen ós seus fillos baixo a advocación dun santo protector mediante a imposición do seu nome na pía bautismal.

A enorme abundancia de José, o máis empregado no repertorio por nós manexado, acostuma explicarse polo enorme aumento que a devoción a este santo experimentou durante o século XVIII (Pegerto Saavedra 1991:500), e a de Domingo, o segundo máis rexistrado cun total de 58 individuos así chamados, polo grande auxe que as misións dos frades dominicos experimentaron durante os séculos XVII e XVIII en Galicia.

Sen embargo, devocións locais do concello de Cangas do Morrazo como son San Andrés, San Roque ou San Cibrán, deberon ter pouca influencia na onomástica como demostra o feito de que só aparezan oito persoas co nome de Andrés, tres que se chamen Roque, e só un Ziprián (ó lado dunha soa Zipriana).

Outras denominacións masculinas que recollemos no *Catastro* teñen a súa explicación pola influencia que o santoral exercía á hora de darlles nome ós cativos. O apelativo Pascual, ó que responden catro individuos, e o seu feminino Pascua, nome dunha única muller, era normal que se lle puxese a aqueles nenos nados ou bautizados en Semana Santa, durante a celebración da Pascua de Resurrección de Xesucristo.

Os bautizados como Baltasar, 11 na nosa mostra, e Melchor, un só, probablemente farían o propio en datas coincidentes ou próximas á Epifanía (6 de xaneiro).

Os catro Silvestres que documentamos estarían influenciados pola celebración da súa onomástica o 31 de decembro.

Noutra orde de cousas, comparando os datos do *Catastro* cos índices de frecuencia na actualidade recollidos no *Diccionario de nomes galegos* (Ferro Ruibal et al.: 1992) observamos que nomes que hoxe son maioritarios tiñan no século XVIII unha presenza mínima: é o caso de Fernando, con só catro individuos, Miguel, nove, Ramón, tres, ou Carlos, seis.

2.1.1. Dobres nomes

No caso dos nomes compostos o máis interesante é comprobar cales son os máis empregados como primeiro e segundo así como establece-las combinacións máis socorridas de primeiro e segundo nome.

Este procedemento de asignación de dous nomes a un neno comezou a finais do século XVII como unha moda que ía avanzando co tempo ata o punto de que os compostos chegaron a ser durante algunhas décadas e nalgúns zonas máis comúns cós nomes simples (Martínez López 1998:219 e ss.). Sen embargo, polos datos que observamos na nosa mostra non parece que fose un mecanismo moi xeneralizado; de feito, dos 586 individuos inscritos no *Catastro* (homes e mulleres), só 51 teñen un nome dobre, fronte a 534 que teñen só un e ó único individuo que presenta un nome triple.

Esta tendencia onomástica foi iniciada polas clases máis influíntes e poderosas como unha especie de marca de clase e foi despois adaptada polo resto da sociedade nun intento de asimilación, polo menos aparente, a aquelas.

As posibilidades combinatorias de dous nomes para os homes son en total 19, un número superior ó das mulleres, para quen as combinacións se reducen a sete.

Nas denominacións compostas masculinas aparecen como primeiros nomes os seguintes: Andrés, Antonio, Domingo, Francisco, Ignacio, José/ Joseph, Juan, Manuel, Melchor, Roque e Tirso:

Andrés Francisco	José/ Joseph Ignacio
Antonio Marcos	José/ Joseph Joachim
Francisco Antonio	Juan Antonio
Francisco Xavier	Juan Bernardino
Domingo Antonio	Juan Ignacio
Domingo Santiago	Manuel Antonio
Ignacio Antonio	Melchor Antonio
José/ Joseph Antonio	Roque Antonio

De todas estas combinacións as máis numerosas son Juan Antonio (13), José/ Joseph Ignacio (4), Manuel Antonio (4), Domingo Antonio (4), José/ Joseph Antonio (2), José/ Joseph Benito (2) e Juan Ignacio (2).

No caso de segundos nomes temos un número semellante de posibilidades pero cunha distribución moi desigual: dos 51 individuos inscritos con nome composto 28 presentan como segundo deles Antonio. O resto das denominacións presentan unhas ocorrencias máis reducidas: Ignacio aparece en só dúas ocasións e só nunha Bernardino, Diego, Félix, Francisco, Joaquín, Marcos, Santiago e Xavier.

2.1.2. *Nomes triples*

Se xa como viamos, a recorrencia a dous nomes para bautiza-los nenos parece ser unha práctica pouco común nesta zona e nesta época, a posibilidade de facelo con tres denominacións é realmente inusitada. De feito no inventario utilizado atopamos un único exemplo: Pedro Diego Cayetano de Camba.

Esta moda iniciada polas clases máis podentes viría ser un paso máis para marca-la pertenza do individuo así denominado a unha determinada clase social, algo que xa non debía ser efectivo mediante os compostos de só dous nomes, xeneralizados en tódalas clases sociais.

Aínda que na nosa pesquisa a documentación desta modalidade onomástica sexa tan exigua hai investigacións que ofrecen datos que falan dunha tendencia presente en diferentes zonas de Galicia dunha maneira máis ou menos constante pero sempre minoritaria (Martínez-López 1998 e Lema Suárez 1993).

2.2. *Mulleres*

Os nomes femininos presentan unha variedade menor da que temos no caso dos homes, feito explicable se temos en conta que constitúen só pouco máis do 9% da mostra. Con todo, obsérvanse uns comportamentos na onomástica moi semellantes ó que debeu se-lo común para o resto de Galicia.

O total de nomes documentados é de 24, dos que o máis numeroso é, con diferenza, María, co que foron bautizadas un total de 17 mulleres. Moito menos empregados foron Dominga, con 5 casos, Josepha, con 4, e Rosa e Magdalena con 3. O resto dos nomes presenta como moito dúas ocorrencias e a gran maioría só unha.

En total a nómina de apelativos femininos queda da seguinte maneira:

María: 17	Jacinta: 1
Dominga: 5	Justa: 1
Josepha: 4	Liberata: 1
Rosa: 3	Lorenza: 1
Magdalena: 3	Luísa: 1
Ana: 2	Manuela: 1
Francisca: 2	Pascua: 1
Joana: 2	Paula: 1
Thomasa/ Tomasa: 2	Phelipa: 1
Anita: 1	Sabina: 1
Benita: 1	Vicenta: 1
Gregoria: 1	Zipriana: 1

O nome de María, o máis documentado no *Catastro*, presenta unha distribución semellante á do total de Galicia, cunhas porcentaxes que rondan o 30% (Ferro Ruibal et al.: 1992:44 e Saavedra: 1991:500). Á enorme extensión deste nome, xa só, xa en combinación con calquera outro como veremos, e que só a partir do século XI deixara de ser tabú (Kremer 1988:1590), téñense apuntado diferentes explicacións: o apoxeo do culto á Virxe María iniciado no século XVII e xeneralizado no XVII propiciaría que os pais, mirándose na nai de Deus, llelo impuxesen ás súas fillas no bautismo. Hai quen ve tamén razóns de tipo eufónico no éxito desta denominación, parello ó que experimentou a forma Marina/Mariña.

Tamén ten a súa explicación o do nome Dominga, o segundo mais empregado na nosa mostra con cinco aparicións. As razóns son as mesmas que expuxemos para o caso de Domingo. Sen embargo, e ó contrario do que acontecía na forma masculina, a feminina non parece presentar unha distribución tan homoxénea no resto de Galicia por esta altura (século XVIII); nos datos ofrecidos por Sobrado Correa para o rural de Lugo e Ourense a partir do mesmo *Catastro da Ensenada* Dominga non é nin tan sequera dos máis usuais, mentres que nas táboas que presenta Martínez López da evolución onomástica da parroquia de Cordeiro Dominga aparece sempre cunha presenza moi destacada como un dos nomes femininos máis empregados, polo menos ata a primeira metade do século XVIII.

Polo contrario, chama a atención que nomes tan comúns na época como Isabel, que aparece como “novo nome” a partir do século XVIII (Sobrado Correa 1998: 69), ou Catarina/ Catalina, moi habitual a partir de finais do XVI (Sobrado Correa 1998:69), non aparezan no listado que nós manexamos.

2.2.1. *Dobres nomes*

Para as mulleres, este procedemento de denominación persoal é menos empregado do que viamos para os homes. Só oito mulleres aparecen inscritas cun nome dobre e as posibilidades combinatorias redúcense a sete fronte ás 19 que presentaban os homes:

Ana Fabián: 1	María del Pilar: 1
María Andrea: 1	María Francisca: 1
María Antonia: 2	María Ignacia: 1
María Bernarda: 1	

Como se pode observar, o nome preferido como primeiro nome é aquel que tamén é o maioritario para as denominacións únicas: María. Ana, nome pouco empregado como nome simple, é o escollido para a outra posibilidade que recollemos de denominación composta: Ana Fabián. Con todo, é tamén probable que o que aquí apuntamos como segundo nome sexa un apelido.

Como segundo elemento dos dobres nomes femininos temos menos posibilidades cás que presentaban os individuos homes, en total sete: Antonia, en dúas ocasións, e Andrea, Bernarda, del Pilar, Francisca, Ignacia e este suposto Fabián, todas estas documentadas unha única vez.

2.3. Nomes “exóticos” ou pouco habituais

No amplo elenco de nomes que rexistramos no *Catastro* hai algúns que, polo seu carácter de inéditos ou inusitados poderíamos considerar como “exóticos”. Estes nomes teñen unha presenza moi reducida e, en ocasións, introdúcense como segundo nome dun composto: Aquilino, Bonifacio, Cosme, Dionisio, Eustaquio, Gabriel, Leonardo, Lucas, Melchor, Patricio, Tirso, Ziprián ou Juan Bernardino.

Entre as mulleres parecen ser nomes inhabituais Anita, Liberata, Pascua, Sabina ou Zipriana, e compostos como Ana Fabián, María Andrea ou María Bernarda, todos eles documentados unha soa vez.

3. Apelidos

Polo que ten que ver cos apelidos atopamos xa de entrada dúas posibilidades: os individuos poden ter un ou dous apelidos. Con todo, o máis normal é que só presenten un único apelido, como así ocorre con 551 dos 586 inscritos, fronte a só 35 que aparecen con dous. Esta tendencia de inscribi-las persoas nos Libros parroquiais cun nome e dous apelidos detéctaa Martínez López (1998: 201) no século XVII e a partir de aí e ata o século XIX xeneralizarase ata se converter hoxe na práctica habitual.

Poderíase pensar que esta segunda modalidade fose un indicio de pertenza a clases sociais elevadas, pero a observación dos datos non nolo permite: é certo que escribáns como Melchor Antonio Blanco de Pastoriza e Joseph Ignacio de Porto Mariño ou eclesiásticos como Manuel Ramírez Montejano teñen dous apelidos, pero tamén mariñeiros e tratantes presentan esta posibilidade: Domingo de la Iglesia Pintáns, Benita Rodríguez Méndez ou Pedro Gago Montero.

En canto ás modalidades de apelidos tamén son dúas as posibilidades: ou ben apelidos como forma única ou ben introducidos pola preposición *de*. Este segundo procedemento de formación de apelidos presenta tres posibilidades básicas de combinación. O máis habitual é que este sintagma (*de*+apelido) sexa o único apelido co que aparecen inscritos os veciños. Así ocorre en 205 exemplos: Bartolomé de Lagoa, Rosendo de Penedo, Baltasar da Graña, Domingo da Vila, José de Bastos, Antonio de Corral, Manuel de Vilariño, Juan do Val, Domingo de Sa, etc.

As outras dúas posibilidades consisten na aparición deste composto como primeiro apelido complementando a outro que aparece como segundo: Domingo de la Iglesia Pintáns, Joseph Ignacio de Porto Mariño, I. de Lemos Fernández, Juan de Dios Montero, Domingo de Bon Rodríguez, Juan Antonio de Bon Figueirido, Domingo da Graña do Loureiro.

No resto dos casos como segundo apelido complementando a outro que aparece como primeiro: Domingo da Graña do Loureiro, Melchor Antonio Blanco de Pastoriza, Thomás López de Granada, Joseph Bermúdez de Castro, Andrés González da Portela.

Con este mecanismo marcábase, en principio, orixe toponímica da persoa ou da familia á que pertencía, e só despois pasarían a constituír apelidos propiamente ditos. Dos exemplos documentados no *Catastro* son moitos os que teñen esa orixe e se refiren á toponimia maior e menor do concello e de lugares próximos:

do Seixo/ do Seijo	de Penedo
do Rial/ del Rial	de Miranda
do Outeiro/ del Outeiro	de Lagoa
do Casal	de Broullón
da Graña/ de la Graña	de Bon
de Vilariño	da Portela
de Santa Marta	

Este mecanismo rematou por se converter nalgúns casos nun apelido compacto ó unirse a preposición á forma que acompañaba: Dacruz, Dacosta, Dalama, Dasairas, Dasilva, Dobarro, Docampo, Docío, Dopazo, Dopico. No *Catastro* atopamos un exemplo no que observámo-lo proceso nos dous estadios: do Val/ Dobal, Doval, e algúns

outros nos que simplemente se anticipan resultados hoxe compactos: do Paso, da Vila.

Como podemos observar nalgúns dos exemplos aquí apuntados a castelanización dos apelidos comezaba a ser xa unha práctica habitual e afectaba, nestes casos, á forma toponímica (Seijo por Seixo) e á contracción da preposición de co artigo (do Rial/ del Rial, da Graña/ de la Graña).

A adaptación dos apelidos conforme ós modelos do castelán produciase a diferentes niveis, pero este proceso non semella estar de todo xeneralizado e consolidado a xulgar polos moitos dobretes que atopamos. Normalmente teñen que ver coa nivelación morfolóxica que se fai dos sufixos dos apelidos galegos que se acomodan ó padrón do castelán:

Cordeiro/ Cordero	Ribero
Olivera	Caballero/ Cabaleiro
Requeixo/ Requexo	

Algunhas destas formas remataron por triunfar e conviven aínda hoxe coa orixinaria forma galega:

Regueira/ Reguera	Ferreiro/ Ferrero
Carneiro / Carnero	Carrera
Oliveira/ Olivera	

Dentro da ampla variedade de apelidos documentados hai algúns que tiñan unha presenza maioritaria. Os máis comúns na época eran, á vista dos datos recollidos do *Catastro*, os seguintes: Barreiro, Bastos, Blanco, de Bon, (de/ del) Corral, Fandiño, Fernández, Giráldez, González, da/ de la Graña, de la Iglesia, de Lagoa, de Lemos, Mallo/ Mayo, Martínez, (de) Nogueira, Núñez, Pérez, (de) Rodal, Rodríguez, de Sa/ Saa, Soliño, do Val, (de) Vilariño. Algúns deles continúan sendo hoxe apelidos moi usuais na onomástica do concello, ó lado doutros que tamén aparecen nesta altura pero dunha maneira máis reducida: Boullosa, Broullón, Budiño, Calvar, Canosa, Cordeiro, (de) Corral, Currás, Entenza, Gago, Gallego, Germade, Gestido, Giráldez, Graña, Guimeráns, Iglesias, Lago, Malvido, Miranda, Nores, Outeiral, Pastoriza, Piñeiro, Pousa, Rial, Rodal, Santomé, Soage, Sotelo, Valladares, Vidal e Vizoso.

4. Conclusións

Á vista dos datos expostos podemos concluír que a antroponimia do concello de Cangas do Morrazo presentaba no século XVIII unhas

características parangonables ás do resto de Galicia. Os nomes máis impostos, tanto a homes coma a mulleres, non difiren en nada coas pautas xerais establecidas para esta mesma época e para diferentes áreas por diferentes investigadores como Hortensio Sobrado Correa, X. Mª Lema Suárez ou Xosé Manuel Martínez López.

Os índices de castelanización de nomes de persoa parecen estar xa consolidados naqueles nomes diferenciais co castelán (Benito, Blas, Domingo, Juan, Lorenzo, Ziprián, Anita, Juana, Lorenza, Zipriana) e avanza, como xa vimos, no que ten que ver cos apelidos.

Como nota sociolóxica interesante chama a atención a diferenza que no tratamento onomástico reciben as mulleres con respecto ós homes: á parte de presentar unha menor riqueza antroponímica no que a posibilidades e combinatorias se refire, tanto de nomes persoais como de apelidos, aparecen inscritas no *Catastro* moitas veces marcando a súa filiación a un home, xa o seu pai, xa o seu cónxuxe, (excepcionalmente á nai) ou o seu estado civil:

Paula de Nogueira, mujer de Agustín Fernández
Rosa Martínez, viuda
Rosa Alonso, soltera, hija de Gerónimo Alonso
María Rodríguez, mujer de Juan Antonio Fandiño
Dominga Fariña, viuda
Rosa Vilariño, mujer de Benito Mallo
Gregoria Piñeiro, soltera
Phelipa Rodríguez, viuda, hija de Sabina González
Juana de Miranda, soltera

Bibliografía

- Ferro Ruibal, Xesús (dir.) (1992): *Diccionario dos nomes galegos*. Vigo: Ir Indo.
- González Lopo, Domingo L. (1992): “Onomástica y devoción: La difusión de nuevos cultos marianos en la Galicia Meridional durante los siglos XVIII y XIX: El Obispado de Tuy”, in *Obradoiro de Historia Moderna* 1, pp. 165-183.
- Kremer, Dieter (1980): “Tradition und Namengebung (Statistische Anmerkungen zur mittelalterlichen Namengebung)”, *Verba* 7, pp. 75-155
- Kremer, Dieter (1988): “Onomástica e Historia de la Lengua”, in M. Ariza, A. Salvador e A. Viudas (eds.): *Actas del I Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, vol. II. [Madrid]: Arco, pp. 1583-1612.

- Lema Suárez, Xosé M^a (1993): “Os nomes de persoa dunha parroquia rural galega: Berdoias (1607-1760)”, in *Cadernos da Lingua* 8, pp. 117-134.
- Martínez López, Xosé Manuel (1998): “Estudio da evolución onomástica da parroquia de Santa Columba de Louro alias “Cordeiro” 1630-1850”, in *II Premio de Investigación 1997 Xesús Ferro Couselo*, Santiago: Concello de Valga, pp. 191-236.
- Moreira Pumar, José, Lauro Xosé Pedreira Ares e Manuel Rodal González (1991): “Cangas de Morrazo no Catastro de Ensenada (I)”, *Pontevedra* 7, pp. 119-172.
- Pastur Goicoa, Miguel (1974): “Catastro del Marqués de la Ensenada”, *Gran Enciclopedia Gallega*, VI, pp. 28-32.
- Saavedra, Pegerto (1991): “O papel da Igrexa na evolución da Galicia moderna”, *A Trabe de Ouro* 8, pp. 487-506.
- Sobrado Correa, Hortensio (1998): “Evolución de las devociones populares en la Galicia interior de Antiguo Régimen a través de la onomástica”, *Boletín de Estudios del Seminario* 19, pp. 64-74.

A ENTOACIÓ DO GALEGO DO BAIXO MIÑO. APROXIMACIÓN DESCRITIVA¹

MARÍA DOS ANXOS SOBRINO PÉREZ
Instituto da Lingua Galega

0. Introducción

Cando pretendemos caracterizar unha determinada lingua -ou unha variedade dialectal- recorreremos á súa descrición en diferentes campos de estudio lingüísticos, entre eles a fonética e a fonoloxía. Sen embargo observamos que tamén é bastante común esquecer ou obvia-la entoación como característica descritiva, a pesar de recoñece-la importancia da materia fónica na caracterización das linguas. Ata hai uns 20 ou 25 anos, a entoación foi un aspecto pouco estudiado polos foneticistas. Este escaso tratamento pode atribuírse a varias razóns:

1. Porque algúns autores non consideran discretas as unidades de entoación (Martinet, 1970).

2. Porque as unidades de entoación son difíciles de delimitar e cuantificar. Como di Lieberman (1980, p. 187), "The complex signals that involve the interplay of modulations of fundamental frequency, amplitude, the duration of various segments of the acoustic signal, and its spectral balance are difficult to quantify".

3. Porque os patróns poden ter diferentes niveis semánticos que se superpoñen.

Sen embargo, nos últimos anos proliferaron os estudos sobre esta materia, especialmente sobre o inglés -tanto desde Gran Bretaña como desde os Estados Unidos-. Pola contra, outras linguas con status oficial (francés, italiano, castelán, portugués, etc.) contan con menos traballos e van con atraso respecto dos iniciados para o inglés. Non é

¹ Este artigo é un resumo da Memoria de Licenciatura do mesmo título -dirixida polo profesor Xosé Luís Regueira Fernández- presentada e defendida o 30 de xaneiro de 1997 na Facultade de Filoloxía da Universidade de Santiago de Compostela.

Debo agradecer ó profesor Xosé Luís Regueira Fernández, a Begoña Varela Vázquez e a Rubén González Orviz a lectura das versións provisionais deste traballo, así como as súas observacións e suxestións.

de estrañar pois que sobre as linguas mal chamadas “minoritarias” haxa escasos estudos de entoación.

Con esta publicación pretendemos contribuír ó estudo da entoación do galego e, en especial, dunha das súas variedades dialectais. Para isto centrámolo noso labor nun reducido territorio: os catro concellos que conforman a microsubárea do Baixo Miño (Fernández Rei, 1990, pp. 124-125): A Guarda, O Rosal, Oia e Tomiño. O interese desta zona radica na consideración xeral de que existen, para determinadas funcións modais, modelos diferentes ós da gran maioría do territorio de fala galega (especialmente en interrogativas e exclamativas).

Os enunciados que constitúen o corpus da nosa análise foron suscitados a partir dun cuestionario aberto: procuramos poñer en situación os falantes para que emitisen as secuencias que lles pediamos do xeito máis espontáneo posible, pero intentando sempre provocalos de maneira indirecta. Así buscábamos unha maior naturalidade e espontaneidade cá que se podía obter cun cuestionario pechado que requirise que tódolos informantes repetisen ou lesen as mesmas secuencias. Isto tamén ten unha consecuencia contraproducente, pois os enunciados, ó ser distintos, son máis dificilmente contrastables. Tentamos tamén que a maioría dos exemplos fosen repetidos tres veces para escoller nós, *a posteriori*, o que nos parecía máis natural.

Buscamos informantes dunha idade media (aproximadamente entre 40 e 50 anos); porque os falantes demasiado novos podían estar máis influenciados polo uso do castelán, e os máis vellos quizais non comprendesen ben o cuestionario e poderían presentar outros problemas á hora de realiza-las análises. Por cada concello do Baixo Miño gravamos dous falantes (home e muller), procurando tamén que fosen de diferente barrio ou lugar para ter máis amplitude de datos. Tódolos informantes teñen o galego como lingua materna e de uso habitual².

As gravacións foron realizadas nos propios domicilios dos informantes, cunha gravadora Sony Audio Recorder, modelo APR-2003, e un micrófono Shure Prologue 14H. Estes datos foron analizados a través do sonógrafo dixital Computerized Speech Lab. (CSL), modelo 4300 (Kay Elemetrics Corp.) do Laboratorio de Fonética do Instituto da Lingua Galega. Os exemplos escollidos foron introducidos no programa de análise de voz cunha frecuencia de 50000 mostras por segundo. Despois analizamos cada secuencia co “Pitch Extraction”, que fai un cálculo da frecuencia fundamental e mostra visualmente a curva de entoación³.

² Véxanse os datos persoais dos informantes no segundo apéndice deste artigo.

³ Ás veces utilizamos a medición do primeiro harmónico a partir da Fast

Cos datos recollidos -un máximo de tres valores en hertz por vocal⁴- elaboramos táboas en follas de cálculo do programa “Excel”, cotexando os valores absolutos da frecuencia fundamental coa frecuencia media de cada falante⁵; a partir da diferenza entre estes dous valores fixemos gráficos⁶. Así traballamos con valores máis pequenos e cunha “líña cero” que é específica para o rexistro de cada falante.

1. A entoación. Aspectos xerais

A **entoación** recibe diversas definicións segundo os diferentes autores:

a) A maioría considera dentro da entoación tres conceptos acústicos: a frecuencia fundamental, a intensidade e a duración. Estes elementos poden interactuar de xeito igualitario ou ser máis relevante o ton respecto dos outros dous.

Cruttenden (1986, p. 1) fala de **prosodia** para referirse ós feitos suprasegmentais e divídeala en dous dominios:

- nos segmentos curtos (sílabas, palabras, morfemas): son os **tons** das chamadas linguas tonais. Son linguas deste tipo o chinés mandarín, o vietnamita, as linguas bantú, etc.
- nos segmentos longos (frase, cláusula, oración): a **entoación**. O grupo das linguas de entoación pertencen tódalas indoeuropeas.

Esta distinción non implica que as linguas sexan exclusivamente dun tipo ou doutro: as linguas tonais tamén poden facer uso da entoación, que se superpón ó nivel da fonoloxía da palabra; e mesmo algunhas linguas de entoación poden facer un uso limitado do “ton” (por exemplo o noruegués ou o sueco).

b) Outros lingüistas teñen en conta exclusivamente a frecuencia fundamental, deixando á parte os outros dous factores. Para ‘t Hart, Collier e Cohen (1990, p. 2), “(...) intonation, which we define as the ensemble of pitch variations in speech caused by the varying periodicity in the vibration of the vocal cords”.

Fourier Transformation (realizada tamén polo CSL), para precisar ou corrixi-los cálculos do “Pitch Extraction” cando nos pareceu que non concordaban coa nosa percepción auditiva.

⁴ Estes valores foron tomados aproximadamente no inicio, no centro e no final da emisión de cada vocal, para apreciar mellor o percorrido da curva de entoación.

⁵ A frecuencia fundamental media de cada falante calculámola a partir das enunciacións simples.

⁶ Neste traballo só incluimos gráficos, que son os que dan unha idea máis ou menos clara do movemento da curva de entoación.

A **Frecuencia fundamental** é a velocidade de vibración das cordas vocais durante a emisión. Esta velocidade de vibración depende inversamente da lonxitude e grosor das cordas e directamente da súa elasticidade. O efecto é semellante ó das cordas dunha guitarra: a sexta corda é máis grave porque ten máis masa e, a medida que se van acurtando as cordas, poñendo os dedos en sucesivos trastes, os sons son máis agudos. A frecuencia mídese en ciclos por segundo, tamén chamados **hertzs**.

Os factores que fan varia-la frecuencia fundamental son a tensión, a lonxitude das cordas vocais e a presión do aire subglotal. Só os sons sonoros son emitidos con intervención das cordas vocais, sen embargo os sons xordos afectan á frecuencia fundamental dos veciños. Hoxe a maioría dos autores recoñecen que as consoantes xordas (especialmente as oclusivas) fan incrementa-la F_0 da vocal inmediatamente posterior. Cruttenden (1986, p. 4) di que “in particular vowels have a higher fundamental frequency when preceded by voiceless consonant than when preceded by a voiced consonant”. Ademais desta variante, cada vocal, segundo a súa natureza acústica, ten unha frecuencia fundamental intrínseca: se a vocal é pechada, a F_0 é proporcionalmente máis alta.

O discurso oral divídese en **unidades de entoación**. Aínda que tódolos autores manteñen este termo ou outro parello (*tone units, intonational phrases, intonation groups*, etc.), non se pode dicir que haxa unha definición homoxénea de “unidade de entoación”, que sen embargo é aceptada como unidade prosódica. Estes segmentos divídense en diferentes partes, que varían en número segundo os autores:

a) Dúas partes:

1ª.- Desde o inicio da secuencia ata a sílaba anterior á tónica final.

2ª.- Desde a última sílaba tónica ata o final.

O nome que reciben estes dous elementos cambia duns lingüistas a outros: “protonia” e “tonia” (Canepari, 1985, p. 38); “*cap tonal*” e “*to nuclear*” (Recasens i Vives, 1993, pp. 67-68), etc.

b) Tres partes:

1ª.- Desde o inicio ata a primeira sílaba tónica (excluída).

2ª.- Da primeira sílaba tónica á anterior á tónica final.

3ª.- Desde a última sílaba tónica ata o final.

Garrido Almiñana (1991, pp. 22-23) denomínaas “rama inicial”, “cuerpo” e “rama final”. Gili Gaya (1971, p. 60) fala de “tres partes o ramas bien caracterizadas: *inicial, interior y final*”.

c) Catro partes:

1ª.- Desde o inicio ata a primeira sílaba tónica (excluída).

2ª.- Da primeira sílaba tónica á anterior á tónica final.

3ª.- A última sílaba tónica.

4ª.- As átonas posteriores á tónica final.

Ana Isabel Mata (1992, p. 39) divide a “unidade tonal” en catro elementos chamados “pre-cabeça”, “cabeça”, “núcleo” e “cauda”. Esta autora clasifica despois estes catro elementos en dous grupos que se corresponden coa división en dúas partes, e denomínaos: “contorno entoacional pre-nuclear” e “contorno entoacional nuclear”.

As sucesivas divisións da unidade de entoación en maior número de elementos, responden a un intento de busca-lo lugar exacto onde a curva de entoación presenta a súa función distintiva.

Para a descrición do castelán, Quilis distingue entre **grupo fónico** e **grupo de entoación**: “*El grupo fónico es la porción de discurso comprendida entre dos pausas*” (Quilis, 1993, p. 418), sen embargo o grupo de entoación é unha unidade máis pequena: “*es la porción de discurso comprendida entre dos pausas, entre pausa e inflexión del fundamental, entre inflexión del fundamental y pausa, o entre dos inflexiones del fundamental, que configura una unidad sintáctica más o menos larga o compleja (sintagma, cláusula, oración)*” (Quilis, 1993, p. 419).

O criterio máis importante para sinala-lo límite entre estas unidades é a **pausa**. Esta pode ser de dous tipos (Cruttenden, 1986, p. 36-37):

a) “unfilled pause”: interrupción total do son.

b) “filled pause”: non se produce un baleiro real, senón unha inflexión da curva melódica ou un retardamento das sílabas finais, etc.

Outros procedementos delimitadores das unidades de entoación, segundo Cruttenden (1986, pp. 39-41), son os seguintes:

1º.- Presencia de “anacruse” (palabra átona inicial que sinala o comezo dunha nova unidade de entoación).

2º.- O retardamento da sílaba final dun grupo.

Estes dous recursos poden aparecer tamén en posicións diferentes do límite das unidades de entoación.

3º.- O cambio de nivel e/ou dirección do ton entre sílabas átonas normalmente é índice de límite entre unidades tonais.

Á hora de representar graficamente e analiza-los patróns de entoación, a lingüística utilizou -e utiliza- dous modelos asociados principalmente ós lingüistas americanos e británicos respectivamente:

a) A **análise de niveis**: consta dun número variable de microunidades tonais (entre 3 e 5 niveis tonais e de 2 a 3 xunturas terminais⁷). Baséase en que os oíntes perciben non as subidas e baixadas

⁷ As xunturas terminais son a manifestación do movemento que pode facer a

da curva, senón a altura relativa ou absoluta de determinados puntos da secuencia.

Os valores dos niveis tonais son relativos e, ante isto, algúns autores, como Lieberman (1965), critican este método pola súa excesiva arbitrariedade, que pode producir análises diferentes segundo os lingüistas que o utilicen.

b) A **análise de contornos**: baséase na descrición dos movementos da curva de entoación.

Algúns autores intentan complementa-los dous métodos facendo unha análise simultánea de niveis e contornos (Quilis, 1981, 1985, 1988, 1989, 1993; Carril, 1973; etc).

O **ton** é o correlato perceptivo da frecuencia fundamental e, ó contrario cás notas musicais, que teñen unha altura absoluta, é relativo en dous sentidos:

- A altura da sílaba é aguda ou grave respecto do rexistro e do rango do falante.
- A altura tamén se compara coas sílabas veciñas.

O **ton nuclear** é o último acento tonal da frase ou unidade de entoación, que é normalmente o realizado ou percibido como máis prominente: “Per definitionem, ‘nucleus’ designates the last pitch accent of the Intonation Phrase which is generally the one realized or perceived as most prominent” (Féry, 1993, p. 81). Este concepto tamén é coñecido por **tonema** (Freixeiro Mato, 1998, pp. 235-236).

Unha nova distinción importante para a análise da entoación é a que se fai entre rexistro e rango. Para Clements (1990, p. 59) o **rexistro** é a banda de frecuencias interna a cada falante, que determina a frecuencia máis alta e máis baixa coa que os tons poden ser realizados nun punto dado da secuencia. O **rango** é un termo máis amplo: o intervalo en que se expresa un determinado falante. A diferenza é xerárquica: o rango refírese ó falante en calquera situación e o rexistro afecta só a unha secuencia concreta. Mateus *et alii* (1990, p. 193) utilizan o termo musical “**tesitura**” para referirse ó rango.

A **declinación** defínese como a tendencia ó descenso da frecuencia fundamental cara ó final da secuencia. Como di Laver (1994, p. 155) “Individual pitch values tend to become progressively lower through the course of an utterance, in a process called **declination**”. Para Mateus *et alii* (1990, p. 200), “A declinação é considerada uma tendência universal (...) que é responsável pelo facto de um tom alto no fim da frase pode ser mais baixo do que um tom baixo no seu início”.

curva no final da secuencia, por exemplo, ascenso, descenso ou equilibrio.

Isto fai posible que, ás veces, o ton nuclear se perciba máis alto do que realmente está.

2. Funcións da entoación

Non tódolos autores consideran a entoación como susceptible dunha análise lingüística; así, por exemplo Martinet (1970) non entende as unidades de entoación como unidades discretas.

Para un tratamento exhaustivo das posibles funcións da entoación, é necesario delimitar con anterioridade a súa substancia e a súa forma. Defini-la **substancia da entoación** é delimita-las unidades de entoación, os seus patróns melódicos e a natureza dos seus elementos, partindo de feitos instrumentais e da observación auditiva. A **forma** repousa nunha descrición lingüística destinada a establece-las relacións entre os elementos do sistema e as funcións que desempeñan.

Un dos problemas que dificulta a delimitación de unidades discretas é a existencia de diferentes niveis de análise que se superpoñen en cada secuencia e que fan complicado definir cáles son os elementos realmente distintivos no nivel estrutural.

Para establece-las funcións da entoación imos seguir principalmente a Quilis (1993), engadindo se cómpre opinións doutros autores.

Quilis (1993, pp. 425-453) distingue tres niveis no estudio da entoación: lingüístico, expresivo e sociolingüístico. Dentro de cada un, establece diferentes funcións.

a) No **nivel lingüístico** separa tres:

1.- **Función integradora**: fai posible que as palabras que forman un enunciado se convertan en unidades comunicativas, é dicir, “Cada palabra, o sucesión de palabras, se convierte automáticamente en un enunciado cuando se pronuncia con una certa forma de entoación” (Quilis, 1993, pp. 425-426). Daneš (1960, p. 43) considera esta a función primordial da entoación: “The fundamental function of intonation is to transform words, as appellative units, into communicative units, i.e. into utterances”.

2.- **Función distintiva**: especifica o tipo de modalidade que presenta un enunciado: enunciativa, interrogativa, imperativa ou exclamativa. Quilis só considera neste apartado a distinción declarativa/interrogativa. A función distintiva da entoación non é constante, ás veces a modalidade vén sinalada por outro recurso (por exemplo, unha partícula interrogativa). Daneš define esta función como “secundaria”: “The most important *secondary* function of intonation is to characterize

the utterance according to its intention; this function may be labeled as the principal *modal* function” (Daneš, 1960, p. 48).

3.- **Función demarcativa:** o seu cometido é separar determinados elementos do enunciado. Pode ter función distintiva ou non. Cando a diferente agrupación dos elementos implica un cambio de significado, trátase de “función demarcativa distintiva”. Noutros casos non hai un cambio de significado pero a delimitación dos elementos é necesaria para a comprensión do enunciado (función demarcativa non distintiva). Quilis inclúe neste apartado tódolos tipos de enumeracións. Bolinger (1989, p. 82) cualifica esta función como universal.

b) No **nivel expresivo**, “La entonación es uno de los más importantes vehículos de la expresión afectiva del discurso” (Quilis, 1993, p. 445). Este nivel superponse ás características das funcións lingüísticas da entoación, modificando a curva en puntos que non interfíren na comunicación. Garrido Almiñana (1991, p. 11) considera que hai que facer algunha matización respecto do plano expresivo, xa que pode considerarse un tipo de información lingüística máis.

c) No **nivel sociolingüístico**, a entoación comunica dous tipos de información: “a) la relacionada con el propio individuo, es decir, la que pone de manifiesto sus características personales, como la edad, el sexo, el temperamento, el carácter; b) La información propiamente sociolingüística, que es la que comunica las características del grupo a que pertenece el individuo, como el origen geográfico, el medio social, el grado de cultura, etc.” (Quilis, 1993, p. 453). Bolinger (1989, p. 28) destaca a importancia das diferencias dialectais equiparándoas ás que se dan entre linguas diferentes: “The regional differences take first place, not only because they have been more generally studied but also because they are most like language-to-language differences”.

Daneš (1960, p. 45) engade unha función máis, que considera ó mesmo nivel cá función integradora, e que nós poderíamos chamar **función temática**: “The second function of intonation is to signal the integration of the two fundamental thematic parts of utterance, called the ‘thème’ (the thing already known and spoken about) and the ‘propos’ (what is said about the thème).”

O noso traballo céntrase na función distintiva do nivel lingüístico, pero introducimos dentro desta función a distinción de catro modalidades oracionais (non só dúas como fai Quilis):

- Enunciativas.
- Interrogativas.
- Imperativas.
- Exclamativas.

Dentro de cada modalidade diferenciamos matices que nos pareceron interesantes ou característicos da fala espontánea. O solapamento dos diferentes niveis de análise ponse de manifesto na necesidade de introduci-lo nivel sociolingüístico para xustifica-lo tratamento dunha determinada variedade dialectal (o Baixo Miño).

3. *Análise dos datos e descrición dos patróns*

3.1. *Enunciativas simples*

Para cada falante seleccionamos un máximo de tres enunciativas simples, deixando de lado as que na audición preliminar nos pareceron pouco naturais.

As táboas que realizamos na folia de cálculo do programa “Microsoft Excel” foron elaboradas tomando como referencia a frecuencia fundamental media (a partir de agora F_0 M., F_0 media ou “líña cero”) de cada informante, que presentamos na seguinte táboa:

	HOMES	MULLERES
O ROSAL	Carlos: 114 Hz.	Consuelo: 187 Hz.
A GUARDA	Constante: 108 Hz.	Teresa: 207 Hz.
TOMIÑO	Maximino: 94 Hz.	Mª Cruz: 171 Hz.
SANTA Mª DE OIA	Avelino: 147 Hz.	Mercedes: 206 Hz.

Para face-los gráficos que representan os diferentes enunciados partimos de valores cotexados sempre coa frecuencia fundamental media do/da falante en cuestión, o que fai que a comparación entre informantes diferentes resulte o máis fiable posible.

Para as secuencias enunciativas seleccionamos tres valores en hertz por vocal nos seguintes puntos:

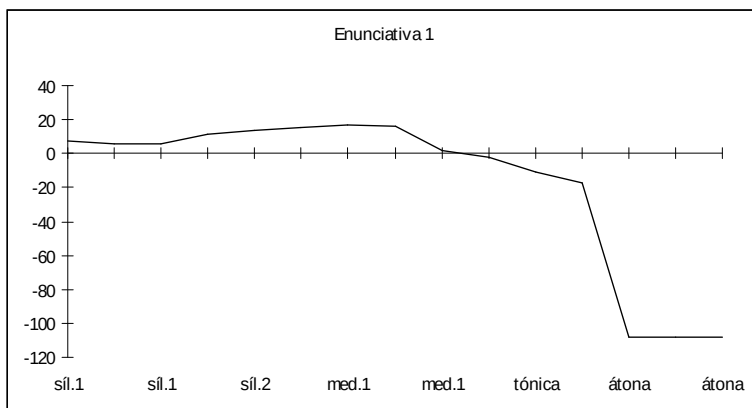
- a) As dúas primeiras sílabas da secuencia (síl.1 e síl.2), das que polo menos unha debe ser tónica.
- b) Ata dúas sílabas no medio da secuencia (med.1 e med.2), segundo a lonxitude desta e dando preferencia ás sílabas tónicas.
- c) Tónica e átona finais.

Tras analizar por separado tódolos informantes⁸, chegamos á conclusión de que aparecen catro patróns diferenciados para as enunciativas simples. En realidade consideramos máis correcto clasificalos en dous patróns con dúas variantes cada un.

⁸ Os detalles da análise individual de cada informante poden consultarse na Memoria de Licenciatura citada.

Patrón 1

Gráfico 1 Enunciativa 1 (Constante): “Chámome Constante”⁹

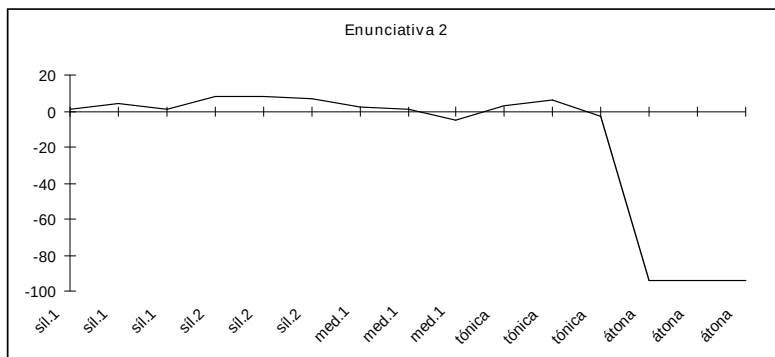

Este é o contorno que aparece con máis frecuencia e ten unha forma bastante clara: empeza nun nivel medio (aínda que a primeira sílaba é variable e pode mesmo comezar por debaixo da F_0 media). Despois prodúcese un ascenso, que pode darse na segunda ou na terceira sílaba, e de seguido o descenso é progresivo ata o final da secuencia, coa derradeira tónica sobre o valor da F_0 media ou xa por debaixo. Este patrón dáse en trece dos dezasete exemplos analizados. Na metade dos falantes é o único que aparece (Constante, Avelino, Consuelo e Mª Cruz) e para outro (Maximino) é o modelo predominante.

⁹ Para tódalas secuencias, as vocais en negriña son as que aparecen representadas no gráfico.

Patrón 1b

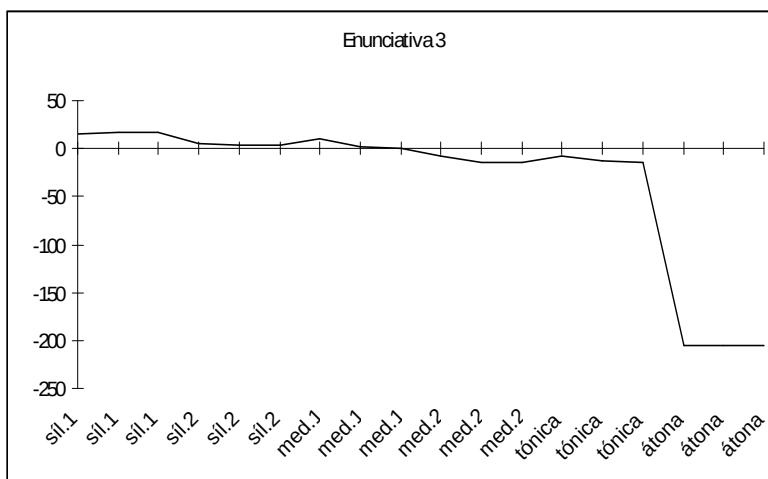
Gráfico 2 Enunciativa 2 (Maximino): “Traballo de camareiro”

Este modelo é semellante ó anterior na primeira parte da secuencia (ata a tónica final): inicio medio, ascenso e descenso. A variante está na tónica final que non continúa o descenso iniciado nas sílabas anteriores, senón que destaca lixeiramente para baixar de seguido. Esta variante aparece só en dous falantes (Carlos e Maximino) e en tres secuencias. O feito de que conviva nos mesmos falantes que presentan o modelo anterior foi o que nos fixo consideralo unha variante.

Patrón 2

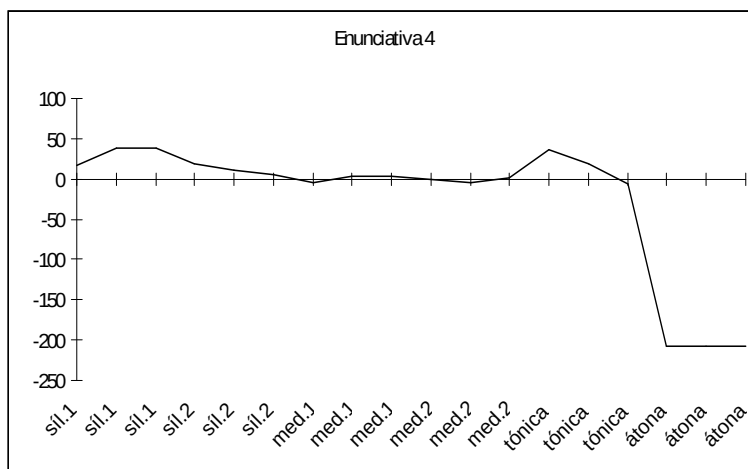
Gráfico 3 Enunciativa 3 (Mercedes): “Solo teño un veciño”

Este patrón é menos numeroso -só aparece un exemplo-. A súa forma é de inicio medio e descenso continuado ata o final, sen ascensos no medio da curva. Só se rexistra neste exemplo.

Patrón 2b

Gráfico 4 Enunciativa 4 (Teresa): “Corenta e un anos teño”

Este patrón é tamén semellante ó anterior na primeira parte. A variación está na tónica final, que destaca lixeiramente para descender despois. Este modelo aparece tamén só unha vez. Tanto esta variante como o **patrón 1b** poden ser debidos a diferencias comunicativas na situación do foco¹⁰.

Porto Dapena (1977, p. 44) establece dous esquemas fundamentais de entoación enunciativa en galego, “que se diferencian por su terminación descendente o circunfleja”, que coincidiría coa nosa clasificación en modelos e variantes.

Fernández Rei (1995, pp. 26-28) tamén atopa dous patróns que se corresponden cos nosos 1 e 2 respectivamente. Tamén esta autora ten máis exemplos do primeiro cá do segundo.

É importante salientar que, en tódolos exemplos que acabamos de analizar, o valor da vocal átona final coincide coa frecuencia fundamental media de cada falante con signo negativo (-108 Hz, -94

¹⁰ Por exemplo, esta secuencia leva o verbo ó final, polo que focaliza este elemento.

Hz, -206 Hz e -207 Hz, respectivamente). Isto quere dicir que o “Pitch Extraction” non as detectou como sonoras: o seu valor absoluto era cero, que se converte comparativamente no valor inverso da F_0 media de cada informante. Este **enxordecemento da vocal átona final** pode darse en xeral en calquera tipo de secuencia con final descendente, debido á relaxación da emisión nestes contextos.

Este fenómeno é moi común en galego e noutras linguas: a excesiva relaxación na parte final da secuencia fai que os formantes desta vocal final non aparezan nos espectrogramas e, polo tanto, a súa sonoridade é dubidosa. Esta característica xa foi sinalada por Regueira (1994, p. 52): “Se escoitamos con atención a sílaba final decatámonos de que a vocal está totalmente enxordecida, como se ve con claridade no espectrograma”. Tamén o remarcou con anterioridade Dámaso Alonso (1972, pp. 96-97) para o portugués: “en la pronunciación familiar, en Portugal, predomina hoy una pronunciación muy relajada de la vocal final (...); la vocal queda muchas veces ensordecida, especialmente tras consonante sorda.”

3.2. Interrogativas

Para as interrogativas, establecemos dúas modalidades principais -parciais e totais- que estudiamos máis pormenorizadamente, e outras secundarias que non incluímos neste resumo.

3.2.1. Parciais

Este tipo de interrogativas caracterízanse por levar unha partícula ou pronome interrogativo, que é a parte da secuencia na que se centra a demanda. Para cada falante seleccionamos un máximo de seis exemplos, cada un cunha partícula interrogativa diferente -*como*, *onde* (“*donde*”), *que*, *cantos*, *quen* e *por que*-. Os valores que tivemos en conta son os seguintes (sempre recollemos tres valores para cada vocal):

a) As dúas primeiras sílabas da secuencia (síl.1 e síl.2), das que unha é a tónica da partícula interrogativa.

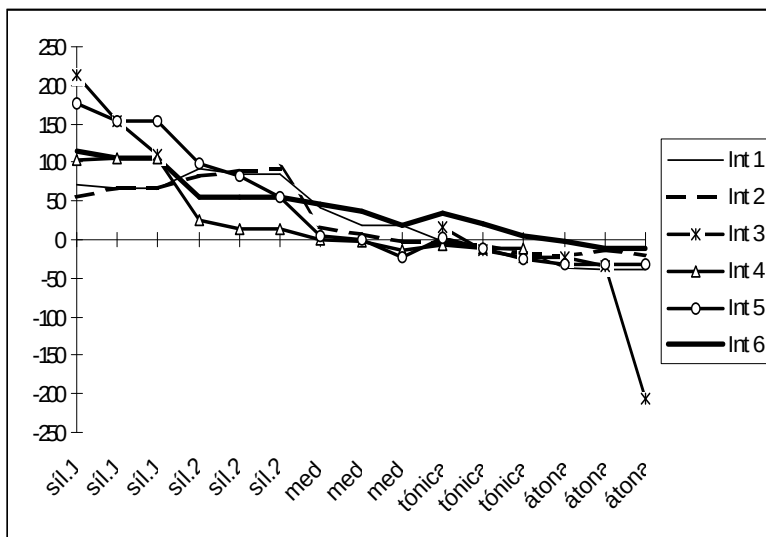
b) Unha sílaba media.

c) Tónica e átona finais.

Os gráficos foron feitos tomando como referencia sempre a frecuencia fundamental media de cada informante, que calculamos a partir das enunciativas simples.

Patrón xeral

Gráfico 5 Interrogativa 1 (Mercedes): “¿Como te chamas?”
 Interrogativa 2 (Mercedes): “¿De donde eres?”
 Interrogativa 3 (Mercedes): “¿Que estudias?”¹¹
 Interrogativa 4 (Mercedes): “¿Cuantos anos tes?”
 Interrogativa 5 (Mercedes): “¿De quien eres filla?”
 Interrogativa 6 (Mercedes): “¿Por que estudias iso?”

Para este tipo de secuencia non aparece máis ca un patrón de finitorio. Pode presentar variantes puntuais que, sen embargo, non afectan ó movemento xeral da curva. O contorno ten unha forma de **descenso continuado** desde o inicio, empezando en niveis relativamente altos e máis agudos có das enunciativas simples. A variación está en que non sempre é a primeira sílaba a que chega ó nivel máis agudo, nalgúns casos o cumio está na sílaba seguinte. Prodúcese estas variacións fundamentais:

a) A primeira sílaba é a tónica da partícula interrogativa e tamén é o punto máis agudo. Este esquema é o maioritario.

b) Relacionado có anterior está o esquema que aparece na interrogativa 1: a pesar de se-la primeira sílaba a tónica da partícula, o punto máis agudo da secuencia está na átona seguinte.

¹¹ O guiñón baixo indica que as dúas vocais están consideradas coma se fose unha soa, pois non teñen unha fronteira sonora clara ou algunha delas foi elidida na cadea falada.

c) Nalgúns enunciados, a primeira sílaba non é a tónica da partícula interrogativa senón unha preposición átona anterior (“¿de onde...?, ¿de quen...?”). Nestes casos, ás veces a preposición está nun nivel medio e a partícula é a que chega ó cumio da frase (interrogativa 2).

d) Pero outras veces, o esquema acentual (átona-tónica) non concorda co esquema tonal e é a preposición a que presenta o nivel máis agudo da secuencia (interrogativa 5).

Son habituais nestas secuencias as átonas finais xordas, provocadas polo descenso paulatino da entoación e da intensidade.

Porto Dapena (1977, p. 47) denomina a este tipo de interrogativas “*pregunta relativa*”, e descríbeas tamén como un descenso progresivo desde o inicio da secuencia.

Fernández Rei (1995, p. 103) tamén caracteriza este tipo de enunciado “por comezar nun nivel moi alto por riba da FFM (...) para baixar despois sobre a seguinte sílaba tónica (...) e descender progresiva, aínda que lixeiramente, no núcleo tonal”.

3.2.2. Totais

As interrogativas totais son as que demandan resposta sobre a totalidade da secuencia, non teñen partícula interrogativa e normalmente reciben como resposta “si” ou “non” (por iso a denominación inglesa “yes-no questions”).

Para cada falante escollemos un máximo de dous exemplos. Seleccionámo-los valores nos seguintes puntos da secuencia:

a) Primeira e segunda sílabas, das que polo menos unha é tónica.

b) Unha sílaba no medio da frase, dando preferencia á tónica se hai varias.

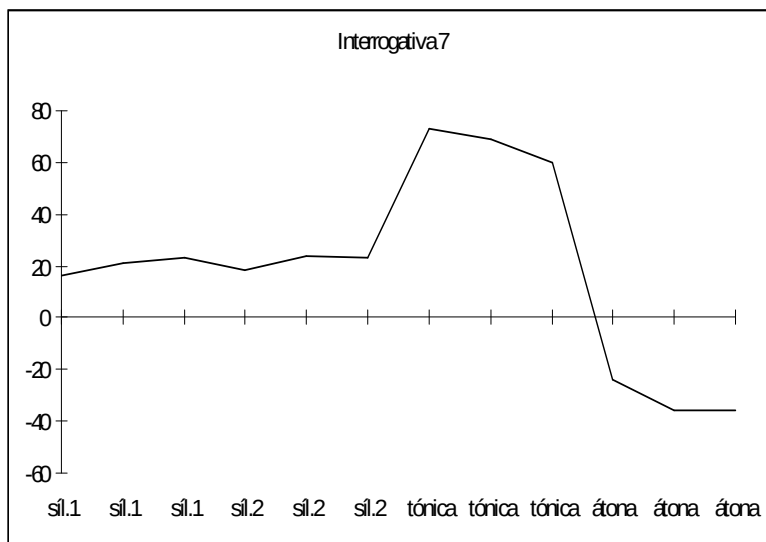
c) Tónica e átona finais.

Os gráficos foron elaborados cotexando os valores coa F_0 media de cada falante.

Despois de analiza-los resultados de tódolos falantes, imos establecer-los modelos ou patróns de interrogativas totais que atopamos. Non pode dicirse que haxa un claramente predominante, case todos aparecen varias veces e despois vanse repetir noutro tipo de interrogativas, que non tratamos neste resumo.

Patrón 1 (circunflexo a)

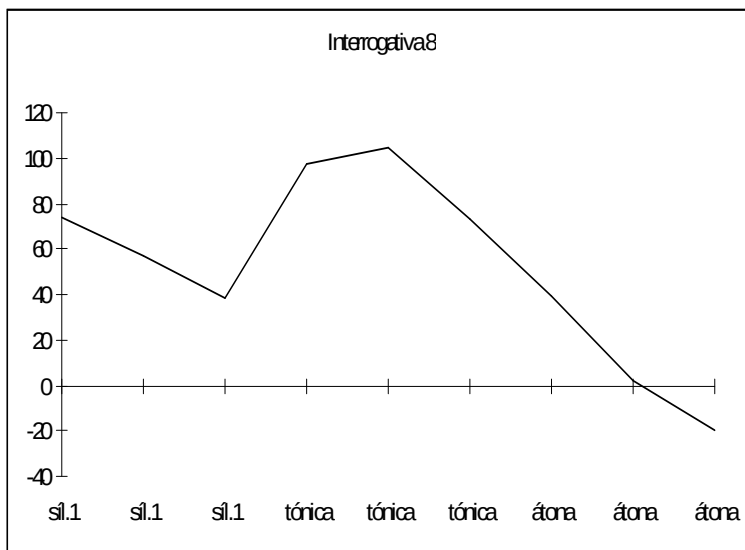
Gráfico 6 Interrogativa 7 (Avelino): “¿Quieres queso?”

Caracterízase por presentar unha parte inicial que se mantén en valores medios, sen demasiadas subidas nin baixadas. É o núcleo tonal o que define este modelo: a tónica final empeza no punto máis agudo da frase (normalmente destaca bastante) e descende de seguido a valores máis graves cando non vai seguida de átona; no caso contrario, é esta última sílaba a que continúa o descenso ata niveis por debaixo da frecuencia fundamental media. Este modelo dáse en cinco exemplos e tres falantes.

Patrón 2 (circunflexo b)

Gráfico 7 Interrogativa 8 (Carlos): “¿Tes sede?”

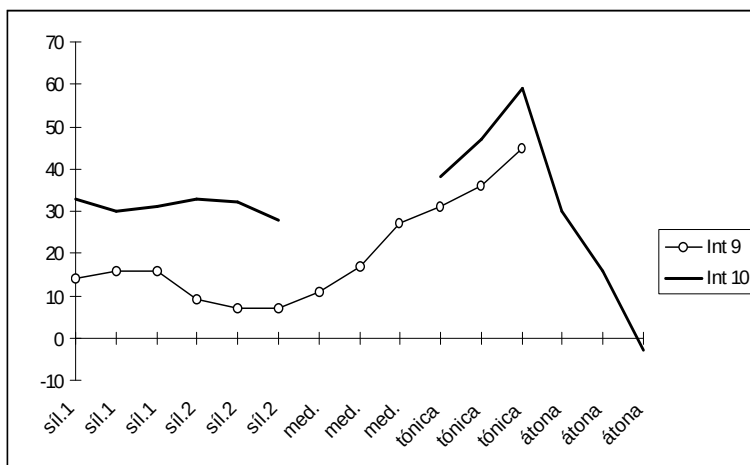

Este patrón é moi similar ó anterior, tal vez mesmo podería considerarse unha variante. O inicio é parello: mantense en valores medios (neste caso son relativamente altos, pero baixa a un nivel medio durante a primeira sílaba). A tónica final presenta un movemento ascendente-descendente durante a súa emisión. O movemento ascendente chega ó punto máis agudo da secuencia e destaca abondo, sen embargo a baixada ten máis amplitude cá subida. A átona final continúa o descenso ata valores negativos. No caso de que non haxa átona, a tónica pode terminar nun nivel bastante agudo. Este patrón aparece nos dous falantes do concello do Rosal (Carlos e Consuelo).

Patrón 3 (ascendente)

Gráfico 8 Interrogativa 9 (Mª Cruz): “¿Queres comer?”

Interrogativa 10 (Mercedes): “¿Queres agua?”

Este novo modelo presenta un inicio similar ó dos anteriores: mantense a primeira parte da secuencia nun nivel medio, segundo o rexistro do falante¹², que só empeza a subir nunha sílaba do centro da frase. O núcleo tonal presenta un movemento ascendente ata o valor máis agudo na tónica, e descendente na átona. As secuencias que rematan en palabra aguda non teñen esta baixada final. Este patrón aparece nas catro secuencias destas dúas informantes mulleres.

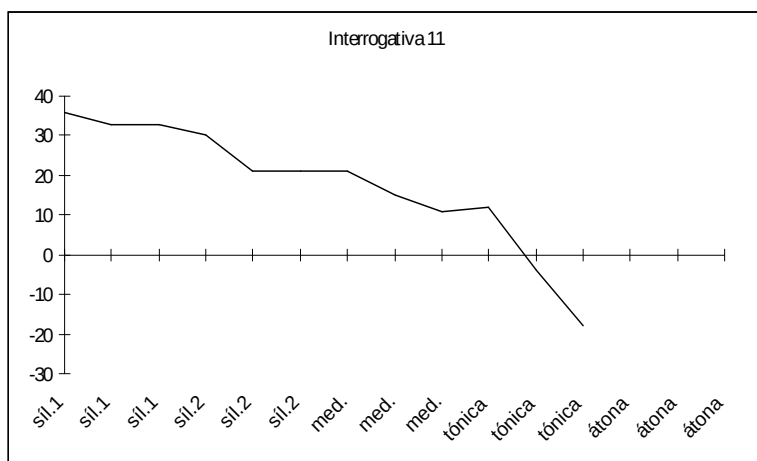
Non podemos considerar este modelo como equivalente ó modelo ascendente do castelán estándar, xa que a átona final é sempre descendente. Esta circunstancia faíno, en certo modo, similar ós modelos circunflexos anteriores, pero o dobre movemento de ascenso-descenso repártese durante as dúas sílabas finais. Sen embargo, hai secuencias que non teñen átona final porque a cláusula remata en palabra aguda. Neste caso consideramos que o patrón é o mesmo, e non hai descenso por non existir sílaba átona final. Este patrón coincide co modelo circunflexo descrito para o asturiano (Cano González *et alii*, 1977, p. 29): “en bable la inflexión final de la anticadencia realiza una curva circunfleja. El tono sube a la zona de los agudos a partir de la

¹² No gráfico anterior aparecen exemplos de dúas falantes con rexistros moi diferentes; pero pareceunos interesante poñelas xuntas para que se vexa a diferenza que hai entre as secuencias con átona final e as que acaban en sílaba tónica.

última sílaba acentuada, pero volve a descender inmediatamente con el final de la oración.”

Patrón 4 (descendente)

Gráfico 9 Interrogativa 11 (Teresa): “¿Queres algo de beber?”

O patrón descendente continuado só aparece unha vez entre as interrogativas totais e nunha falante que tamén utiliza o **modelo circunflexo a**. A secuencia empeza nun nivel alto e descende de xeito continuado. A tónica final xa chega por debaixo da frecuencia fundamental media.

Esta curva non coincide coa descrita por Porto Dapena (1977, p. 47) como a habitual para as “preguntas absolutas”: inicio alto que se mantén ata a sílaba anterior á tónica final, e a partir desta prodúcese o descenso. Fernández Rei (1995, p. 93) chega basicamente á mesma conclusión ca Porto Dapena na descrición deste patrón. Polo tanto non podemos considera-lo noso modelo descendente como similar ó do resto de Galicia. Os outros patróns descritos non se documentan na escasa bibliografía sobre a entoación galega, polo que en principio podemos consideralos específicos desta zona (aínda que non poidamos dicir que son exclusivos, por falta de datos sobre outras áreas) e establecer que non concordan co esquema maioritario do territorio galego.

3.3. Imperativas

Os enunciados imperativos dividímolos en dous tipos segundo a súa lonxitude: “simples” ou introducidos coa fórmula “por favor”. Sen embargo aquí só tratarémo-los enunciados simples pois os outros non ofrecen novidades salientables. Dentro destes temos tres exemplos por falante que se corresponden con outros tantos matices de mandato: **neutro** (mandato de igual a igual), **cariñoso** (como a un neno pequeno) e **con enfado**.

Os valores foron tomados nos seguintes puntos (tres medicións por vocal como nos outros tipos de secuencias):

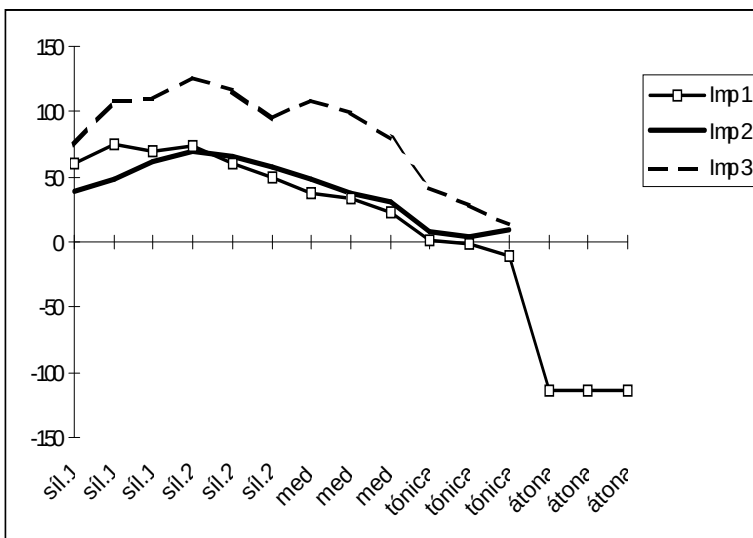
- a) Sílabas primeira e segunda, que normalmente coinciden co verbo imperativo.
- b) Unha sílaba media, dando preferencia ás tónicas.
- c) Tónica e átona finais.

Patrón xeral

Gráfico 10 Imperativa 1 (Carlos): “Tráeme_un brazado de leña para meterlle á cociña”

Imperativa 2 (Carlos): “Tráeme_aquela aixadiña para acá, anda”

Imperativa 3 (Carlos): “Tráeme_esa tabla pra acá”

O modelo que aparece en practicamente tódolos exemplos é o **descendente**: o punto máis agudo da secuencia está nas dúas primeiras sílabas (verbo imperativo) e a partir de aquí o devalo é continuo ata o final da frase. Só nun caso aparece un contorno diferente (no informante Constante), que ten un final **circunflexo a**.

No tocante ás diferencias de rexistro referidas ós distintos matices, vemos que as frases con matiz de enfado son as que presentan un rexistro máis agudo en tódolos falantes. Entre os outros dous exemplos xa non hai unha tendencia tan clara: ás veces están as dúas ó mesmo nivel (en Carlos, Constante e Teresa), outras é máis grave a de matiz cariñoso (en Maximino, Avelino e Mercedes) e tamén hai casos da orde inversa (en Consuelo e Mª Cruz). Non se observa claramente ningunha tendencia que teña que ver co lugar de procedencia ou co sexo.

3.4. Exclamativas

Para as exclamativas tamén diferenciamos varios tipos, segundo matices e partículas introductorias (*que, canto, como*, etc.). Este tipo de secuencias é posiblemente o que ofrece máis problemas para conseguir enunciados cunha boa espontaneidade, debido á súa importante carga emotiva. Imos ver de seguido os dous tipos que nos pareceron máis espontáneos e fiables.

3.4.1. Introducidas por “que”

No cuestionario buscáronse exclamacións que expresasen unha sensación de frío ou calor dos falantes. Pedímoslles que pensasen nesa situación e que manifestasen o que adoitaban dicir. O resultado foi que todos fixeron unha exclamación coa partícula “que”. Analizamos un máximo de dous exemplos por falante.

Para estas secuencias, que eran bastante curtas, tomámo-los valores nos seguintes puntos:

- a) Primeira sílaba, que adoita se-la partícula “que”.
- b) Unha sílaba media, preferentemente tónica.
- c) Tónica e átona finais.

Patrón xeral

Gráfico 11 Exclamativa 1 (Avelino): “¡Que frío fai!”
Exclamativa 2 (Avelino): “¡Que calor teño!”

En xeral, puidemos apreciar que nestas exclamativas aparecen exclusivamente os **finais circunflexos**, tanto o que presenta unha tónica descendente desde o punto máis alto —circunflexo a—, como o que ten o núcleo tonal cun dobre movemento ascendente-descendente -circunflexo b-. Entre estes dous patróns, é o primeiro o que se dá en máis exemplos¹³.

3.4.2. Introducidas por “como” e “canto”

Nestas secuencias exclamativas buscábase a expresión asombro ante unha cantidade excesiva ou ante un cambio inesperado. Procuramos que os falantes pensasen nunha persoa que cambiou moito e/ou que había tempo que non vían. Analizamos un exemplo de cada frase por falante.

Os valores foron collidos nos seguintes puntos:

¹³ Das 14 secuencias que tomamos, 10 teñen o modelo **circunflexo a**.

a) Sílabas primeira e segunda, que normalmente coinciden coas partículas, “como” e “canto”.

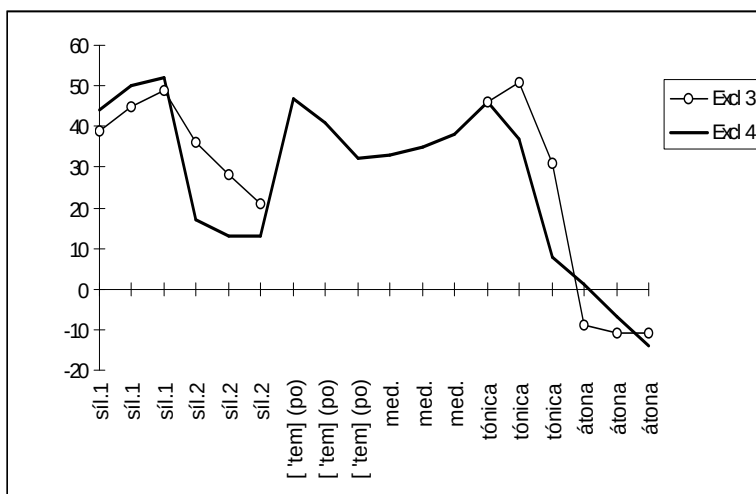
b) Ata dúas sílabas medias, dando preferencia ás tónicas. Nas secuencias coa forma “canto”, unha destas sílabas coincide coa tónica da palabra “tempo”.

c) Tónica e átona finais.

Patrón xeral

Gráfico 12 Exclamativa 3 (Maximino): “¡Como creceste!”

Exclamativa 4 (Maximino): “¡Cuanto tempo hai que non te miro!”

Do mesmo xeito ca nas exclamativas anteriores, os patróns case exclusivos son os **circunflexos**. O predominante tamén é o **circunflexo a**¹⁴. No gráfico que presentamos conviven os dous modelos no mesmo falante.

¹⁴ Das 16 secuencias que tivemos en conta, 11 teñen este modelo.

4. Conclusións xerais

O estudo que presentamos pretende ser unha referencia contrastiva para posibles investigacións posteriores sobre a entoación do galego e das súas variedades dialectais. É un traballo eminentemente descritivo e de carácter xeral. Analizamos secuencias simples enunciativas, interrogativas, imperativas e exclamativas. Pretendemos así conseguir unha visión de conxunto sobre os diferentes tipos de enunciados modais para chegarmos ó establecemento de patróns de referencia.

Despois de analizármolos datos, cotexámo-los resultados da nosa investigación cos estudos precedentes sobre a entoación do galego; porque, aínda que sexan poucos, ofrecen unha referencia orientativa sobre a entoación do galego estándar.

Para as **enunciativas** non atopamos diferencias respecto dos estudos anteriores sobre a entoación galega. Hai un patrón maioritario caracterizado por un inicio medio, lixeiro ascenso na segunda ou terceira sílaba e descenso continuado posterior. O segundo patrón que atopamos volve empezar nun nivel medio e baixa de xeito progresivo ata o final. Estes dous modelos presentan cadansúa variante que se caracteriza porque a tónica final destaca lixeiramente antes de descender. Tamén Porto Dapena (1977, p. 44) diferencia dúas terminacións nas enunciativas: “Hay dos esquemas fundamentales de entonación enunciativa en gallego, que se diferencian por su terminación descendente o circunfleja.”

Nas **interrogativas** atopamos unha diferencia clara entre as parciais e as totais. Para as primeiras, o esquema é o habitual que xa se dá noutras zonas e que comentan outros autores (Carril, 1973; Porto Dapena, 1977; Fernández Rei, 1995): Inicio alto e descenso paulatino ata o final. Este único patrón presenta a variante de que o punto máis agudo pode estar na primeira ou na segunda sílaba e pode ser tanto a tónica da partícula interrogativa como a átona ou unha preposición precedente.

No tocante ás interrogativas totais, confirmámo-la hipótese previa de que a situación é moi diferente de boa parte do territorio galego. Atopamos catro patróns distintos, pero ningún coincide cos descritos por Carril (1973), Porto Dapena (1977) ou Fernández Rei (1995). A variación prodúcese na segunda parte da secuencia; a primeira parte presenta un inicio medio que indistintamente tende a ascender ou descender. Na segunda parte, podemos considerar que tres dos patróns son maioritarios porque se dan en máis dunha secuencia, e un é minoritario (só aparece nunha frase):

a) **Circunflexo a**: A tónica ataca no punto máis agudo e descende de xeito bastante pronunciado; a átona final continúa esa baixada.

b) **Circunflexo b**: A diferenza respecto do anterior é que a tónica fai un dobre movemento de ascenso ata o punto máis agudo e descenso posterior.

c) **Ascendente**: A tónica sobe ata o nivel máis agudo e a átona, se a hai, baixa ata o máis grave. Esta variante aínda que a chamemos ascendente, tendo en conta o movemento da tónica, non podemos equiparala ás secuencias cun movemento de subida tanto na tónica como na átona, propias das interrogativas do castelán estándar. Este patrón aparece en tódolos informantes, pero é máis habitual entre as mulleres.

d) **Descendente**: A tónica e a átona continúan o descenso da parte anterior da secuencia.

Igual ca nas interrogativas parciais, o modelo único das **imperativas** é o **descendente continuado**. Entre os diferentes matices que tratamos, o que expresa enfado ou rabia é o que chega a niveis máis agudos.

Entre tódalas **exclamativas** que analizamos, os patróns máis habituais son os circunflexos (máis maioritario o **a**).

Unha característica importante que se dá habitualmente nas secuencias que teñen un final máis ou menos descendente é o **enxordecemento da vocal átona final**. Este feito prodúcese pola tendencia da lingua galega a relaxa-la emisión das últimas sílabas átonas diante de pausa.

5. Bibliografía citada

- Alonso, Dámaso (1972): *Obras completas I. Estudios lingüísticos peninsulares*. Madrid: Gredos.
- Bolinger, Dwight L. (1989): *Intonation and its uses: melody in grammar and discourse*. London: Edward Arnold.
- Canepari, Luciano (1985): *L'intonazione. Linguistica e paralinguistica*. Napoli: Linguore Editore.
- Cano González, Ana M^a; Conde Saiz, Mª V.; García Arias, J. L.; García González, Francisco (1976): *Gramática bable*. Madrid: Ediciones Naranco.
- Carril, Ramón B. (1973): “Notas de entonación gallega”, en *Revista de Filología Española*, LVI, pp. 95-101.

- Clements, N. G. (1990): "The status of register in intonation theory: comments on the papers by Ladd and by Inkelas and Leben" en Kingston, John; Beckman, Mary E. (Eds.) : *Papers in laboratory of phonology I: between the grammar and physics of speech*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 58-71.
- Cruttenden, Alan (1986): *Intonation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Daneš, František (1960): "Sentence intonation from a functional point of view", en *Word*, 16, pp. 34-54.
- Fernández Rei, Elisa (1995): *Aproximación á entoación dos enunciados interrogativos en galego. Estudio acústico*. Memoria de Licenciatura presentada na Facultade de Filoloxía da Universidade de Santiago de Compostela.
- Fernández Rei, Elisa (1997): "Contribución ó estudio da entoación das cláusulas interrogativas totais e parciais en galego", en *Actas do IV Congreso da Asociación Internacional de Estudos Galegos (Universidade de Oxford, 26-28 de setembro de 1994)*. Oxford: Centro de Estudos Galegos, vol. I, pp. 241-253.
- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais, 1991².
- Féry, Caroline (1993): *German intonational patterns*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (1998): *Gramática da Lingua Galega I. Fonética e fonoloxía*. Vigo: Edicións A Nosa Terra.
- Garrido Almiñana, José María (1991): *Modelización de patrones melódicos del español para la síntesis y el reconocimiento del habla*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Gili Gaya, S. (1971): *Elementos de fonética general*. Madrid: Gredos, 5ª edición.
- t' Hart, Johan; Collier, René; Cohen, Antonie (1990): *A perceptual study of intonation. An experimental-phonetic approach to intonation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laver, John (1994): *Principles of phonetics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lieberman, Philip. (1965): "On the acoustic basis of the perception of intonation by linguists", en *Word* 21, pp. 40-54.
- Lieberman, Philip. (1967): *Intonation, perception and language*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Lieberman, Philip (1980): "The innate, central aspect of intonation", en Waugh, Linda R.; Schooneveld, C. H. van (Eds.): *The melody of language. Intonation and prosody*. Baltimore: University Park Press, pp. 187-199.

- Martinet, André (1970): *Elementos de lingüística general* (traducción de Julio Calonge de Ruíz de *Éléments de linguistique générale*. Paris, 1960). Madrid: Gredos.
- Mata, Ana Isabel (1992): “A questão de entonação na interrogação em português. «Isso é uma pergunta?»”, en VV.AA.: *Estudos em prosódia*. Lisboa: Colibri, pp. 35-73.
- Mateus, Maria Helena Mira; Andrade, Amália; Viana, Maria do Céu; Villalva, Alina (1990): *Fonética, fonologia e morfologia do português*. Lisboa: Universidade Aberta.
- Porto Dapena, J. Álvaro (1977): *El gallego hablado en la comarca ferrolana*. Anejo 9 de *Verba, Anuario gallego de Filología*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago.
- Quilis, Antonio (1975): “Las unidades de entonación”, en *Revista Española de Lingüística*, V, 2, pp. 261-280.
- Quilis, Antonio (1981): *Fonética acústica de la lengua española*. Madrid: Gredos.
- Quilis, Antonio (1985): “Entonación dialectal hispánica”, en *Lingüística Española Actual*, VII, pp. 145-190.
- Quilis, Antonio (1988): “Estudio comparativo entre la entonación portuguesa (de Brasil) y la española”, en *Revista de Filología Española*, LXVIII, pp. 3-65.
- Quilis, Antonio (1989): “La entonación de Gran Canaria en el marco de la entonación hispánica”, en *Lingüística Española Actual*, XI, pp. 55-87.
- Quilis, Antonio (1993): *Tratado de fonología y fonética españolas*. Madrid: Gredos.
- Recasens i Vives, Daniel (1993): *Fonètica i fonologia*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Regueira, Xosé Luís (1994): “Modelos fonéticos e autenticidade lingüística”, en *Cadernos de Lingua* 10, pp. 37-60.

6. Apêndices

6.1. Cuestionario¹⁵

A persoas entre 40 e 50 anos.

¹⁵ Só incluímo-la parte do cuestionario que se refire ó tipo de secuencias que exemplificamos neste artigo.

0. Explicarlle ó informante en qué consiste. Aínda que as frases parezan non ter moita razón de ser, son importantes para o traballo. É interesante que cada emisión a imaxinen nun contexto real.

Repetición de cada secuencia tres veces.

1. ENUNCIATIVAS SIMPLES. Presentación do informante.
Procurar non contestar con monosílabos.

Deben fixarse no que pregunto porque despois terán que formularme a min as mesmas cuestións.

- a) ¿**Como** se chama?
- b) ¿De **onde** é?; ¿**onde** naceu?
- c) ¿**Cantos** anos ten?
- d) ¿De **quen** é familia?; ¿de **quen** é fillo/a?
- e) ¿En **que** traballa?
- f) ¿**Por que** traballa niso?

2. INTERROGATIVAS PARCIAIS (con partícula). Pedirlle ó informante que me faga a min as mesmas preguntas (tres veces cada unha).

- a) ¿**Como** te chamas?
- b) ¿De **onde** es?; ¿**onde** vives?
- c) ¿**Cantos** anos tes?
- d) ¿De **quen** es filla?
- e) ¿**Que** estudias?
- f) ¿**Por que** estudiaches iso?

3. INTERROGATIVAS TOTAIS (sen partícula). Repetir tres veces cada unha.

Ofrézame de comer e de beber cunha pregunta.

“¿Queres comer/beber?; ¿Tes fame/sede?”

4. EXCLAMATIVAS. Repetir tres veces.

a) O que diría ante unha sensación de frío ou calor.

“¡Que frío fai!; ¡que calor teño!”.

b) O que diría para referirse a alguén que cambiou moito desde que non o ve.

“¡Como cambiou este rapaz!”.

c) O que expresa cando nunha conversa se fala dunha persoa a quen hai moito tempo que non ve.

“¡Canto tempo hai que non o vexo!”.

5. IMPERATIVAS. Repetir tres veces cada unha.

- a) Ordenarlle algo a un igual.
- b) Pedir con cariño, como a un neno pequeno.
- c) Mandar con rabia, enfadado/a.

6.2. Informantes

1º) **Carlos Fernández Costas**, 47 anos, Estudios Primarios, Albanel (Peón), Novás, O Rosal. Gravado o 6 de decembro de 1994.

2ª) **Consuelo Pérez Álvarez**, 42 anos, Estudios Primarios, Mariscadora e Ama de casa, Novás, O Rosal. Gravado o 9 de decembro de 1994.

3ª) **Teresa Adrover Rodríguez**, 41 anos, Estudios Primarios, Camareira e Ama de casa, Santa María, A Mariña, A Guarda. Gravado o 10 de febreiro de 1995.

4º) **Constante Castro Portela**, 40 anos, Formación Profesional II, Mecánico Naval Maior, Camposancos, A Guarda. Gravado o 10 de febreiro de 1995.

5º) **Maximino Álvarez Vicente**, 47 anos, Estudios Primarios (e Secundarios no Brasil), Camareiro, Estás, Tomiño. Gravado o 23 de marzo de 1995.

6ª) **María Cruz Martínez Martínez**, 41 anos, Estudios Primarios, Ama de casa, Fontela, Goián, Tomiño. Gravado o 24 de marzo de 1995.

7º) **Avelino González Granja**, 52 anos, Estudios Primarios, Especialista en fabricación, O Serrallo, Viladesuso, Santa María de Oia. Gravado o 3 de xuño de 1995.

8ª) **Mercedes Caeiro Silva**, 39 anos, Estudios Primarios, Mariscadora, Arrabal, Santa María de Oia. Gravado o 4 de xuño de 1995.

OS SUFIXOS NOMINAIS DIMINUTIVOS *-IÑ-O* / *-IÑ-A*, *-IT-O* / *-IT-A* E *-IC-O* / *-IC-A* NA FALA DO CONCELLO DE CASTRELO DO VAL¹

AQUILINO S. ALONSO NÚÑEZ
Universidade de Vigo

1. Introducción

O concello de Castrelo do Val, situado na zona suroriental da provincia de Ourense, contaba en 1991 con 1.463 habitantes de dereito repartidos en dezaseis núcleos de poboación. Dende un punto de vista dialectolóxico (vid. Fernández Rei: 1990), a fala deste concello englobase no bloque central porque nesta zona se di *pantalós* fronte a *pantalois* do bloque oriental e a *pantalóns* do bloque occidental. Dentro do bloque central, esta fala sitúase na área oriental de transición, pois non se empregan *il*, *iste*, formas propias da área lucu-auriense; senón que se se usan *el*, *este* (vid. Alonso Núñez 1995: 103-127).

Os obxectivos do presente traballo son os seguintes:

- a) Facer un estudio descritivo dos sufixos *-iñ-o* / *-iñ-a*, *-it-o* / *-it-a* e *-ic-o* / *-ic-a* na fala viva do municipio de Castrelo do Val para axudar a concretar mellor a gramática descritiva do galego común actual no ámbito da sufixación. Opto por un estudio destas características porque considero que, para a descrición gramatical do galego común actual, é preferible analizar estes elementos nunha fala viva antes ca en obras literarias.
- b) Observa-la repartición funcional de *-iñ-* e *-ciñ-* nesta fala.
- c) Subliña-la presenza do sufixo *-it-* no galego dos vellos de Castrelo do Val.

¹ Este traballo é unha reformulación da comunicación presentada ó *I Congreso Internacional A Lingua Galega: Historia e Actualidade*, celebrado entre os días 16 e 20 de setembro de 1996 en Santiago de Compostela.

- d) Constatar que o valor minorativo ou empequenecedor é o valor primordial do sufixo *-ic-* na fala deste municipio.
- e) Intentar predicir cáal será a evolución futura destes sufixos.

Para realizar este estudio botei man do material recollido para a miña tese de doutoramento sobre a fala de Castrelo do Val. Así, a información manexada procede de enquisas persoais e daquelas cintas gravadas máis aproveitables para este tema.

En canto ó marco teórico, entendo o sufixo diminutivo coma unha unidade biplana con significante e significado. Parto da hipótese de que o significado denotativo deste signo lingüístico é a minoración, sexa significando ‘pequeno’ cos substantivos, sexa sinalando unha gradación de valor minguator cos adxectivos². A minoración pode ir acompañada dun sentimento afectivo, quer positivo quer negativo. Tal sentimento afectivo constitúe un significado connotativo que, por veces, chega a borra-lo significado diminutivo (vid. González Ollé 1962: 22). Neste traballo non analizarei cáal deses significados prima en cada caso nin tampouco estudiarei qué función da linguaxe das estudiaadas por Bühler (1967) predomina en cada exemplo³, senón que me limitarei a rexistrar tódolos significantes nominais con *-iñ-*, *-it-* e *-ic-* que non estean lexicalizados.

Os procesos morfolóxicos son aqueles procedementos que posúen as linguas para construír significantes de novas palabras (Pena 1990: 5-75; Pena 1991: 69-128; e Pena 1993: 217-281). A partir dunha determinada base⁴ de formación, pódense realizar dúas operacións básicas: engadir algo externo á base (afixación, composición) ou modificar internamente a base (repetición, substitución, permutación). Ademais existen outros dous tipos de procesos morfolóxicos: a subtracción e a conversión. Os procesos pódense combinar dentro dunha mesma palabra. Cada lingua selecciona tipos e combinacións de tipos. A afixación, proceso de adición que consiste en engadir un afixo, ofrece máis posibilidades de combinación e tamén permite repetila nunha mesma formación. Dentro da afixación, a sufixación é máis

² Así a todo, cómpre estudar con máis detalle o significado do chamado *diminutivo* cos adxectivos segundo estes expresen un concepto obxectivo dimensional (*pequeniño*), un concepto obxectivo de cor (*amareliño*), un concepto subxectivo de valoración (*maliño*), un concepto subxectivo de inclinación humana (*celosiño*), etc.

³ Freixeiro Mato (1996) estudiou nas obras rosalianas *Follas novas* e *Cantares gallegos* se en cada aparición do sufixo *-iñ-* se daban por separado ou conxuntamente as funcións da linguaxe propostas por Bühler (1967): a función referencial (diminución), a función expresiva (afección do emisor da mensaxe) e a función apelativa (interpelación ó receptor da mensaxe).

⁴ A *base* é aquela parte do significante dunha palabra susceptible de recibir un proceso de adición ou de modificación para crear unha nova palabra (Pena 1991: 73).

rendible cá prefixación. O afixo defínese por oposición á raíz, que é o significante común dunha palabra que resulta de elimina-los afixos. Os sufixos son afixos ou segmentos continuos que se sitúan despois da raíz ou doutro sufixo fronte ós prefixos que se colocan antes da raíz ou doutro prefixo. Os sufixos flexivos diferéncianse dos sufixos derivativos, en primeiro lugar, en que expresan as categorías gramaticais de xénero e de número nos substantivos e adxectivos e de modo, de tempo, de persoa e de número nos verbos e, en segundo lugar, en que non forman parte do tema, elemento este que resulta da eliminación dos afixos flexivos. Na sufixación derivativa das linguas románicas e do latín distínguese entre derivación heteroxénea e derivación homoxénea. Esta última caracterízase por non cambia-la clase ou a subclase de palabras, mentres que a derivación heteroxénea cambia a clase ou subclase de palabras. Pena (1991: 83-84) inclúe a sufixación apreciativa dentro da derivación homoxénea pois, dada unha base substantiva (*casa*), se se lle engade o sufixo *-iñ-*, a palabra resultante (*casiña*) non varía de clase, senón que continúa sendo un substantivo. Así mesmo, Pena atribúelle á sufixación apreciativa as seguintes características:

- a) Non selecciona a clase de palabra á cal pertence a base.
- b) Ten tendencia a aparecer despois dos sufixos de derivación heteroxénea.
- c) Pode aplicarse repetitivamente, aínda que con certos límites.

Pena emprega o termo *apreciativo* porque tal valor, que pode ser afectivo ou despectivo, é un dos significados destes sufixos. En cambio, os autores que usan o termo *diminutivo* salientan como básico o contido referencial empequenecedor, que é outro contido fundamental destes elementos. Na *Gramática galega* de Álvarez / Monteagudo / Regueira (1986: 81-90) evítase darlle preferencia a algún dos dous contidos, citados anteriormente, coa utilización da denominación *alterativo*. Segundo estes autores, os alterativos engaden especificacións de dimensión ou connotacións subxectivas á base, pero raramente crean palabras novas. Por contra, os outros sufixos derivativos crean palabras novas, que precisan unha entrada no dicionario. Os alterativos subdivídenos en diminutivos, aumentativos e despectivos e colocan as formas *-iñ-* e *-ic-* entre os sufixos alterativos diminutivos do galego estándar, pero non mencionan o sufixo *-it-*.

2. O sufixo *-iñ-o* / *-iñ-a*

O sufixo diminutivo galego por excelencia é *-iñ-o* / *-iñ-a*, como se pode observar no estudio de González Fernández (1978) sobre os sufixos nominais do galego actual; no estudio de Porto Dapena (1968) restrinxido a este sufixo e no libro de Freixeiro Mato (1996) sobre os diminutivos en galego. En xeral, en toda a bibliografía sobre este tema salientase a frecuencia de uso de *-iñ-o* / *-iñ-a* no galego actual.

No galego da zona que analizo, o sufixo *-iñ-* pode usarse con distintas clases de palabras. Así, este elemento pode engadirse a nomes, a verbos⁵ (*cuspiñar*) e, ocasionalmente, a indefinidos (*pouquiño*) e a adverbios (*a xeitiño*).

En canto á unión deste sufixo con nomes, este elemento únese tanto con adxectivos (*pequeniño*, *gordiño*) coma con substantivos. Dentro destes, engádesa a substantivos propios animados (*Manueliño*, *Lobiño*⁶, *Douradiña*⁷...) e a substantivos comúns e contables⁸, quer humanos (*neniño*) e animados non humanos (*burriño*), quer non animados (*casiña*).

A compatibilidade do sufixo *-iñ-* e, en xeral, dos sufixos diminutivos con substantivos propios merece unha reflexión á parte. Os substantivos propios e non animados, tales como *Exipto*, *Compostela*, etc., non se soldan co sufixo *-iñ-* nin con outros sufixos diminutivos, de non ser que se recategoricen como animados. Por contra, os substantivos propios animados, sexan humanos (*Manueliño*) ou non (*Lobiño*, *Douradiña*), admiten o sufixo *-iñ-*; agora ben, o signo resultante de tal unión, chamado *diminutivo*, non sempre expresa unha mino- ración da palabra base. Para demostrar isto, válenme a palabra *Manueliño*, a cal se lle pode aplicar a unha persoa que mida dous metros e, por suposto, a calquera persoa que sexa adulta, e a palabra *Douradiña*, a cal pode nomear tanto a unha vaca grande coma a unha vaca pequena.

Algúns exemplos de diminutivos nominais con *-iñ-* pódense ver con máis claridade no seguinte cadro:

Sufixo	Base substantiva co	Base substantiva co	Base substantiva co	Base substantiva	Base adxectiva
--------	------------------------	------------------------	------------------------	---------------------	-------------------

⁵ Neste concello non rexistrei *-iñ-* unido a xerundios.

⁶ Substantivo propio que se pode aplicar, por exemplo, a un can chamado *Lobo*.

⁷ Substantivo propio que se pode empregar para referirse, por exemplo, a unha vaca que se chame *Dourada*.

⁸ Un substantivo que conteña o trazo de subcategorización [+ contable] tamén posúe o trazo [- abstracto]. Os substantivos abstractos só admiten un sufixo diminutivo que altere dimensionalmente a base se se recategorizan como concretos (vid. Freixeiro Mato 1996: 82-89; e Lázaro Mora 1977). Para máis información sobre os trazos de subcategorización véxase Chomsky (1971: 63-121) e Bosque (1983).

	trazo [+ propio] e [+ animado]	trazo [+ común], [+ contable] e [– animado]	trazo [+ común], [+ animado] e [– humano]	co trazo [+ común] e [+ humano]	
-iñ-o / -iñ-a	Manueliño	casiña	burriño	neniño	pequeniño

Co nome *pequeno* e co indefinido *pouco*, o sufixo *-iñ-o / -iñ-a* pódese acumular nunha mesma palabra con outros sufixos diminutivos: *pequeniño / piquiniño, pequechiño / piquichiño, pequerrechiño / piquirrichiño*⁹; *pouquiño, pouquechiño / pouquichiño, pouquerrechiño / pouquirrichiño*¹⁰.

Na análise das gravacións efectuadas, comprobei que o sufixo diminutivo máis usado era *-iñ-*. Así, por exemplo, en lugares coma Pepín, Piornedo e Sanguñedo este elemento é maioritario. En Pepín, as oito palabras orixinariamente diminutivas, rexistradas conteñen a forma *-iñ-* (*axudiña* –3 veces–, *arisquiña*¹¹, *papaiño, pouquiños, gargantiña, Esterjadiña*¹²). En Piornedo, atopei once formas con *-iñ-* (*a xeitiño, firmiña, sobriños* ‘sobres pequenos’, *leitinho, bocadiño, saquiño, panciño* –3 veces–, *ruinciños, xamonciños*) e unha con *-ic-* (*maletica*). En Sanguñedo, aparece un único sufixo *-ic-* (*gharabaticos*) fronte a vinteseis formas rematadas en *-iñ-* (*rapaciños, lobiños* –2 veces–, *pasiños, carballiño, montonciño* –2 veces–, *tòrgheiriñas*¹³, *pouquiña, pròbiña, cerquiña* –4 veces–, *soliña, finquiña, rapaciño, paghiña* –2 veces–, *regheiriño* –2 veces–, *pequeniño* –2 veces–, *ribeiriña* –2 veces–, *barreiriña*).

Sen embargo, no lugar de Monteveloso rexistro unha forte competencia de *-ic-*, pois sobre un total de catorce diminutivos temos sete con *-iñ-* (*maiorciño, plantiña, puebliño* –2 veces–, *rigòchèliño*¹⁴, *tòrghiño* ‘raíz da uz’, *zaramoquiño*¹⁵); seis con *-ic-* (*coròcica*¹⁶, *peque-*

⁹ Non se dá a combinación *pequenechiño*.

¹⁰ Non se dá a combinación *pouquenechiño*.

¹¹ Aparece na secuencia *unha arisquiña de sal*. *Arisquiña* ‘areíña’ é unha forma lexicalizada, pois non está vivo nesta fala o suposto primitivo **arisca*, de *area*. A orixe de *arisco*, segundo Corominas e Pascual, pode ser incerta ou vir do portugués *areisco*. En castelán, *arisco* aplicase translaticamente ás persoas (vid. Corominas / Pascual sv. *arisco*).

¹² *A Esterjadiña* é un topónimo do lugar de Ribas (Castrelo do Val).

¹³ É un derivado con gheada de *tòrgueira*, lugar onde abundan os *tòrgos* ‘raíces da uz’.

¹⁴ De *rigòchèlo* ‘regato’, forma que se pode analizar diacronicamente como *rig + och + el + o* = ‘rego + pequeno + pequeno + xénero masculino’.

¹⁵ De *zaramoco* ‘vulto dun pao’.

¹⁶ De *coròza* ‘vestimenta feita de xuncos para protexerse da chuva’.

nica, casica, novelótica ‘becerra pequena’¹⁷, *buratica, tòcico*¹⁸), se ben un deles está lexicalizado (*tòcico*); e un con *-it-* (*casupita*¹⁹).

Por tanto, comparando o uso destes tres sufixos, pode inferir que *-iñ-* é o máis frecuente para a xente vella e a xente nova deste concello; *-ic-* é unha forma bastante usada polos vellos e, nalgúns sitios, tales coma Sanguñedo ou Veiga de Nostre, ten certo uso tamén entre persoas próximas ós corenta anos e a forma *-it-*, usada só polos vellos deste municipio, parece encamiñada a desaparecer.

Nesta zona, a distribución dos alomorfos *-iñ-* e *-ciñ-* responde a unha repartición condicionada foneticamente:

a) Úsase sempre *-ciñ-* cando a palabra base remata en ditongo ou en *-n*: *maiciña, irmauciño*²⁰, *canciño*. O galego estándar emprega sempre *-ciñ-* cando a palabra base remata en vocal tónica seguida de *-n* (*trenciño*) e admíteo cando a palabra base acaba en ditongo ou vocal tónica (*reiño / reiciño, pèiño / pèciño*)²¹. En portugués, sen embargo, as palabras terminadas en vocal tónica nasal ou ditongo sempre utilizan *-zinh-* (*orfãzinha, paizinho*)²².

b) Cando a palabra remata en vocal tónica, en *-r* e en *-l*, alternan *-ciñ-* e *-iñ-*, sendo *-ciñ-* a forma preferida: *pèciño (pèiño), cafêciño (cafêiño), mandilciño (mandiliño), fôlciño (fôliño), flor-ciña (floriña), parciño (pariño)*²³. Skorge (1956 / 1957: 86) afirma que no norte de Portugal se usa *-zinh-* para o diminutivo dos substantivos que rematan en *-l* e *-r*, mentres que no Algarve

¹⁷ *Novelótica* é un derivado de *novelota* (cf. con *mozote*), palabra que semella lexicalizada co mesmo significado ca *becerra* e *novèla*. A análise diacrónica de *novelótica* é *novèl-ot-ic-a* = ‘base + pequeno + pequeno + xénero feminino’. O sufixo *-ot-e / -ot-a* foi orixinariamente diminutivo tal e como se observa no elemento *-ot-* de *barrote* (vid. Hanssen 1913: 122). No galego actual, o sufixo *-ot-e / -ot-a* é productivo como aumentativo e como despectivo con substantivos (*librote, cabalote, amigote*) e con adxectivos (*pequenote*). O paso dun sentido diminutivo a outro aumentativo puido deberse a que a vocal *o* é común nos sufixos aumentativos (vid. Michaëlis de Vasconcelos 1946: 78).

¹⁸ *Tòcico* é unha forma lexicalizada que significa ‘anaquiño de madeira’, xa que non existe o suposto primitivo **tozo*. Se *tòcico* fose orixinariamente diminutivo de *toco* esperaríamos **toquico*, e ademais debería ter vocal pretónica media pechada.

¹⁹ De *casupa* ‘choza’ (cf. Xove sv. *casopa*).

²⁰ O diminutivo de *irmá* é *irmaciña*, como o de *mazá* é *mazaciña*.

²¹ Vid. Álvarez / Monteagudo / Regueira (1986: 84).

²² Vid. Vázquez Cuesta / Luz (1983: 379-380).

²³ Saco Arce (1868: 47) informaba de que, para o galego común, os diminutivos de *caravel* e *altar* eran *caraveliño* e *altariño*.

e no Alentejo se usan formas en *-inh-*. Os datos do concello de Castrelo do Val, case lindante con Chaves, coinciden cos datos proporcionados por Skorge para o norte de Portugal. Por iso, non concordo con Freixeiro Mato (1996: 92), quen parece atribuír *florciña* a castelanismo cando di «a presenza do alomorfe *-ciño* pode darse noutros casos como [...] *floriña* / *florciña*, talvez influídos polo español, pois nesta lingua o uso dos interfixos²⁴ *-c-*, *-ec-* é bastante frecuente». Por outra parte, Cunha / Cintra (1984: 93) aseveran que «non é fácil indicar as razóns que comandan a escolha entre *-inho* e *-zinho*». Estes gramáticos tamén sosteñen que a linguaxe culta portuguesa prefere as formas con *-zinh-* para manter íntegra a pronuncia da palabra derivante, mentres que a linguaxe popular portuguesa tende a usar *-inh-*. Ó meu ver, a preferencia por *-ciñ-* da fala de Castrelo do Val non responde a unha tendencia cultista, pois os meus informantes son falantes non cultivados.

c) No resto dos casos emprégase *-iñ-*: *burriño*, *saiña*. Nestes casos, o brasileiro prefere *-zinh-* (*pobrezinho*)²⁵ e o portugués tamén pode utilizar *-zinh-*, como se constata en Garrett (*gravezinhas*) e en Eça de Queiroz (*nomezinho*, *notazinhas*)²⁶.

En resumo, o brasileiro prefere *-zinh-* sempre; o portugués parece que está expandindo *-zinh-* a tódolos contextos, aínda que os gramáticos non o recomendan nos casos arriba citados (*burrinho*, *sainha*); o galego estándar esixe *-ciñ-* cando a palabra base remata en vocal tónica seguida de *-n* (*trenciño*) e admíteo cando a palabra base remata en ditongo ou vocal tónica (*reiciño*, *pèciño*); e o galego de Castrelo do Val usa *-ciñ-* en máis contextos có galego estándar (*florciña*, *folciño*). Comparando todos estes datos, creo que a gramática normativa²⁷ do galego non debe sancionar como incorrectos os usos de *-ciñ-* que se dan neste concello, pois, se non os permite, prohibirá elementos

²⁴ Este autor usa o concepto de *interfixo* de Malkiel (1958: 107-199), quen define o interfixo como un segmento autónomo carente de significado e de acento, que aparece entre o radical e o sufixo dalgúns derivados e que vale para evitar hiatos, conserva-lo acento no radical e eliminar homonimias e secuencias cacofónicas. En cambio, Pena (1991: 70-78) entende o interfixo como aquel afixo que se intercala entre dúas raíces ou temas nun tema composto e cita como exemplo o *-i-* do composto castelán *pel-i-rrajo*. Tal vocal constitúe para García-Lozano (1993) un morfema de enlace coa única función de mostra-la unión das partes compoñentes.

²⁵ Vid. Ali (1971: 54-55).

²⁶ Cito por Lapa (1979: 108-113).

²⁷ Cito por Lapa (1979: 108-113).

que están vivos nesta fala e que posiblemente amplíen os seus contextos, segundo nos ensinan o portugués e o brasileiro.

3. O sufixo *-it-o* / *-it-a*

Álvarez / Monteagudo / Regueira (1986: 81-90) non recollen na súa gramática galega como diminutivo o sufixo *-it-o* / *-it-a* e esta circunstancia motivoume a escribir este artigo. Tampouco Freixeiro Mato (1996) menta este elemento. Por outra parte, González Fernández (1978: 28), nun traballo sobre os sufixos nominais do galego actual, atribúe a castelanismo o uso do elemento *-it-* en *bailecito* e *cabrito* e asevera que é moi corrente con nomes propios.

Menéndez Pidal (1904: 234) afirma que o sufixo *-it-* non é de orixe latina. Hanssen (1913: 121-155) e Nunes (1945: 387) coinciden en considerar que este elemento ten unha orixe escura e non latina. A mellor hipótese etimolóxica sobre este sufixo semella se-la de Diez. Segundo este autor, a terminación *-it-* (< -ITTU) puido principiar polos nomes propios e ter orixe xermánica (cit. por Hanssen 1913: 151; vid. tamén Piel / Kremer 1976: 341, “IT(T)US”), e a partir de aí estenderíase ós nomes comúns, en competencia con outros sufixos diminutivos, con maior ou menor éxito dependendo das zonas dialectais. Por mor de ser *-it-* un elemento do cal se descoñece a orixe e por mor de ser un sufixo usado máis polos vellos deste concello ca polos novos, creo que é conveniente estudar este afixo coma se fose galego.

Os gramáticos galegos centraron a descrición sobre os diminutivos no sufixo *-iñ-*, sufixo maioritario, autóctono e de orixe latina, segundo Nunes (1945: 379-380), e, en menor medida, tamén citaron a *-ic-*. A ausencia de *-it-* na maioría dos estudos sobre a diminución en galego débese, probablemente, á súa coincidencia formal co diminutivo maioritario en castelán. Non obstante, os gramáticos portugueses sempre destacaron que *-it-* era o segundo sufixo diminutivo máis frecuente en portugués (vid. Cunha / Cintra 1984: 92-95; e Vázquez Cuesta / Luz 1983: 379-380).

Unha vez establecido que o sufixo *-it-o* / *-it-a*, de orixe incerta, non é necesariamente un castelanismo, analizo os exemplos coa terminación *-it-* recollidos neste concello.

Furquita ‘gancha de madeira con dous gallos’, rexistrada nos lugares de Campobeceros, Veiga de Nostre, Monteveloso e Piorno, designa un apeiro que non é necesariamente de tamaño pequeno e, por tanto, é unha forma lexicalizada, xa que os falantes, ó usala, non pensan nun diminutivo de *forca*, palabra descoñecida hoxe nesta zona.

Tamén está lexicalizado o vocábulo *librito* ‘mazo de papel de fumar’, que se escoita en todo o concello de Castrelo do Val (cf. co diminutivo máis frecuente de *libro*, *libriño* ‘libro pequeno’).

As palabras *saquito* e *saquita*, rexistradas en Campobeceros, Veiga de Nostre e Piornedo, significan primeiramente ‘saco ou saca pequena’ e, dado que a merenda se levaba ó monte nun saco pequeno, *saquito* / *saquita* pasou a significar ‘bolsa para leva-la merenda ó monte’ iniciando así un camiño cara á lexicalización, que semella aínda non consolidada.

Co mesmo significado ca *saquita* rexístrase *falquita*, palabra introducida en Campobeceros por persoas que viñeron de Entrecinsa (Vilariño de Conso, Ourense). *Falquita* é unha forma lexicalizada hoxe en día, pois non existe *falca*²⁸.

Casupita, rexistrada en Monteveloso, constitúe un exemplo claro de diminutivo de *casupa*²⁹. Igualmente, as palabras *gatito* e *nena*³⁰, recollidas en Campobeceros, son diminutivos de *gato* e *nena*, respectivamente.

Hoxe en día, *cabrita*, voz recollida en todo o concello, ten un significado especializado como ‘cría da cabra ata que deixa de mamar’³¹ e, por iso, debe ser considerada unha forma lexicalizada cunha entrada á parte no diccionario (cf. con *cabriña* ‘cabra pequena’, diminutivo de *cabra*). Así a todo, é problemática a orixe do sufixo de *cabrito*; Corominas e Pascual documéntano dende a Idade Media e pensan que pode derivar dun participio latino, axudado polo sufixo diminutivo *-it-* (Corominas / Pascual sv. *cabra*). Matizando as ideas de Corominas e Pascual, penso que non é descartable que a orixe de *cabrito* / *cabrita* estea no sufixo diminutivo *-it-*, pois pregunto eu: ¿cal foi a axuda do sufixo diminutivo para consolidar estas formas?, ¿non será o sufixo diminutivo a orixe destas palabras?

En canto ós nomes de persoa, a presenza de *-it-* con eles está rexistrada en Castrelo do Val (*Lucita*, *Francisquito*, *Isabelita*, etc.), na Terra Chá (Regueira 1989: 137-245) e, en xeral, en toda Galicia. No uso progresivo deste elemento con nomes asemade propios e humanos parece axuda-lo feito de que sexa o diminutivo maioritario en castelán. Se ben este mesmo motivo, ser un sufixo moi frecuente en castelán, pode facer mingua-lo seu emprego en galego, xa que os usuarios poden

²⁸ Cf. no portugués do Alentejo *falca*, ‘pedazo o rebanada de pan’ e ‘acto de pedir limosna’ (cit. por Corominas / Pascual sv. *falca*).

²⁹ Esta palabra é unha variante de *casopa* (vid. Xove sv. *casopa*).

³⁰ Este vocábulo úsase algunhas veces despectivamente para referirse a un ser humano de sexo masculino.

³¹ Cf. Xove sv. *cabra*; e Xove sv. *cabrito*, *-ta*.

chegar a interpretalo coma un elemento alleo. Así, incluso se dá o caso de falantes que, aínda que usan *-it-* nas súas conversas, afirman descoñecelo cando se lles pregunta por el.

Nesta zona, tamén existen derivados con *-it-* de bases adxectivas: *pequenito*, vocábulo rexistrado en Campobecerros, Veiga de Nostre, Castelo do Val, Monteveloso e Piornedo, é un diminutivo de *pequeno*; *finiquito* ‘delgadiño’, rexistrado en Campobecerros e Veiga de Nostre, constitúe un caso de acumulación de sufixos diminutivos pois o sufixo *-it-* engádese a *finico*, palabra formada coa base *fin-* e o sufixo diminutivo *-ic-* (cf. Freixeiro Mato 1996: 82-89); *rubita*, vocábulo existente en tódolos lugares do municipio, é un diminutivo de *rubia* que se aplica ás persoas, ós animais e ás patacas e o diminutivo *rubito* difire de *rubita* en que non pode aplicarse ás patacas.

Tamén se empregan, en tódolos lugares deste concello, os intensificadores *curioso*, *limpito*, *todito* e *nadita*. A enfatización dunha calidade (*curioso*, *limpito*) ou dunha cantidade indefinida (*todito*, *nadita*) co significante diminutivo débese a que a base adxectiva (*curioso*, *limpo*) e a base indefinida (*todo*, *nada*) carecen dunha gradación de intensidade. Como consecuencia, o signo diminutivo perde o valor denotativo (‘pequeno’, ‘en pouca cantidade’, ‘en menor intensidade’, etc.) e pasa a ter exclusivamente un valor connotativo, nestes casos positivo (Lázaro Mora: 1993). Exemplificando con *limpo*, este adxectivo expresa perfectividade, segundo Bosque (1989: 171-176), xa que non designa unha propiedade intrínseca dunha entidade, senón o resultado da acción de limpar. Deste modo, o adxectivo *limpo* indica unha acción acabada, semellante á denotada polo participio *limpado*, e, ó ser un adxectivo perfectivo, non pode sufrir unha variación gradativa coma a que padece, por exemplo, o adxectivo dimensional *grande*.

Ademais dos exemplos xa apuntados, nesta fala tamén aparecen posibles castelanismos, presentes tamén noutras zonas dialectais do galego, tales como *bonito*³², *enterito*³³ e *blanquita*³⁴.

³² En portugués, Cunha documenta a palabra *bonito* no século XVI e atribúea a probable castelanismo (vid. Cunha sv. *bonito*). De tódolos xeitos, *bonito*, ó non derivar da forma castelá *bueno*, debeu substituír xa no latín ó diminutivo de *BONUS bellus* e despois sufriu unha evolución semántica que o levou a significar ‘lindo’ (vid. Corominas / Pascual sv. *bueno*). Hoxe en día, *bonito* lexicalizouse tanto en castelán coma en galego e, en consecuencia, en ambas a dúas linguas, figura cunha entrada á parte no dicionario e tamén admite un auténtico sufixo derivativo diminutivo: en castelán, *bonitillo*, *bonítico* e, en galego, *bonitiño*, *bonítico*. Por outra parte, convén lembrar que o rexeitamento fonético a unha secuencia con dous *t* seguidos bloquea a proliferación do diminutivo *bonitito* (vid. Lázaro Mora 1993).

³³ É moi frecuente a expresión *enterito* i *entamado* ‘completamente, por completo’ ou ‘terminado e preparado’. Cf. co castelán *tamo* ‘paja menuda’, de orixe incerta ou quizá forma prerromana (vid. Corominas / Pascual sv. *tamo*).

En síntese, na fala dos vellos desta zona, o sufixo diminutivo *-it-* sóldase a substantivos co trazo [+ propio] e [+ animado], tales como *Lucita*, *Francisquito*, *Lobito*³⁵, *Perlita*³⁶, etc.; a substantivos cos trazos [+ común], [+ contable] e [– animado], tales como *casupita*; a substantivos cos trazos [+ común], [+ animado] e [– humano], tales como *gatito*; a substantivos cos trazos [+ común] e [+ humano], tales como *mocito*, *nenita*; a adxectivos (*pequenito*, *finiquito*, *rubito*, *rubita*, etc.) e, en menor medida, a algúns indefinidos (*todito*). Por outra parte, as formas lexicalizadas que conteñen *-it-* (*furquita*, *falquita*, *cabrito*, *cabrita*, *librito*, etc.) demostran a vitalidade deste sufixo no pasado. Fronte ós vellos desta comarca, os novos de Castrelo do Val case non empregan *-it-* con valor diminutivo, e, en caso de utilizar formas coa terminación *-it-*, estas atópanse lexicalizadas ou en vías de lexicalización.

Os exemplos de diminutivos nominais con *-it-* pódense ver con máis nitidez no seguinte cadro:

³⁴ A forma *branco*, usada só por algúns vellos deste municipio, foi substituída por *blanco*. Sobre *blanco* faise *blanquito* e sobre *blanca* faise *blanquita*. Esta última pode substantivarse ó designar unha clase de patacas, chamadas nesta zona *patatas de Quènebre*, deturpación de *Kennebeck*.

³⁵ Diminutivo de *Lobo*, nome propio usual para denominar cans nesta zona.

³⁶ O diminutivo *Perlita* derivase do nome propio *Perla*, habitual nesta zona para nomear ás cadelas.

Sufixo	Base substantiva co trazo [+ propio] e [+ animado]	Base substantiva co trazo [+ común], [+ contable] e [– animado]	Base substantiva co trazo [+ común], [+ animado] e [– humano]	Base substantiva co trazo [+ común] e [+ humano]	Base adxectiva
-it-o / -it-a	Lucita	casupita	gatito	mocito	pequenito

Ante o feito de que nesta zona o sufixo *-it-* perviva como diminutivo, penso que este afixo debe introducirse na gramática descriptiva do galego estándar actual, pois constitúe unha alternativa expresiva para a diminución. A favor desta petición tamén actúan os datos da Terra Chá; así, Regueira (1989: 137-245) na súa tese de doutoramento sobre a fala daquela zona documenta este elemento cun valor diminutivo no substantivo *parrochita*, nas formas lexicalizadas *cabrito*, *forquito* / *forquita*, *pedrita* ‘pedra de froita’ e nos adxectivos *clarito* e *delgadito*. Ademais, Regueira tamén recolleu substantivos e adxectivos que presentan *-it-* con valor intensificador; entre os substantivos cita *coidadito* e entre os adxectivos menta *caladitos*, *sequito*, *enterito*.

4. O sufixo *-ic-o* / *-ic-a*

Porto Dapena (1977: 143) no seu libro sobre a fala da comarca ferrolá rexistra *-ic-* en Vilaboa competindo con *-iñ-*, sobre todo en función diminutiva. Nos demais lugares di que ten un emprego moi restrinxido –só nalgunhas palabras–, sendo, polo demais, propio de persoas moi vellas. Álvarez / Monteagudo / Regueira (1986: 85-93) clasifican este sufixo non latino de orixe incerta³⁷ entre os sufixos alterativos diminutivos e non o catalogan entre os despectivos.

Por contra, González Fernández (1978: 26-28) dálle a este sufixo un valor diminutivo ou despectivo dependendo do contexto. A citada autora tamén afirma que na zona de Valdeorras e límite con León o diminutivo usual é *-ic-* e que unicamente usan *-iñ-* afectivamente. Así mesmo, Regueira (1989: 187-245) recolle este sufixo na fala da Terra Chá atribuíndolle unhas veces valor diminutivo e outras pexorativo incluso nas mesmas formacións (*leirico*, *nòvica*). Tamén

³⁷ Vid. Hanssen (1913: 121-155); Menéndez Pidal (1904: 234) e Nunes (1945: 387). Este último autor defende que a orixe do sufixo *-ic-* como significante que expresa a diminución e o cariño tanto con nomes propios coma con nomes comúns e adxectivos está nos nomes propios non latinos, especialmente de mulleres, terminados en *-icu* que apareceron en diversas inscricións da época imperial.

sinala Regueira que a forma feminina, sobre todo a plural, se emprega para crear apelativos ridiculizadores referidos a persoa, principalmente a homes (*caguicas*, *conicas* ‘pusilánime’). Este aparente feminino plural é tan productivo no concello de Castrelo do Val (*choricas*, *mexericas*, *roñicas*, *caguicas*, *conicas*, etc.) coma no resto do galego. O elemento *-icas*, que acostuma soldarse a bases verbais (*cagar*) para transcategorizalas en adxectivos (*caguicas*), dotados dun valor despectivo, merecería un estudio á parte. Aquí só quero apuntar que cómpre distingui-lo sufixo de derivación heteroxénea *-icas* do sufixo de derivación homoxénea *-ic-*. O primeiro, *-icas*, crea adxectivos (*caguicas*, *choricas*, *mexericas*) a partir de bases verbais (*cagar*, *choricar*, *mexericar*); o segundo, *-ic-*, non muda a clase categorial da base pois sobre o adxectivo *conas* faise *conicas* e sobre o adxectivo *roñas* faise *roñicas*.

As gramáticas portuguesas non coinciden á hora de analiza-lo sufixo *-ic-*. Vázquez Cuesta / Luz (1983: 379) consideran que *-ic-* (*burrico*) ten un valor despectivo. Cunha / Cintra (1984: 94) pensan que non ten valor pexorativo e din que aparece con substantivos comúns (*abanico*, *amorico*, *burrico*) e con nomes propios (*Anica*, *Joanico*).

Na fala do concello de Castrelo do Val, o sufixo *-ic-o* / *-ic-a* aparece con valor diminutivo, pois refírese a elementos pequenos con respecto á base substantiva (*murico* ‘muro pequeno’, *cachico* ‘cacho pequeno’, *mocico* ‘mozo pequeno’) ou sinala unha aminoración da gradación expresada pola base adxectiva (*pequenico* ‘menos ca pequeno’). No caso de ter unha connotación subxectiva, esta, en principio, pode ser positiva ou negativa dependendo da vontade do falante. Non obstante, é evidente que *casica* se presta a adquirir connotacións negativas mellor ou antes ca *casiña*.

O lugar do concello onde máis abunda o sufixo *-ic-* é Monteveloso, onde recollín seis formas con *-ic-* (*coròcica*, *pequenica*, *casica*, *novelòtica*, *buratica* e *tòcico*, vid. *supra*, o sufixo *-iñ-o* / *-iñ-a*) sobre catorce diminutivos rexistrados nas gravacións. Entre os falantes vellos, o sufixo *-ic-* mostra unha gran vitalidade nos lugares de Monteveloso, Campobeceros, Veiga de Nostre e Sanguñedo. Nestes dous lugares últimos este sufixo ten certo uso entre a poboación próxima ós corenta anos. Todos estes datos fanme pensar que en Castrelo do Val pervivirá durante bastante tempo o sufixo *-ic-o* / *-ic-a*, como alternativa á forma *-iñ-*, para a expresión da diminución tanto con bases substantivas co trazo [+ común] tales como *murico*, *mulica*³⁸ ‘mula pequena’ e *mocico* como con bases adxectivas (*nòvica*). En

³⁸ Palabra recollida en Campobeceros, Veiga de Nostre e Sanguñedo.

cambio, o sufixo *-ic-o* / *-ic-a* unido con bases substantivas co trazo [+ propio] e [+ animado] é menos frecuente, incluso nos lugares de Veiga de Nostre e Sanguñedo, cós sufixos *-iñ-* e *-it-*. Con isto quero dicir que os nomes propios referidos á persoas ou á animais son remisos a acepta-lo sufixo *-ic-*.

No seguinte cadro, recóllense con máis claridade algúns diminutivos nominais con *-ic-*:

Sufixo	Base substantiva co trazo [+ propio] e [+ animado]	Base substantiva co trazo [+ común], [+ contable] e [– animado]	Base substantiva co trazo [+ común], [+ animado] e [– humano]	Base substantiva co trazo [+ común] e [+ humano]	Base adxectiva
<i>-ic-o</i> / <i>-ic-a</i>	Isabelica	murico	novelòtica	mocico	pequenica

5. Conclusións

Para terminar, recapitulo o visto. En primeiro lugar, estudiei o sufixo *-iñ-o* / *-iñ-a* na fala do concello de Castrelo do Val e afirmei que era o sufixo diminutivo maioritario, coincidindo nisto co galego estándar. En segundo lugar, observei que a distribución de *-iñ-* e *-ciñ-* na zona estudada respondía a un condicionamento fonético non coincidente co formulado para o galego estándar; á vista destes resultados, creo que se deben realizar máis estudos descritivos sobre diferentes falas para non incorrer no erro de proscribir certos usos que, ademais de seren autenticamente galegos, adoitan ser frecuentes (*flor-ciña*, *mandilciño*). Con isto, quero dicir que convén describir con rigor tódalas variedades do galego antes de elabora-la correspondente gramática prescritiva. En terceiro lugar, mostrei o sufixo *-it-o* / *-it-a* coma un sufixo autóctono e activo na fala das persoas de idade deste concello e, a pesar de ser un elemento que está desaparecendo, considere que o galego estándar debía habilitalo como alternativa para a expresión da diminución ou, polo menos, non prohibilo. Por último, constatei que o sufixo *-ic-o* / *-ic-a* posuía para as persoas vellas desta zona un valor fundamentalmente minorativo e que mostraba bastante vitalidade entre as persoas de mediana idade, que teñen arredor de corenta anos, en dous lugares do municipio, Veiga de Nostre e Sanguñedo.

Referencias bibliográficas

- Ali, M. Said (1971): *Gramática Histórica da Língua Portuguesa*. Rio de Janeiro: Livraria Acadêmica. 10ª ed.
- Alonso Núñez, A. S. (1995): “Notas sobre a fala de Campobecerros”, *Cadernos de Lingua* 11, 103-127.
- Álvarez Blanco, R. (1994): “Gramática descriptiva e gramática prescritiva”, *Cadernos de Lingua* 10, 19-35.
- Álvarez, R. / Monteagudo, H. / Regueira, X. L. (1986): *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Bosque, I. (1983): “Clases de nombres comunes”, en *Serta Philologica. F. Lázaro Carreter*. Madrid: Cátedra, 75-88.
- Bosque, I. (1989): *Las categorías gramaticales. Relaciones y diferencias*. Madrid: Síntesis.
- Bühler, K. (1967): *Teoría del lenguaje*. Madrid: Selecta de Revista de Occidente.
- Chomsky, N. (1971): *Aspectos de la teoría de la sintaxis*, (introducción, versión, notas y apéndice de C. P. Otero). Madrid: Aguilar.
- Corominas, J. / Pascual, J. A. (1980-1991): *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*. 6 vols. Madrid: Gredos.
- Cunha, A. G. da (1982): *Dicionário etimológico Nova Fronteira da Língua Portuguesa*. Rio de Janeiro: Nova Fronteira.
- Cunha, C. / Cintra, L. F. Lindley (1984): *Nova gramática do português contemporâneo*. Lisboa: Sá da Costa.
- Fernández Rei, F. (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- Freixeiro Mato, X. R. (1996): *Os diminutivos en galego*. Vigo: A Nosa Terra.
- García-Lozano, F. (1993): “Los compuestos de sustantivo + adjetivo del tipo *pelirrojo*”, en Soledad Varela (ed.), *La formación de palabras*. Madrid: Taurus, 205-214.
- González Fernández, I. (1978): *Sufijos nominales en el gallego actual*. Anexo 11 de *Verba*.
- González Ollé, F. (1962): *Los sufijos diminutivos en castellano medieval*. Anejo LXXV de *RFE*.
- Hanssen, F. (1913): *Gramática histórica de la lengua castellana*. Halle: Niemeyer.
- Lapa, M. Rodrigues (1979): *Estilística da língua portuguesa*. Coimbra: Coimbra Editora. 10ª ed.
- Lázaro Mora, F. A. (1977): “Morfología de los sufijos diminutivos -ito(a), -ico(a), -illo(a)”, *Verba* 4, 115-127.

- Lázaro Mora, F. [A.] (1993): “Compatibilidad entre lexemas nominales y sufijos diminutivos”, en Soledad Varela (ed.), *La formación de palabras*. Madrid: Taurus, 303-315.
- Malkiel, Y. (1958): “Los interfijos hispánicos. Problema de lingüística histórica y estructural”, en Diego Catalán (ed.), *Miscelánea Homenaje a André Martinet. Vol. 2: Estructuralismo e historia*. La Laguna: Ediciones de la Universidad, 107-199.
- Menéndez Pidal, R. (1904): *Manual de gramática histórica española*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Michaëlis de Vasconcelos, C. (1946): *Lições de Filologia portuguesa, seguidas das Lições Práticas de Português Arcaico*. Lisboa: Dinalivro.
- Nunes, J. J. (1945): *Compêndio de gramática histórica portuguesa. Fonética, Morfologia*. Lisboa: Livraria Clássica Ed. 3ª ed.
- Pena, J. (1990): “Sobre los modelos de descripción en morfología”, *Verba* 17, 5-75.
- Pena, J. (1991): “La palabra: estructura y procesos morfológicos”, *Verba* 18, 69-128.
- Pena, J. (1993): “La formación de verbos en español: la sufijación verbal”, en Soledad Varela (ed.), *La formación de palabras*. Madrid: Taurus, 217-281.
- Piel, J. M. / Kremer, D. (1976): *Hispano-Gotisches Namenbuch*. Heidelberg: Carl Winter.
- Porto Dapena, J. A. (1977): *El gallego hablado en la comarca ferrolana*. Anexo 9 de *Verba*.
- Porto Dapena, X. A. (1968): “Estudo morfo-semántico do apreciativo galego. ¿O sufixo -iño, diminutivo garimoso?”, *Grial* 22, 412-424.
- Regueira, X. L. (1989): *A fala do norte da Terra Cha. Estudio descriptivo*. Tese de doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Rodríguez González, E. (1958-1961): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano. I, A-CH, II, D-M, III, P-Z*. Vigo: Galaxia.
- Saco Arce, J. A. (1868): *Gramática Gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- Skorge, S. (1956-1957): “Os sufixos diminutivos em português”, *Boletim de Filologia* 16, 50-90 e 222-305.
- Vázquez Cuesta, P. / Luz, A. Mendes da (1983): *Gramática da Língua Portuguesa*. Lisboa: Edições 70.
- Xove, X. (dir.) (1995): *Diccionario da lingua galega*. Vigo: Obradoiro / Santillana.

Instituto da Lingua Galega (1999): *Atlas lingüístico galego*. Vol. 3: *Fonética*. A Coruña: Fundación “Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa”. 517 p., 423 mapas.

O Instituto da Lingua Galega acaba de publica-lo terceiro volume do *Atlas Lingüístico Galego*. Como xa se ten repetido, esta obra dirixida por Constantino García e Antón Santamarina e realizada por Rosario Álvarez Blanco, Francisco Fernández Rei e Manuel González González é, posiblemente, a máis ambiciosa que empredeu ata o presente a lingüística galega, unha obra “nacional”, como a definiu Joan Veny (1996: 152). Para a súa realización estes tres investigadores fixeron unha enquisa lingüística de máis de 2700 preguntas en 167 lugares de todo o territorio lingüístico galego. O equipo encargado da preparación e da redacción deste volume estivo dirixido por Manuel González González, coa colaboración de Tiago Vidal Figueroa, e composto por Raquel Aira González, M. Xesús Gómez Sanjurjo, M. Asunción González González, Xosé A. Leis Ferreira, Begoña Varela Vázquez e Valentina M. Veiga Alonso, todos eles investigadores do ILG.

A pesar de que numeración dos mapas chega a 423, en realidade o volume contén 415, xa que en oito ocasións remítese para outros mapas en que se recollen varias informacións diferentes; así no mapa 47 “Resultados de lat. A acentuado seguido de semivocal procedente de L no grupo -LP-, lat. TALPA > toupa” remítese para o mapa 342, “Resultados do grupo latino -LP- en interior de palabra precedido de A”, que presenta tanto a evolución da vocal coma a do grupo consonántico, e de maneira semellante nos mapas 52, 53, 70, 88, 89, 97 e 422).

Os mapas están ordenados tematicamente. Iníciase o volume coa distribución xeográfica de certas formas con variación na posición do acento (como *páxaro* ~ *paxaro*, *cántiga* ~ *cantiga*), tratada en 4 mapas. A continuación preséntanse os resultados das vocais latinas en diferentes contextos, atendendo de maneira moi especial ás evolucións que deron lugar a resultados diverxentes en diferentes variedades do galego actual, como a “metafonía” e os resultados dos encontros secundarios de vocais no interior de palabra por causa da perda de -N- ou -L- intervocálicos, principalmente. Despois trátanse cuestións referidas ás vocais átonas, coma a “harmonización” das vocais pretónicas, labializacións, síncope, etc. A partir do mapa 151 estúdase a evolución do consonantismo (consoantes simples e grupos consonánticos), con atención a aqueles aspectos máis relevantes da dialectoloxía galega, como a gheada, o seseo, o rotacismo e varios outros fenómenos, en particular os resultados da evolución de -N- intervocálico latino, que ocupa nada menos ca 54 mapas (209-262, ambos inclusive).

O volume remata cun índice de mapas e cun índice de formas (incluídas tamén terminacións, sons e grupos de sons tratados especificamente), que nos remite ó mapa en que se estudia cada unha delas. Se xa non resultaba difícil orientarse neste volume, dada a claridade da súa ordenación, estes índices fan que sexa aínda máis manexable.

A orientación coa que están realizados os mapas é fundamentalmente diacrónica. Esta perspectiva, como xa explican os autores na introducción (p. 11),

vén dada pola concepción do cuestionario, que segue a metodoloxía clásica dos atlas lingüísticos románicos e que se incardina con varios outros proxectos de maior alcance xeográfico. Entre os seus obxectivos fundamentais estaban os de poder compara-lo dominio lingüístico galego cos das outras linguas veciñas e o de coñecer-la realidade dialectal dentro deste territorio lingüístico, que á altura de 1974 eran metas ben ambiciosas e que felizmente foron alcanzadas con este traballo. Así, os títulos dos mapas non deixan dúbida, xa que a gran maioría é do tipo “Resultados do lat. U^o acentuado no grupo -U^oKT-“ (mapa 6). Pero o feito de que os datos non se presenten agrupados en subsistemas de fonemas ou por oposicións fonolóxicas, non quere dicir que a información contida neste volume soamente teña interese para a fonética histórica ou para a dialectoloxía, xa que tamén é de grande importancia para o estudio sincrónico da fonética e da fonoloxía galegas. Ó longo de varios centos de mapas, o estudioso do galego vai atopando miles de datos sobre o vocalismo e sobre os aspectos máis relevantes do consonantismo da lingua galega moderna. Unha parte desa información xa foi obxecto de traballos particulares e xa circula desde hai anos nos manuais e mesmo nos libros escolares de lingua galega, como acontece coa distribución e coas realizacións da gheada ou do “seseo”. Un bo exemplo de explotación sincrónica destas informacións é o traballo do propio Manuel González (1991) sobre os subsistemas de sibilantes.

Neste volume, como xa ocorría nos dous anteriores, a información cartográfica está excelentemente presentada. Na utilización dos símbolos que representan as diferentes variantes lingüísticas nótase un considerable esforzo de coherencia e de claridade, que permiten un manexo áxil e agradable dos mapas, nos que se percibe dunha soa ollada, gracias ó adecuado emprego de formas e cores, a distribución das variantes e dos grupos de variantes no territorio lingüístico galego. Ademais, os mapas deste volume foron realizados a través dun programa informático que permite automatizar en boa medida a representación espacial das diferentes variantes lingüísticas; as principais consecuencias para o investigador que consulta o mapa son, por unha parte, a mellora sensible da calidade gráfica dos mapas lingüísticos e, por outra, unha maior garantía de fidelidade, xa que este proceso minimiza as posibilidades de erros involuntarios na asignación das representacións das diferentes variantes nos puntos do mapa.

Posiblemente o único reparo que se lle poida facer neste aspecto son algúns problemas de coherencia entre os títulos dos mapas e as lendas, é dicir, mapas en que algunhas lendas non corresponden exactamente co enunciado do título. Así, no mapa 357, p.e., “Resultados do grupo latino -SK- seguido de vocal palatal, lat. FASCE > feixe” na lenda aparecen como variantes [ejj] [ejs] [ejs] e [ejs], cando resulta claro que a vocal [e] non debería figurar no resultado do grupo -SK-. Neste caso, como nalgúns outros, este proceder sérvelles ós autores para explicar no mesmo mapa a evolución do A latino nese contexto, e no lugar correspondente a esta evolución (mapa 52) remiten a este mesmo mapa 357; tamén ocorre o mesmo, p.e., co latín TALPA e FASCI★A (mapas 47 e 53, respectivamente, correspondentes á vocal tónica, que remiten ós números 342 e 417, onde se estudia a evolución dos grupos consonánticos nesas voces). Este pequeno problema podería resolverse simplemente poñendo como lenda a forma completa das variantes resultantes, como se fai p.e. en lat. VALLE e FO★LLE (mapas 290 e 291, ós que remite o mapa 70). Non obstante, unha xustificación semellante non é válida para outras lendas en que aparecen máis sons dos que proceden do grupo tratado, como nos resultados do grupo -TTJ- en lat. (MALA)

MATTIANA > mazá (mapa 409), con lendas que inclúen a vocal pretónica ([a^θ] [a^s] [a^s], etc.). Nin tampouco para algún outro caso, como no mapa 393, resultados do grupo latino -RJ- en CO★RI★U > coiro, en que tralas lendas [jɾ] e [wɾ] inclúense [wer] e [wejɾ], cun ditongo que procede doutros sons non incluídos no grupo tratado; algo parecido encontramos nos mapas 18 e 19, que estudian os resultados de U★ tónico e átono no grupo -U★LT- en lat. MU★LTU e CU★LTE★LLU, con lendas como [oj] [uj] [utj] [u], etc. Na gran maioría dos mapas, non obstante, as lendas cínxense estritamente ó enunciado do título do mapa.

Dado que este volume estudia soamente os aspectos fonéticos, en principio non se ten en conta a variación léxica allea á evolución dos sons ou grupos latinos estudados, sexa pola influencia do castelán ou por outras razóns, xa que eses contidos deberán ser tratados nos volumes referidos ó léxico. Así, p.e., no mapa correspondente a lat. MO★LA > moa (número 124), elaborado a partir de tres preguntas diferentes, non se contemplan os efectos da penetración do castelán *muela*; este criterio é mantido con bastante coherencia, aínda que outras veces se inclúen respostas atribuíbles á penetración da forma castelá, coma a terminación [-ena] para o latín COLME³NA e AVE³NA (mapas 226 e 227), se cadra porque a súa exclusión podería parecer arbitraria; e finalmente nun único caso (mapa 402, lat. AQUÍ★LA > aguia) introdúcese esa atribución de maneira explícita, e cítase entre as respostas: “águila (forma castelá)”.

Un último aspecto mellorable referente á presentación dos mapas sería o tratamento de determinados grupos consonánticos en cultismos que pasaron á fala popular, e que deberían manterse diferenciados da evolución patrimonial deses mesmos grupos. Por exemplo, no mapa 326 trátase a evolución do grupo -KT- en interior de palabra na palabra lat. RECTA > recta (con variantes “reta”, “reuta” e “rezta”), co mesmo título e presentación có mapa anterior (325), correspondente a lat. FACTU > feito (co único resultado “feito”), e có seguinte (327), onde se presentan os resultados de lat. NO★CTE (coas formas “noite, nuite, noute, nunte”). É obvio que o comportamento diverxente dese grupo no lat. RECTA non obedece a unha evolución diferenciada desa palabra desde o latín ó galego, senón a que no mapa 326 o que se presenta son as adaptacións fonolóxicas dun cultismo entrado recentemente na lingua; algo semellante, aínda que non se trata do mesmo caso, ocorre en “outubro” (mapa 329) ou en “alto” (343). Estes resultados son sen dúbida moi interesantes, mais deberían figurar con algunha indicación que os diferenciase das evolucións patrimoniais.

No tocante ós contidos, os mapas recollen de maneira ampla e sistemática todas aquelas evolucións que poden ser de interese para o estudo da fonética histórica e da dialectoloxía do galego; mesmo nalgúns casos aparecen formas que repiten de maneira idéntica ou case idéntica os mesmos resultados (cfr. mapas 176 e 177, p.e.), o que non pode ser visto como un defecto. Pola súa propia concepción e polos obxectivos para os que foi deseñado, outros aspectos de variación fónica actual no galego están máis irregularmente representados; e así as realizacións de /s/ implosivo (que inclúe o rotacismo) están estudadas en 12 mapas (197-208), mentres que as harmonizacións das vocais pretónicas só aparecen en 5 deles (134-138), ou a presenza de lateral palatal fronte a outras realizacións deslateralizadas só é tratada nun mapa (390). Naturalmente, dado que estes fenómenos varían nun mesmo lugar dependendo de grupos sociais, de grupos de idade, etc., os resultados do ALGa teñen soamente valor indicativo, e deben ser complementados por estudos particulares máis completos.

Nótese que as observacións que vin facendo refírense case na súa totalidade a cuestións secundarias ou de detalle dos títulos e das lendas, xa que dificilmente se lle poden encontrar pegadas de certa importancia a este traballo amplo, sólido e rigoroso. Os autores extraeron dun cuestionario que contemplaba só de maneira parcial os aspectos fónicos (V. introducción, p. 11) unha enorme cantidade de información de interese para o estudo da lingua galega, e souberon elaborala e presentala de maneira accesible e sistemática, nunha obra que xa é referencia inexcusable para os estudos de fonética, de dialectoloxía e de gramática histórica da lingua galega. Só queda esperar a que en breve se empecen a publicar os anunciados volumes correspondentes ó léxico.

Referencias bibliográficas

- González González, M. (1991): "Subsistemas de sibilantes do galego actual", in D. Kremer (ed.): *Actes du XVIII Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes (Université de Trier, 1986)*. Vol. 3. Tübingen: Max Niemeyer, 1991, 531-548.
- Veny, Joan (1996): "Presentación do Atlas Lingüístico Galego", *Cadernos de Lingua* 13, 1996, 147-152.

X. L. REGUEIRA

Ramón Mariño Paz: *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 1998. 582 [4] pp.

Para valora-la importancia desta obra é preciso, obviamente, mirala por dentro, mais tamén contemplala no devalar dos estudos de lingüística galega. Por isto empezarei por ofrecer unha breve panorámica dos estudos de historia da lingua galega que permita medi-lo avance que representa a aparición da *Historia da lingua galega* de Ramón Mariño.

Nesta altura xa non viven os estudos lingüísticos sobre o galego aquela situación de penuria que levou a Dámaso Alonso a falar a comezos dos 60 do seu “increíble atraso” (1962: 16). Case catro décadas de traballo conseguiron formar e asentir grupos de investigación que dinamizaron a lingüística galega coa introdución de modernas metodoloxías e posibilitaron a atención ás moitas e variadas disciplinas lingüísticas. Entre elas distínguise a historia da lingua por atrae-lo interese dun número considerable de estudiosos, tal vez por ser asemade das de maior relevo e das menos cultivadas. Se consultámo-lo apartado “Historia externa” da *Guía bibliográfica de lingüística galega* (← 3.2) comprobamos que no tempo no que Dámaso Alonso expresaba o seu lamento este acaíalle ben á historia da lingua, pois non había máis de seis traballos desta orientación. Mesmo na década seguinte continuou a mesma tendencia (4 estudos), que non se inverteu ata as décadas dos oitenta (22) e, sobre todo, dos noventa (51). Nesta última xa se distingue Ramón Mariño desde os primeiros anos por ser un dos máis serios e prolíficos investigadores, atento moi especialmente á Idade Moderna e ás primeiras décadas do século XIX, que axeitadamente denomina a “Antesala do Rexurdimento”. Estes seus traballos comparten coa inmensa maioría dos outros citados na *Guía* o carácter parcial que lles confire a limitación a un período concreto da historia, independentemente do formato da obra (artigo de revista, libro, folleto...). Cumpria -e segue a cumprir- a realización de investigacións e estudos parciais que ben entretecidos fosen levando o estudioso -ou simplemente curioso- á formación dunha visión de conxunto que permitise recoñecer de forma clara e inequívoca os pasos da lingua galega no seu discorrer histórico, moi en especial aqueles que xogaron un papel determinante. Malia estas lagoas que aínda afloraban no panorama, a necesidade -sentida desde había décadas- de dispoñer dunha obra de conxunto sobre a historia da lingua impulsou o esforzo do autor durante bastantes anos, nos que foi botando luz en sectores escuros do pasado que pexaban a consecución dunha obra completa e compensada:

Con todo, coido que hoxe en día sabemos xa sobre o pasado do noso idioma cousas suficientes para con elas artellar un libro ben estruturado e non descompensado, un libro que fale de tódolos aspectos esenciais da historia do galego sen deixar na sombra ningún gran período, ningunha grande cuestión. Isto é xustamente o que eu, con maior ou menor fortuna, pretendín facer con esta *Historia da lingua galega* (pp. 11-12).

Dos traballos de conxunto que había publicados con anterioridade pouco se podía tirar en limpo como modelo a seguir ou a enmendar. Os máis deles foron concibidos como sínteses e moitos incluídos como partes ou capítulos de obras conxuntas (García 1988, Chacón 1979, Carballo Calero 1980, Álvarez - Fernández - Xove 1980, Filgueira Valverde 1980, Brea López 1994, Santamarina 1994) ou publicados como material de apoio ó ensino secundario (Pérez - Reboleiro 1987). En realidade pódese dicir que a lingüística galega esperaba desde había moitas décadas a aparición da súa historia da lingua, na cal puidese verse reflectida a sociedade galega e na que o estudioso e o investigador topase os materiais e as claves de interpretación dos máis de 2000 anos de vida do idioma. Cábelles a Ramón Mariño o enorme mérito, entre outros ós que aludirei máis adiante, de saldar *cum laude* esta débeda que desde os tempos de Frei Martín Sarmiento asumira a filoloxía galega. É a súa unha obra revestida da importancia que se lle concede á *Historia da lingua portuguesa* de S. da Silva Neto na filoloxía portuguesa ou á *Historia de la lengua española* de R. Lapesa na filoloxía española. Ademais a súa publicación actuou como estímulo do interese por esta disciplina lingüística ó verse prontamente secundada pola aparición da *Historia social da lingua galega* de H. Monteagudo (1999).

Referireime de entrada ó **título**. A súa elección é satisfactoria, pois o que o autor deposita na obra non defrauda as expectativas que suscita, algo que xa empeza a ser frecuente na actualidade. A súa sinxeleza anuncia asemade esencialidade e completude de miras á hora de fixa-lo obxecto. De forma plenamente xustificada ningún adxectivo, á parte o patronímico *galega*, restrinxe o alcance no enfoque e, efectivamente, é esta unha historia na que non se pode dicir que falte ningún dos puntos de vista pertinentes (os da historia, o da sociolingüística, o da gramática histórica, o da dialectoloxía, o da historiografía lingüística...).

As **preocupacións metodolóxicas** son expresadas de forma sucinta nunha breve e ben medida introducción que responde ó epígrafe “Historia de Galicia e historia da lingua galega”. O autor pon especial énfase no sinalamento da importancia que para a vida das linguas ten o conxunto de condicionantes -culturais, sociais, económicos, políticos, etc.- que actúan sobre as comunidades de fala. Nas súas propias palabras, a “historia dunha lingua non é senón unha manifestación máis da historia do pobo que a fala” (p. 13). Son consecuencia directa disto feitos de índole distinta; no plano social e psicolóxico é evidente que ó longo da historia as ideas sobre as linguas foron e son traslado das ideas e teorías sobre os países e comunidades correspondentes; no plano da estrutura interna advirte e defende R. Mariño un certo grao de determinación do sentido do cambio lingüístico, baseada nos “factores sociais, políticos e culturais” (p. 15). É a das linguas, pois, unha historia sometida á dialéctica social na que, como produto, leva a im-pronta dos seus permanentes recreadores.

Como en toda historia, imponse a delimitación de grandes períodos e o autor decántase na introducción pola proposta de X. R. Barreiro (1982a: 49) para o discorrer histórico de Galicia:

- I.- Formación e consolidación da comunidade galega.
- II.- Sumisión desta comunidade.
- III. Lento e difícil camiño de recuperación da autonomía.

Esta decisión é perfectamente coherente co manifestado a respecto da relación existente entre sociedade e lingua e impón de seu unha estrutura tripartita para o libro. Acertadamente o autor opta por “estirar” un pouco o índice e estrutúrao en catro grandes capítulos, dos cales os dous primeiros cobren a 1ª das tres fases de Barreiro. A longa duración do período (15 séculos) e a heteroxeneidade de situacións históricas que se foron sucedendo fan recomendable a división en dúas subfases. Con isto corríxese na exposición a descompensación intrínseca ó proceso histórico da lingua galega, lento e vagaroso na fase de constitución e máis acelerado nas fases sucesivas. Con todo, aínda que Mariño reducise a tres o número de capítulos non incorrería en vicio de descompensación, pois atendería ós tres núcleos históricos vertebradores da dinámica da lingua e da sociedade galegas.

Ocupareime agora da **microestructura** da obra, emanada da metodoloxía adoptada e na que estea a organización da información correspondente ós distintos períodos. Con bo criterio non se aplica o mesmo molde a tódolos períodos, posto que o que se coñece deles varía ostensiblemente duns ós outros. Canto máis recuado é o período máis difícil é dispoñer de datos e, en consecuencia, máis difícil é -se non imposible- satisfacer tódalas perspectivas. O autor presenta o esquema óptimo nas fases II (← III) e III (← IV). Nel ábreanse seis camiños mediante os cales se artella a visión que o autor se forma e transmite do pulso do idioma nun treito da historia: a) marco histórico; b) dinámica social da convivencia do galego con outras linguas no seu territorio -nomeadamente o castelán-; c) cultivo, defensa e reivindicación do galego; d) os cambios lingüísticos internos; e) as preocupacións centradas na consecución ou fixación dun modelo de galego escrito; f) o estudio filolóxico do galego. Na aplicación deste modelo de organización ós capítulos 3 e 4 vese obrigado R. Mariño a operar distintamente cos apartados c) e f), no que considero unha decisión acertada. Debido á grande actividade desenvolvida nos séculos XIX e XX efectúase para eles unha síntese coa cal se chega a unha visión panorámica, ás veces próxima á telescópica, que contrasta coa normalidade de enfoque aplicada ós séculos XVI, XVII e XVIII e que pode facer pensar, de forma equivocada, nun exceso que leva o enfoque ata a visión innecesariamente microscópica. Creo que a aposta do autor foi a correcta, pois se se aplicase o enfoque co grao de normalidade na aproximación ós séculos XIX e XX rebasaríanse amplamente as dimensións dun libro e saíriase da liña de exposición compensada que desde o principio suscribe o autor. Desde logo non repercute negativamente sobre o lector, senón todo o contrario, pois o camiño contrario -o da síntese xeral- apartaría información dos Séculos Escuros non sempre boa de recadar.

Para a primeira fase (← I e II) non tería sentido a inclusión dos apartados b), c) e f), pois ou non se desenvolveu a actividade ou resulta imposible recabar información sobre ela. Por este motivo R. Mariño prefire servirse dunha exposición orientada pola liña cronolóxica na cal se atende en cada tramo e de forma ordenada a aqueles feitos e circunstancias dos que, habendo noticia, é preciso dispoñer para forma-lo mosaico. O período da implantación da lingua latina na sociedade galaica (← I) é presentado ó compás do mecanismo da substitución das linguas prerromanas. Del salientase a achega léxica destas ó latín galaico en forma de elementos de substrato, con moito o aspecto máis estudiado pola lingüística de corte diacrónico para este período. Na “longa viaxe” que vai do século V ó XV (← II) o primeiro punto de interese é o marco histórico, que se traza de forma

xeral e sumaria ó comezo e máis matizada en envites posteriores. Dos séculos inmediatamente posteriores á época latina aténdese sobre todo á contribución que ó galego fixeron como linguas de superestrato as xermánicas e o árabe. A fase seguinte é vista desde o punto de vista da dinámica de convivencia da lingua oral coa tradición escrita, aferrada fortemente ó latín (aptdo. 4). O período que vai do século XIII ó XV é obxecto dunha atención moito máis demorada. A existencia de información de tipo histórico e, sobre todo, a aparición de abundante documentación romance abre a dimensión interna do idioma, que se ve amplamente recollida en torno a varios centros de interese: no plano xeral, o distanciamento progresivo do romance ó norte e ó sur do río Miño (aptdo. 5) e as evidencias da variación xeolectal neste período (aptdo. 6). No plano escriptolóxico teñen un tratamento propio a realidade plural ou tal vez híbrida da área de influencia galego-leonesa (aptdo. 8) e en moito menor medida o alento crepuscular da poesía galego-castelá (aptdo. 9). Constitúen tamén apertura de perspectiva o seguimento da percepción social do grao de diferencialidade entre os romances peninsulares (aptdo. 7) e o cultivo escrito do galego neste período, ó carro do cal se introduce no aptdo. 10 un primeiro balance da dinámica galego / castelán, no que non se deixa de facer un seguimento dos hábitos lingüísticos na oralidade.

O **caudal da información** vén repartido nos catro capítulos nos que se organiza o libro. Cómpre dicir en primeiro lugar que para a súa redacción tívose en conta toda a bibliografía existente, sen exclusión da máis recente. En todo momento o lector está informado das fontes nas que se fundamenta o autor, xeralmente mediante indicación de rodapé ó comezo do apartado. Esta explicitude dálle á obra un valor engadido, ó converterse nunha estimulante invitación a lecturas complementarias que agrandan o arco de coñecemento. Este exercicio deixa ver que o que fai o autor non é unir pezas previamente fabricadas, senón crear un discurso propio, ben planificado e organizado, resultante do perfecto coñecemento da realidade dos feitos e da reflexión sobre os mesmos. Creio non equivocarme se digo que esta obra é ó mesmo tempo unha historia da lingua e unha pequena historiografía crítica da historia da lingua galega. Merece unha especial mención a elaboración do capítulo III, dedicado á Idade Moderna. Non esaxero ó dicir que merecería en por si o formato dun libro independente, pois á amplitude na información -en moitos casos novidosa e produto de fonda investigación- únese un persoalísimo e anovador punto de vista que só pode brindar o traballo de moitos anos de esculca no período, o que fai de R. Mariño o mellor especialista, xuntamente con J. L. Pensado, dos nosos Séculos Escuros.

No **capítulo I** (*A latinización da Gallaecia*) tópase unha posta ó día totalmente actualizada da implantación da lingua latina na comunidade galaica. Escapa o autor da tentación do simplismo e introduce sen ambaxes a problemática do coñecemento da identidade dos poboadores prerromanos. Presenta esta cuestión como un terreo esvaradío e subscibe a idea do polimorfismo constitutivo: “Si sabemos que non podemos falar de un único pobo prelatino, nin de unha única lingua, nin sequera de unha única familia de linguas” (p. 18). Seguindo os estudos clásicos de Hubschmid, agrúpanse os elementos de substrato prelatino en dous grandes grupos: preindoeuropeos e indoeuropeos. Nos primeiros distínguese entre aqueles que teñen correspondencia no éuscara (camada euroafricana, camada hispano-caucásica e outra(s) de difícil concreción -nesta orde cronolóxica-) e

aqueles que carecen de tal correspondencia. O compoñente indoeuropeo prerromano comeza co enigmático elemento paracelta ou sorotáptico e consolídase finalmente co elemento celta. R. Mariño esténdese amplamente na presentación dos constituíntes considerados celtas do galego e non elude o risco que supón tomar partido en asuntos tan delicados como a etimoloxía; así non dubida en negar, seguindo a Piel, para *Becerreá, Melide* e *Padrón* etimoloxía celta, en contraposición á opinión de Coromines, que por veces peca dunha certa celtofilia para o galego. A outra cara da situación é abordada coa amplitude que permite o seu grao de coñecemento. O marco histórico trazado é preciso e suficiente, e non faltan informacións valiosas referentes á dimensión sociolingüística do proceso de substitución. No plano propiamente da lingua tócanse tódalas febras sensibles, con especial atención á posible variación xeográfica no latín hispánico, da que se vén falando de antigo en termos de “latín conservador” (Hispania Ulterior) e “latín innovador” (Hispania Citerior), que estaría na base da distinción que fai Harri Maier nos romances peninsulares entre o galego, o portugués, o astur-leonés e o castelán, por unha banda, e o aragonés e o catalán pola outra. Mariño prefere gardar unha postura de cautela, requirida pola complexidade dos feitos e pola grande distancia que nos separa deles: “A meu parecer, esta explicación ten un esencial fondo verdadeiro, pero é obvio que non se debe interpretar extremosamente esta concepción dual do mapa lingüístico hispanorromano, xa que a diversidade dialectal foi sen dúbida bastante complexa. Por outra parte, tamén hai que manexar con suma prudencia e relatividade os adxectivos *conservador* e *innovador*, pois nin a Iberorromania centro-occidental se mantivo indeclinablemente aferrada ás formas latinas máis antigas nin a oriental deixou de ignorar nalgúns casos certos cambios que se daban no oeste” (p. 47). Outros factores da latinización que se consideran son a procedencia dos colonizadores, a cronoloxía da romanización e a posición xeográfica no orbe latino, coas súas peculiares condicións sociais e políticas.

O extenso **capítulo II** (*A longa viaxe medieval [séculos V-XV]: o galego, entre o latín e o castelán*) comeza cunha breve síntese histórica que serve para enmarcar tan prolongado período. Da dominación xermánica destácanse os restos lexicais e, sobre todo, o legado onomástico, do que se presenta unha visión moi completa baseada nos traballos fundamentais de J. Piel, entre outros. A contribución árabe á constitución do galego é ponderada sobre o paralelismo cos feitos históricos, que falan do establecemento dunha fronteira estable no río Miño xa no século VIII e un século e medio despois no Douro. A chegada dos arabismos produciuse maiormente pola intermediación doutras linguas (mozárabe, castelán, portugués). A emancipación do romance con respecto ó latín é explicada no contexto xeral da Europa occidental, na que xogou un papel fundamental a reforma carolinxia en Francia e a súa gradual difusión ó resto dos países europeos. Claramente na liña de Wright, considera Mariño que latín e romance foron sentidos como variedades escrita e falada da mesma lingua e que a separación conceptual tardou en producirse, non sendo descartable mesmo que fose posterior á aparición da escrita románica. Estes foron os condicionantes que actuaron sobre a evolución da representación gráfica da lingua, que toma asento inicialmente coa introdución de formas romances en documentos latinos (aptdo. 4.2) e se perpetúa coa aparición da escrita plenamente romance. A esta última préstalle Mariño unha atención especial e por iso se detén nas características da lingua das primeiras documentacións romances: a *Noticia de Torto* e o *Testamento de Estevo Perez* (aptdo. 4.3). A aparición da escrita romance marca o inicio do último período medieval, que Mariño

caracteriza cunhas precisións mínimas, pero moi matizadas, do marco histórico. O feito máis destacado -decisivo para Mariño, que segue a Lorenzo- é a separación política de Galicia e Portugal, consecuencia da non inclusión do territorio galego na formación do reino de Portugal a mediados do século XII. De acordo con isto, é tamén este o punto de vista desde o cal revisa Mariño os aspectos lingüísticos. Nun extenso apartado (5.2) presenta unha historia completa do proceso de diferenciación da lingua ó norte e ó sur do Miño, na que, ademais de facerse eco dos traballos imprescindibles de Lorenzo e Maia, elabora argumentos propios baseados no coñecemento directo que ten dos textos medievais. Debo dicir que eu preferiría topar un tratamento distinto deste período, máis atento ás raíces e á singularidade do idioma neste período, sen que todo se focalizase desde a dualidade galego/portugués. Máis importante que isto foi, na miña opinión, a evolución interna, á que se lle presta pouca atención, contrariamente ó que se fai tanto cos períodos anteriores coma cos posteriores (para a Alta Idade Media, cf. p. 76; para as Idades Moderna e Contemporánea cf. ← III, 4 e IV, 4). De tódolos xeitos, non se trata dun erro, senón dunha ausencia de fácil solución e non descompensante do capítulo nin do libro. Paréceme polo menos tan necesario, por aludir a algo presente no capítulo, como a introducción da información dialectal (aptdo. 6). Nesta mesma liña de certa discrepancia na organización dos materiais creo que os apartados 4 (*Latín e romance na Idade Media. A elaboración dos primeiros textos en romance galego*) e 8 (*Os textos galegos leoneses*) se poderían fundir. Este último enténdese moito mellor incluído no proceso de formación e fixación dunha *scripta*, que antes de ser galega e portuguésa debeu ser galego-leonesa -ata mediados do século XIII-, e tamén ten máis sentido estudia-los textos galego-leoneses (os *Foros de Castelo Rodrigo*, as versións do *Fuero Real* e das *Flores de Derecho* e a versión do *Fuero Juzgo*) conxuntamente coa *Noticia de Torto* e o *Testamento de Estevo Perez*. En calquera caso, é unha simple cuestión de organización que para nada pon en cuestión o grande acerto acadado na elaboración do capítulo II. Por outra banda, tamén se podería pasar a 4 o apartado 7, do que é a continuación natural e no que se presenta o debate identitario latín/galego, máis tarde convertido en galego/outros romances.

No apartado 10 (*Áreas de cultivo do galego na Baixa Idade Media e os inicios da penetración do castelán en Galicia*) faise repaso esquemático da produción escrita en galego, con atención á diversidade tipolóxica das obras conservadas. Vólvese traza-lo marco histórico, o cal facilita a comprensión do sentido da redacción das distintas obras. Ó seu compás presenta Mariño a lenta penetración do castelán, manifestada na escrita a partir de mediados do XV e coñecida nos hábitos da alta nobreza desde finais do século XIII. Atende por separado ás sociedades eclesiástica e civil e mostra claramente a introducción da situación diglósica. Por coherencia, creo que se podería incluír aquí o apartado 9 (*A lingua da poesía galego-castelá*) como un aspecto máis do uso literario do galego -xa netamente interferido polo castelán- a finais da Idade Media.

Xa me referín anteriormente á excelente factura do **capítulo III**, ó que, ó meu modo de ver, non lle falta nin lle sobra nada. Raiando todo a grande altura, eu destacaríaa a mestría coa que traza R. Mariño no apartado 2 as vías de penetración do castelán nas diferentes esferas da sociedade galega. Establecendo dúas fases na Idade Moderna demarcadas pola instauración da monarquía borbónica en España (1700), vai pasando revista ós diferentes estamentos e institucións e ás súas fidelidades lingüísticas, que non sendo moi contados casos (a Xunta do Reino de Galicia) actuaron abertamente como potentes resortes da penetración

do castelán: o aparato eclesiástico, tanto secular coma regular, a aristocracia -moita dela vida de fóra-, a administración civil, coa Real Audiencia á fronte, o sistema educativo e as institucións de novo cuño, como a Real Academia de la Lengua Española, mediante as cales se puxo en funcionamento en España o modelo centralizador e homoxeneizador da Francia borbónica. Esta exposición é rica en detalles e consegue que o lector chegue a ve-la cotidianidade da lingua nun período do cal posuímos poucas referencias directas ou indirectas do uso oral e do cultivo escrito do galego. Non están a menor altura os outros apartados, desenvolvidos xusto ata o límite do que permite o actual estado de coñecemento. É un bo exemplo disto o partado 6, no que se ven os primeiros estudos sobre a lingua galega, debidos a Sarmiento e emulados por Sobreira e Cornide.

O último capítulo (← IV) ofrece unha visión limpa e diáfana da vida do idioma galego na Idade Contemporánea. Iníciase cunha excelente sinopse das transformacións ocorridas neste período, desde a formación do Estado moderno ata os grandes cambios dos sistemas de produción que fixeron da Galicia rural decimonónica un país cada vez máis asimilado ó sistema capitalista, pasando tamén pola sangría da emigración, comezada xa no XVIII e convertida en feito social masivo nesta altura. En paralelo coa explicación pormenorizada das transformacións sociopolíticas vaise explicando en detalle o avance do coñecemento e do uso do castelán e o retroceso do monolingüismo en galego. Factores como a emigración, a mobilidade social ou o imparable proceso de urbanización contribuíron de forma decisiva á propagación do castelán polas redes sociais. No plano das transformacións políticas e administrativas resultaron decisivas as reformas centralizadoras e entre elas de forma singular a do sistema educativo, que desde aquela ofrece un marco legal claramente favorable ó castelán e adverso para o galego. Hai que esperar ó ano 1936 para que apareza, co Estatuto da República, a primeira disposición legal favorable ó galego, aínda que non será ata o ano 1979 cando se faga efectiva coa aprobación e entrada en vigor do chamado Decreto de Bilingüismo, corroborado definitivamente coa aprobación do novo Estatuto de Autonomía no ano 1981.

O cultivo, defensa e reivindicación do galego (aptdo. 3) é presentado en 5 etapas: a antesala do Rexurdimento (1800-1840), o Rexurdimento (1840-1916), o alboroxar do nacionalismo antes da Guerra Civil (1916-1936), a residencia durante o franquismo (1936-1975) e o momento actual (1975-). Tamén se contempla o labor realizado na emigración e no exilio, como complemento necesario da situación xeral. Cun esquema cronolóxico similar aténdese á elaboración do estándar (apto. 5), prudentemente distanciando da relativa rixidez das catro fases propostas por Fernández e Monteagudo para o patrón literario: (1) Galego popularista (ata finais do XIX), (2) Galego enxebrista (desde finais do XIX ata 1936), (3) Galego protoestándar (desde 1936 ata a década dos 70) e (4) Galego estándar (desde finais da década dos 70 ata hoxe). O carácter non lineal da evolución e a insuficiencia das obras consideradas por estes xustifica a non adopción dunha periodización propia para a elaboración do estándar.

O estudo do galego (aptdo. 6) tivo na súa introducción no ensino universitario un fito senlleiro, polo que, seguindo a Regueira, estabécese un antes e dun despois de 1965. A panorámica ofrecida, necesariamente sumaria, ten uns baseamentos firmes de obxectividade e as opinións verquidas aparecen convenientemente contrastadas cos feitos e con outras opinións solventes e autorizadas. Non se fan exclusións por prexuízo e recóllense tamén as contribucións máis recentes.

Merece un comentario á parte a **bibliografía**. É moi de agradece-la exhaustividade na mención das fontes, xa que é un portal aberto a todo tipo de exploracións e mesmo comprobacións. Dá fe do enorme esforzo de lecturas que respalda ó autor e, sobre todo, da súa capacidade de crítica e asimilación. Por outra banda, detecto moi poucas ausencias e as que hai, como é o caso do *Repertorio bibliográfico da lingüística galega*, son debidas a despistes. Persoalmente preferiría algún tipo de ordenación en tan extensa bibliografía (ocupa 54 páxinas), ben por grandes períodos, ben por enfoques ou atendendo a calquera outro criterio que poida ser operativo, mais entendo que se acuda á ordenación alfabética, pois cumpre sobradamente o papel que lle corresponde na estrutura da obra. Atrévome a suxerirle a Ramón Mariño que retome a bibliografía e que faga con ela unha guía comentada en formato de libro. Pouco esforzo lle significaría a el e moito beneficio ós que laboramos no cada vez menos ermo eido da lingüística histórica galega.

O **estilo** de redacción é axil e escapa do uso de tecnicismos innecesarios que poidan levantar muros de incomprensión entre o autor e o lector. É de agradece-la riqueza no léxico, que abre un horizonte conceptual libre de ambigüidades e inconcrecións, e, aínda máis se cabe, a enxebreza léxica e gramatical que viste de elegancia a redacción e eleva o galego a unhas cotas poucas veces alcanzadas no ensaio.

Hai pequenas cousas que dependen do gusto persoal de cada un, e parece evidente que R. Mariño non é partidario do emprego de recursos gráficos como apoio á lectura. Persoalmente agradecería algunha gráfica nos apartados dedicados a traza-lo marco histórico de cada época e tal vez no capítulo IV ó falar da evolución dos usos, competencia e actitudes dos falantes nos últimos 100 anos, pero non teño dereito a reclamarllo, pois mentiría se dixese que non se fai entender perfectamente cos medios da súa preferencia.

Chegados a este punto e postos a facer balance de resultados é evidente que Ramón Mariño conseguiu tódolos obxectivos esperables. Co seu libro inaugúrase unha nova era nos estudos de historia da lingua galega, pois por primeira vez dispoñemos dunha exposición completa e crítica. Os tempos -aínda ben próximos- nos que había que multiplicar esforzos para buscar información e homoxeneizala están felizmente superados. Como profesor universitario desta materia dou fe da dificultade coa que durante anos chocamos profesores e alumnos por non dispoñer dunha obra coma esta, convertida en instrumento imprescindible desde o mesmo día da súa aparición. Felicito moi sinceramente a Ramón Mariño pola calidade do seu libro, que non por ser pioneiro deixou de ter unha factura redonda e acabada. A título persoal agradézolle que rebaixase un pouco o pesimismo que sinto ante o incerto futuro da lingua galega, no que gracias á publicación do seu libro xa hai unha preocupación menos.

XAVIER VARELA BARREIRO

Regueira, Xosé Luís (coord.), Francisco Dubert García, Ramón Novo Folgueira, Edelmira Parga Valiña e Xulio C. Sousa Fernández (1998): *Os sons da lingua*, Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 95 páxinas (inclúe dous CDs).

Cando unha persoa pretende adquirir unha lingua distinta da súa materna, enfróntase con diferentes atrancos para acadalo obxectivo final desta aprendizaxe, que é posuír unha competencia lingüística equivalente á dun nativo. O tipo e clase de dificultades que pode atopar depende en boa medida de cal sexa a súa lingua nativa (L1) e de cal sexa a lingua que pretende adquirir (L2) e mais da distancia lingüística que haxa entre ambas. Aínda tendo en conta as particularidades que se poden presentar en cada situación, o certo é que a adquisición dunha pronuncia que non delate a procedencia lingüística do falante é habitualmente bastante difícil e os resultados obtidos están con frecuencia lonxe de seren os óptimos.

Tódolos que nos dedicamos nalgún momento da nosa actividade profesional ó ensino do galego como segunda lingua -non só con falantes nativos de español, senón tamén con falantes de linguas moi diversas-, sufrímo-las consecuencias da carencia de materiais dedicados á aprendizaxe da lingua oral, que estean orientados á práctica da pronuncia ou dirixidos a servir de modelo fonético para os alumnos. Daquela, a aparición dun material que recolle a pronuncia dos sons do galego e, ademais, permite que os alumnos os practiquen mediante exercicios elaborados para tal fin, merece a máis calorosa das benvidas. Así mesmo, a experiencia e dedicación profesionais dos autores son unha garantía de rigorosidade e fiabilidade, derivada non só do seu profundo coñecemento teórico da materia, senón tamén da súa práctica real cos problemas que supón a aprendizaxe da pronuncia e da lingua oral galegas.

A obra consta dun libro e dous CDs: no libro recóllense as explicacións da pronuncia de cada un dos sons (e dalgúns tipos de enunciados no caso da entoación) e maillos exercicios para a súa práctica; nos CDs almacénanse as gravacións dos exercicios presentados no libro, que serven de modelo e práctica de pronuncia.

Os destinatarios desta obra, tal e como se sinala no limiar do libro (7-11), son todos aqueles estudantes, de lingua materna diferente do galego, que queren aprender esta lingua. Así, dado que os usuarios do material poden presentar diversa orixe e formación, optouse por tratar sistematicamente tódolos sons da lingua e, ademais, por presentalos organizados segundo o modo de articulación e non por niveis (para que cada estudante poida practicar con liberdade os sons que lle resulten máis difíciles). Sen embargo, os mesmos autores son conscientes de que a maior parte dos que van se-los usuarios do material falan galego, con maior ou menor fluidez, e teñen como lingua materna o español. Por esta razón, aínda que se tratan de xeito sistemático tódolos sons e pronuncias do que habitualmente se denomina *galego común*, repárase especialmente naqueles aspectos que se sabe que son máis dificultosos para os estudantes de lingua materna española. Como é ob-

vio, canto máis amplo sexa o abano dos posibles usuarios dun método destas características, menos específico pode ser. Así, os falantes de español poden considerar que non se afonda abondo nalgúñas cuestións, e os falantes doutras linguas poden apreciar unha demora excesiva en aspectos que para eles non presentan dificultade e que se descoidan outros para eles máis complicados.

Tal e como se pon de manifesto tamén neste limiar, non se trata dun método para a aprendizaxe da lingua oral, nin un manual de ortoepía ou ortofonía para aprende-la pronuncia correcta das palabras, senón que estamos ante un método para aprender a pronuncia-los sons do galego. Con todo, resulta inevitable traspasar esas fronteiras, pois no momento en que se utilizan exemplos da lingua real, que pretenden representar un galego oral culto, hai que propoñer unha maneira de pronuncialos e, por conseguinte, un modelo fonético. Este modelo de pronuncia conformase, entre outras cousas, tomando certas decisións con respecto ás variantes lingüísticas: a gheada e o seseo, o yeísmo, o timbre vocálico en certas palabras, etc. Os autores xustifican en cada caso a escolla das variantes lingüísticas, aínda que en todo caso sempre se procurou que os exemplos e os exercicios propostos representasen a pronuncia maioritaria. Neste sentido, este material tamén contribúe indirectamente á consolidación dun determinado modelo oral, se ben é certo que o seu obxectivo non é este e que tampouco se propón un modelo de pronuncia de maneira sistemática nin exhaustiva.

As unidades (un total de 9) van precedidas por un capítulo de introdución (13-14) á produción dos sons lingüísticos, onde se expoñen as nocións básicas de fonética articulatoria que van ser necesarias para comprende-las explicacións da articulación dos distintos sons lingüísticos, así como para xustifica-la organización temática do libro.

As tres primeiras unidades están dedicadas ás vocais, as cinco seguintes ás consoantes e a última á entoación. As unidades introdúcense cunha explicación e un gráfico articulatorio de cada un dos sons que aparecen na unidade, así como de exemplos que ilustran a súa pronuncia (gravados nos CDs). Ó final da unidade hai exercicios para que o alumno practique repetindo os sons, distinguíndoos, identificándoos, etc. Nalgúñas ocasións, ó longo da unidade, poden aparecer observacións sobre as pronuncias máis frecuentes, a correspondencia entre as grafías e os sons, indicacións sobre as pronuncias dialectais de maior importancia (seseo, gheada...), etc.

As páxinas finais conteñen as solucións (89-94) a aqueles exercicios que requiren escolla de diferentes opcións e non simple repetición de palabras ou enunciados que serven de modelo.

Os dous CDs, que conteñen a gravación das prácticas e dos exercicios que se propoñen no libro, serven de modelo para a pronuncia e presentan, entre outras vantaxes, a facilidade coa que o usuario pode atopar-los exercicios que lle interesan, así como repetilos as veces que crea conveniente (o sistema de cintas magnéticas dificulta moito máis este método de traballo, xa que non permite unha localización exacta tan rápida e eficaz). Sen embargo, coido que o número de exercicios que se recollen é escaso, xa que a aprendizaxe da pronuncia require moita práctica e, por conseguinte, repetir moitas veces cada pronuncia, polo que, se o alumno non ten un número abondo de exercicios que lle permitan variar, acaba por aprendelos de memoria e, como consecuencia, o material perde totalmente a súa efectividade.

En todo caso, confiamos en que este sexa o primeiro de moitos outros traballos que veñan satisfacer a demanda actual deste tipo de materiais didácticos. Sería desexable que estes, amais de forneceren unha maior cantidade de material, optasen polo soporte en CD-ROM, xa que permite a interactividade e resulta particularmente útil para cumprir os obxectivos deste tipo de métodos.

ELISA FERNÁNDEZ REI

Novo Folgueira, Paulino (1999): *Diccionario de uso para a comunicación*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 227 pp.

Nas últimas décadas produciuse unha verdadeira proliferación de dicionarios da lingua galega e, paralelamente, foron aparecendo unha serie de traballos destinados a resolver-las dúbidas e dificultades lingüísticas coas que os profesionais da lingua (entre os que ocupan un lugar destacado os traballadores dos medios de comunicación social) se atopan no seu labor diario. Salientaría nesta liña o *Vocabulario ortográfico da lingua galega*¹, do Instituto da Lingua Galega e a Real Academia Galega (que se converteu moi pronto nunha especie de libro de consulta obrigada para todos); o *Diccionario de dúbidas da lingua galega*², publicado pola Editorial Galaxia; o *Diccionario de ortografía galega*³, de Fontel Edicións; e este traballo de Paulino Novo que acaba de aparecer.

O *Diccionario de uso para a comunicación* vén arroupado por dúas personalidades dentro dos campos máis directamente vinculados con este traballo, como son D. Xosé López García, decano da Facultade de Ciencias da Información e D. Manuel González González, catedrático de Filoloxía Románica e Académico da RAG. Como membros da comunidade universitaria de Santiago de Compostela acollen con agrado e satisfacción esta obra e salientan a súa pertinencia e a oportunidade da súa aparición.

Desde as primeiras páxinas do traballo ponse de manifesto que o mundo do xornalismo está suxeito a unha serie de condicionamentos especiais derivados da innovación e a improvisación constante. É, sen dúbida, un medio laboral pouco dado ó repouso que cómpre para a reflexión e a ‘corrección’ no oficio. Se ademais temos presente que a ferramenta lingüística tamén se enfronta ó cambio dos tempos e á aparición de novas necesidades compréndese ben que esteamos ante unha situación na que cómpren instrumentos que faciliten a resolución das dúbidas coas que os xornalistas baten a diario.

Na *Introducción* Paulino Novo trata de expor dunha maneira sintética estes problemas. A súa actividade como asesor lingüístico na Radio Galega subministroulle, no seu contacto diario con esta realidade, unha experiencia na que basear un traballo coma o que agora ve a luz. Consciente de que entre as axudas das que se pode vale-lo profesional dos medios de comunicación está o emprego de materiais de apoio como dicionarios e libros de estilo (ademais dunha formación continua a través da lectura e

¹ Santamarina, A. & González González, M. (1989): *Vocabulario ortográfico da lingua galega* (versión provisional), Santiago: Instituto da Lingua Galega-Real Academia Galega. (ed. no venal).

² Fernández Salgado, B. (Coord.) (1991): *Diccionario de dúbidas da lingua galega*. Vigo: ed. Galaxia..

³ Dosil López, B. & Rivero Costa, X. (1996): *Diccionario de ortografía da lingua galega*. A Coruña: Fontel Edicións.

da colaboración dos asesores lingüísticos) non dubida en sinalar que esa é a razón de ser da súa obra:

“Outra forma de axuda son os dicionarios e libros de estilo, nos que humildemente pretendo incluír este libro, alomenos con esa idea de utilidade foi concibido.”

A parte central do libro componse de tres apartados que responden ós seguintes títulos: *Algunhas dúbidas e erros consolidados*; *Termos complementarios, parónimos, homónimos e cobipónimos*; e *Campos nocionais*. Nunhas páxinas previas, baixo o epígrafe de *Manexo deste dicionario*, o autor ofrece unhas pautas de uso, que facilitan o acceso á información. A razón é que, aínda que a obra sexa caracterizada polo propio autor como dicionario de uso, Paulino Novo reconece que “ben pode cumprí-los cometidos dun dicionario de sinónimos ou mesmo dun ideolóxico” polo que presenta unha distribución algo diferente á habitual nas obras deste tipo. Ademais de dar un breve esquema da información contida en cada unha das tres partes, nesta sección ofrécensenos outras informacións pertinentes para coñecer-lo proceso de elaboración deste *Diccionario de uso para a comunicación*. Trátase dun traballo que toma como base o material que xorde da práctica diaria do autor (en ningún caso pretende ser un compendio exhaustivo). Á hora de toma-las decisións Paulino Novo tivo sempre en conta as directrices e propostas feitas polo Instituto da Lingua Galega e a Real Academia Galega, aínda que non por iso deixou de discrepar en casos puntuais. Cando isto ocorre sinalao debidamente a través de sinais tipográficos.

Algunhas dúbidas e erros consolidados é un apartado breve na súa extensión e debe, segundo o autor, ser tomado como complementario doutros materiais deste estilo xa existentes. O autor acóllese nel ó tópico de ensinar deleitando, e, valéndose de anécdotas e situacións curiosas, vai transmitir ó usuario unha serie de informacións sobre algúns termos ou construcións: etimoloxía, historia, equivalencias noutras linguas, etc.

En *Termos complementarios, parónimos, homónimos e cobipónimos* e *Campos nocionais* o material léxico recollido ofrece ó lector informacións sobre matices de significado, de xeito que, ademais de corrixir malos empregos, o usuario poida valer-se doutros termos a través do coñecemento do seu significado e de toda unha serie de termos que estarían dentro dese mesmo campo semántico: sinónimos, antónimos, etc... Algúns termos levan indicacións de uso gramatical (transitivo, pronominal, acompañado dun complemento, etc.), exemplos, información etimolóxica e outros aspectos que o autor considera pertinentes en cada caso.

Estes dous capítulos constitúen unha ferramenta importantísima, se temos en conta que o profesional dos medios de comunicación debe posuír un abano lingüístico rico co que poder afronta-lo seu labor cotián, sempre sometido á presión da novidade de contextos e á improvisación. A agrupación das palabras en familias léxicas e campos nocionais permítelle ó usuario coñecer-las sutís diferencias de matiz que existen entre termos próximos, e que a miúdo pasan desapercibidos para o falante cun coñecemento pouco profundo da lingua.

Debido á ordenación do material con base na semántica resulta de especial axuda o *glosario* que pecha este traballo e que contén, ó lado dos termos tratados, unha indicación de páxina para facilita-la súa localización.

En fin, sentimos satisfacción pola aparición dunha obra ben estruturada, útil e necesaria para o sector dos medios de comunicación ó que vai destinada pero que resulta igualmente seductora e de lectura agradable, sempre na liña da practicidade salientada ó longo de toda a obra, para calquera usuario que se achegue a ela. Non nos queda pois máis ca felicitar a Paulino Novo e a Edicións Xerais de Galicia por nos obsequiaren cun libro ben presentado e atractivo, que nos axuda a coñecer mellor as interioridades da lingua galega.

MARÍA XESÚS BUGARÍN LÓPEZ

Manuel Seco, Olimpia Andrés, Gabino Ramos (1999): *Diccionario del español actual*. Madrid: Aguilar (2 vols.), 4638 páxs.

Trinta anos pasaron desde que un equipo entusiasta dirixido polo profesor Manuel Seco iniciaba os traballos para elaborar un diccionario que recollese o léxico actual baseándose nos usos reais observados nos textos. Este período de tempo, que pode parecer excesivo, resulta, pola contra, facilmente explicable tendo en conta o volume a as características da obra, e máis sabendo que os autores traballaron co vello método da “caixa de zapatos” (as citas dos textos recolléronse á man en fichas de papel) e só ó final do traballo contaron coa axuda da informática.

A pesar de que as modernas teorías lexicográficas inciden na importancia do corpus como base fundamental para a confección dun diccionario, a práctica habitual segue sendo que estes se baseen, en maior ou menor medida, nos existentes, perpetuando unhas veces erros e outras voces ou acepcións desusadas. No caso do castelán xa se ten referido M. Seco á excesiva dependencia dos dicionarios con relación ó da Real Academia Española¹. Para superar esta eiva crónica partiuse de case dúas mil obras, maiormente literarias (excluíndo a poesía), pero tamén outras de moi diversa índole (de relixión, de leis, discursos políticos, catálogos varios, traballos manuais, xogos de cartas, cine, guías de teléfonos, etc.); e máis de trescentas publicacións periódicas, sobre todo, como é de esperar, de difusión nacional, pero sen descoida-las de ámbito máis reducido. Os autores xustifican no prólogo a non inclusión de testemuños orais pola dificultade de comprobar nestes casos a realidade dos usos.

Tódalas obras utilizadas foron publicadas na segunda metade do século, concretamente entre 1955 e 1993, e delas extraéronse non só as 75.000 entradas senón tamén as acepcións recollidas. Non se cingue ó prescrito polo diccionario académico, tradicional patrón do castelán, pois estaría en contradicción co seu obxectivo de describi-lo léxico actual, e non pretende ser normativo, pero inclúe orientacións abundas para evitar un uso incorrecto dos termos.

Falaremos a seguir das principais características que fan deste diccionario unha obra novidosa, tratando en primeiro lugar as relativas á macroestructura e a seguir as que se inclúen na microestructura.

Adoptando unha perspectiva histórica, os homónimos trátanse habi-

¹ “La peculiaridad de la tradición lexicográfica del español es el *academicocentrismo*. En esa tradición se encuentran, de un lado, el Diccionario de la Academia Española; de otro, todos los demás. Pero la relación entre el primero y los segundos es la misma que rige entre el Sol y los planetas”. M. Seco (1995): “La microestructura del *Diccionario del Español Actual*”, in Constantino García, Isabel González, Manuel González (eds.) (1995): *Actas do Simposio de Lexicografía actual: elaboración de diccionarios*, Anexo 3 de *Cadernos de Lingua*. A Coruña: Real Academia Galega, p. 25.

tualmente en entradas separadas se proceden de étimos distintos, pero aquí faise en coherencia cunha perspectiva actual, segundo a cal un falante ve hoxe as palabras como iguais ou distintas segundo a proximidade ou a distancia entre as acepcións. Así, casos coma *albino*, *cura*, *dominó*, *fila*, *ley*, *pastel*, *peso* ou *tártago*, que no dicionario académico figuran cunha soa entrada, están tratadas en dúas ou tres nesta obra. Outras que xa estaban desdobradas no dicionario da RAE estano agora con máis detalle, coma *cuco*, que pasa de dúas a cinco entradas; *dieta*, de dúas a tres; *lima*, de tres a cinco; ou *polo*, de catro a cinco. No *Diccionario del español actual* inclúense acepcións non recollidas no da RAE, como *doblón*, coa acepción de tauromaquia; *farsa* coa de gastronomía; *latiguillo*, coa de mecánica; *nodo*, coa cinematográfica; *pusal*, coa de informática; *patear*, coa do golf; ou *sima*, coa de xeoloxía. En moitos destes casos trátase de usos xergais (*pollo*, *tocata*, *trullo*) e noutros de usos de determinadas zonas (*jarrete*, *papada*). Figuran sempre en entradas separadas as palabras con distintas categorías gramaticais, a non ser no caso de substantivacións ou adxectivacións.

Aparecen baixo a mesma entrada os substantivos masculinos e femininos referidos a seres animados, mesmo nos casos en que o feminino se forma mediante un sufixo derivativo, que normalmente se tratan por separado nos dicionarios, aínda que non hai unha norma xeral. Cando existe unha distancia considerablemente grande na forma e, en consecuencia, na ordenación alfabética entre estas formas femininas do substantivo e as súas correspondentes masculinas, dásele entrada tamén á forma feminina, e dela remítese á masculina (isto faise, por exemplo, en casos coma *gallina*, *heroína*, *princesa*, *zurina*, etc.). Pola contra, cando a forma feminina cadra próxima á masculina na ordenación alfabética, xa non se fai esta remisión (*baronesa*, *condesa*, *emperatriz*, *marquesa*).

Chama a atención a cantidade de xentilicios recollidos. Xa os autores declaran no prólogo (p. XVI) que aparecen tódolos que documentaron nos textos. A relación simplemente dos referidos a localidades galegas sería longa (*arzuano*, *carballinés*, *fonsagradino*, *mondarizano*, etc), e mesmo atopamos algún neste dicionario que non foi recollido no *Diccionario da Real Academia Galega*, como *barquense* (do Barco de Valdeorras), menos frecuente có outro xentilicio referido á mesma localidade, *valdeorrense*, tamén incluído como entrada. E moito máis longa sería a relación dos correspondentes a lugares do resto da península (*arriatano*, *benidormense*, *benidormí*, *ezgayarense*, *miñadeno*, *olitense*, etc.); pero tamén abundan os estranxeiros (*barbadense*, *chicagüense*, *kirguiz*, *yanomani*, etc.).

Teñen cabida así mesmo substantivos procedentes de marcas comerciais lexicalizadas, como poden ser *jacuzzi*, *kalashnikov*, *tampax* ou *walkman*.

Aparecen incluídos como entradas os adverbios en *-mente*, porque aínda que o seu significado é case sempre deducible a partir do adxectivo sobre o que se forman, non tódolos adxectivos son susceptibles de dar lugar a estes adverbios (prólogo, p. XVI). Esta información parécenos especialmente útil para falantes non nativos, que tamén foron tidos en conta como posibles destinatarios da obra.

Pero se a selección de entradas e acepcións está tratada con rigor, tamén o está a microestrutura, onde se levaron á práctica as ideas xa expostas por Seco², especialmente no que se refire á necesidade de evita-la definición múltiple, tan

² Manuel Seco (1987): *Estudios de lexicografía española*. Madrid: Paraninfo.

frecuente para os substantivos que designan animais ou plantas, e á separación do contorno e o núcleo da definición.

Aínda que unha lectura atenta do prólogo sempre permite entender, e aproveitar, mellor os datos contidos nun diccionario, nesta obra a exposición da información é sinxela e a penas se utiliza simboloxía, que normalmente supón un atranco para un lector pouco afeito. O que si se aprecia é unha certa insistencia no uso da cursiva para todo tipo de explicacións, cando probablemente fose máis axeitado variar en maior medida a tipografía, para distinguir unhas indicacións doutras.

A continuación da entrada e antes ou despois da categoría gramatical (para simplificar elimínase o *v.* correspondente ós verbos e o *s.* correspondente ós substantivos e aparece simplemente *tr.*, *intr.*, *pr.* e *m.*, *f.*), veñen, de se-lo caso, informacións sobre a pronuncia, a grafía, o feminino e o plural, a vixencia das voces, a localización xeográfica (cando son usuais só nunha determinada zona), o nivel de uso, a intencionalidade (humorística, despectiva), o nivel sociocultural, o ámbito científico ou técnico ó que se refiren ou a conxugación no caso dos verbos irregulares. Entre estas indicacións destacaríamos, polo seu afán de precisión a de *boy ruro*, aplicada a palabras frecuentes nos textos das primeiras épocas, pero que case non aparecen nos máis recentes. Tamén pode aparece-la transcripción fonética, a lingua de procedencia se a palabra é estranxeira ou a indicación de que se trata dunha marca comercial lexicalizada.

O principio que rexe a organización dos artigos é o sintáctico. As acepcións distribúense en grupos atendendo á categoría gramatical á que corresponden, e preséntanse en parágrafos independentes (no mesmo parágrafo se se trata de subacepcións). As locucións non van todas xuntas ó final, como é práctica habitual, senón que, de acordo co seu funcionamento, están dentro da categoría á que son equiparables. Por exemplo, na entrada *pata*, as expresións *pata de gallo* ou *mala pata* inclúense no grupo do substantivo feminino, *de pata de banco* no da locución adxectiva, *bailar en una pata* ou *meter la pata* no da locución verbal e *a cuatro patas* ou *patas arriba* no da locución adverbial.

A peza clave dun diccionario de lingua, a definición, está redactada e presentada segundo propón a lexicografía moderna, tal como se apuntaba anteriormente. As definicións son breves e concisas e evitouse introducir definicións enciclopédicas, propias dos dicionarios de cousas, nas que se inclúen excesivos datos, cando o ideal sería incluír só aqueles pertinentes para distinguir unha unidade doutra. Indícase con frecuencia o nome científico de animais e plantas para que poida ampliar-la información quen así o desexe. Polo que respecta ó contorno da definición, sepárase do núcleo mediante corchetes e, se se considera necesario, indícase a función sintáctica dos elementos que nel se inclúen. Non é o primeiro diccionario no que se practica esta diferenciación, aínda que hoxe por hoxe non é o máis corrente. Isto permite diferencia-lo esencial da definición doutros datos, tamén interesantes, pero accesorios. Esta estrutura da definición orienta sobre o funcionamento da palabra tratada e supera o principio de substituíbilidade que debe satisfacer toda definición lexicográfica.

No Preámbulo dise que “La definición de las palabras resulta insuficiente si no se di cómo funcionan en la frase” (p. XI). A definición que atende exclusivamente

ó contido non está completa, xa que non se contribúe a que o usuario do dicionario poida utiliza-la forma da entrada de acordo co uso da lingua. Por iso, a continuación das definicións aparecen, outra vez en cursiva, indicacións como *Precedido de prep, o como suj de una or cualitativa, se sustantiva* (ahora, I, 1); *Tb abs* (bombear, 2); *Tb n, referido a pers* (eolio, b); *Tb fig. Frec el cd es refl* (meter, I, A); *Frec con comple como DONDE NO LE LLAMAN, EN LO QUE NO LE IMPORTA* (meter, B, b); *Gralm con los advs MUY, TAN, MÁS o MENOS* (mirado, 2); *Cuando el cd designa cosa, frec lleva la prep A* (obedecer, A, 1); etc.

Indicouse máis arriba que as definicións eran breves. Non se pode dici-lo mesmo das citas. Non aparece un contexto mínimo no que figure a palabra, senón que é todo o longo que se xulgou necesario para ver claramente o uso. Pero, ás veces, documentacións recollidas sobre termos científicos, tiradas de anuncios publicitarios dos xornais ou das guías de teléfonos serven soamente como proba da existencia dunha forma, xa que son simples enumeracións. Normalmente non se incluíu unha única cita en cada acepción, senón que o máis frecuente é que haxa varias. O que se percibe é certa reiteración á hora de escolle-los autores cos que se exemplifica.

En conclusión, a base da que parte así como o tratamento e a presentación da información fan deste dicionario a mellor ferramenta para coñece-lo léxico español actual e tamén para utilizalo, superando con diferenza en método e resultados as obras anteriores.

MP CARMÉ PAZOS BALADO

Normas para a presentación de colaboracións

1. Os *Cadernos de Lingua* están dedicados á publicación de traballos de investigación sobre calquera aspecto da lingua galega, así coma á difusión de notas e informacións lingüísticas relevantes para o coñecemento e a promoción da lingua na sociedade. Tamén se publican recensións de obras de interese para eses mesmos fins.

2. Os traballos, notas ou recensións recibidos serán revisados por especialistas do Consello de Redacción ou do Comité Científico. En calquera caso a decisión final sobre a publicación correspóndelle ó Consello de Redacción.

3. A lingua de publicación é o galego, aínda que excepcionalmente poderán aparecer traballos escritos en portugués ou noutras linguas.

4. Os editores poderán efectuar correccións ortográficas, de puntuación ou de estilo sempre que sexan de pouca entidade e non afecten ó contido. Doutro xeito solicitarase a autorización do autor.

5. Sempre que sexa posible, o autor entregará dúas copias en papel e unha copia electrónica, compatible cos procesadores de textos máis usuais para PC. Os gráficos, de os haber, estarán inseridos no lugar correspondente do texto.

6. Nos artigos e notas aparecerá en primeiro lugar o título, seguido do nome do autor e do centro ou institución no que desenvolve o seu traballo. As recensións deben estar encabezadas pola referencia bibliográfica completa da obra comentada; o nome do autor incluírase ó final.

7. Recoméndase que o texto teña, como máximo, tres niveis de encabezamentos, numerados correlativamente 1., 2... 1.1., 1.2... 1.1.1., 1.1.2., etc., segundo o seu nivel na xerarquía.

8. As notas a pé de páxina deben evitarse na medida do posible. As citas incluíranse no texto indicando entre parénteses o apelido ou

apelidos do autor, o ano de publicación da obra e, cando sexa conveniente, as páxinas; p.e., "... (Lorenzo 1996)" ou "... Kabatek (1996: 108)...". De seren necesarias, as notas ó pé deben aparecer indicadas cun número superescrito.

9. Ó final dos artigos e das notas deben aparecer recollidas todas as referencias bibliográficas, co seguinte formato:

Referencias bibliográficas

Kabatek, Johannes (1996): *Die Sprecher als Linguisten. Interferenz- und Sprachwandelphänomene dargestellt am Galicischen der Gegenwart*. Tübingen: Max Niemeyer.

Lorenzo, Ramón (1996): "Breve historia da lingua galega", in Jacyra Mota / Vera Rollemberg (eds.): *Atas do I Congresso Internacional da Associação Brasileira de Lingüística (Universidade Federal da Bahia, 1994)*. Salvador: ABRALIN / FINEP / UFBA, 33-48.

Asaka, Takekazu (1994): "O emprego do futuro do pretérito de indicativo en galego", *Studia Romanica* 27, 47-51.

10. Os orixinais para publicación envíananse a:

XOSÉ LUÍS REGUEIRA

Hórreo 31, 2º

15702 Santiago de Compostela

CONTIDO

- 5 M. D. SÁNCHEZ PALOMINO,
Ideas que sustentan a
elaboración do dicionario
de Valladares.
- 29 B. REAL PÉREZ,
“Conversacións”.
Diálogos inéditos en
língua galega recompilados
por Louis Lucien Bonaparte.
- 65 X. A. PÉREZ BOUZA,
Comida e fame no refrancero galego.
Reflexións lingüísticas.
- 85 C. CORDEIRO MOLEDO
S. VARELA POMBO,
Aproximación á onomástica persoal
de Cangas de Morrazo no século XVIII.
- 97 M. A. SOBRINO PÉREZ,
A entoación do galego do Baixo Miño.
Aproximación descritiva.
- 127 A. S. ALONSO NÚÑEZ,
Os sufixos nominais diminutivos
-iñ-o / -iñ-a, -it-o / -it-a e -ic-o / -ic-a
na fala do concello de Castrelo do Val.